

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANSK
MEDICIN
HISTORISK
ÅRBOG

1987

Dansk
medicinskhistorisk
årbog 1987

Dansk medicinhistorisk årbog 1987

Udgivet af

Dansk medicinsk-historisk Selskab
Medicinsk Historisk Selskab på Fyn
Jydsk medicinhistorisk selskab

Redaktionen:

Franz Bierring, Odense
Tage Grodum, Aabenraa
Ejnar Hovesen, Aarhus
Jørgen Koch, København

Redaktionssekretær:

Tage Grodum
Embedslægeinstitutionen
Amtshuset
H. P. Hanssensgade 42
6200 Aabenraa
tlf. 04 62 19 16

Revisor:

H. P. Philipsen, Aarhus

Trykt hos:

Poul Kristensen Grafisk Virksomhed Herning
Kongelig Hofleverandør

Indhold

Forord.....	7
<i>Anna-Elisabeth Brade</i> : Kirurgisk Akademi 200 år	9
<i>Egill Snorrason</i> : Skarprettet og /eller kirurg.....	21
<i>Ole Secher</i> : Danske læger, tyske kirurger og noget om de slesvigske krige.....	65
<i>J. C. Christoffersen</i> : Nogle blærestensoperationer – litotripsier – foretaget på fyrstelige personer i det 19. århundrede	93
<i>Tage Grodum</i> : Embedslægevæsenet og fysici i hertug- dømmerne Holsten og Lauenburg indtil 1864.....	117
Dansk medicinsk-historisk Selskab	202
Medicinsk Historisk Selskab på Fyn	202
Jydsk medicinhistorisk selskab.....	203
Jydsk Medicinhistorisk Museum	205
Curricula vitarum	207

Forord

Interessen for historie har været voldsom stigende de senere år. Dette har årbogens redaktion også mærket i form af flere tilbud om artikler. Også i 1987-årbogen er der lagt vægt på et varieret emnevalg forenet med et videnskabeligt acceptabelt niveau. Forhåbentligt finder læserne, at dette mål er nået.

Imidlertid har den øgede historiske interesse ikke sat sig spor hos de tre medicin-historiske selskaber, der udgiver årbogen. Antallet af medlemmer i selskaberne er stagnerende. Forstå det hvem som kan med de fine foredragsaftener, der bydes på – og så en medicin-historisk bog hvert år.

I forbindelse med forsvaret sidst i april 1987 af sin disputats om »Lægen Ole Worm« blev formanden for Jydsk medicin-historisk selskab Ejner Hovesen udnævnt til adjungeret professor ved Aarhus Universitet i faget Medicinens Historie. Det er første gang, det knap 60-årige universitet har haft en professor i dette fag. Alle medicin-historisk interesserede kan være glade og taknemmelige for denne udnævnelse.

Også i forbindelse med denne årbog er der modtaget støtte fra de fleste af vore hidtidige annoncører. Uden disse annonceindtægter ville årbogen ikke kunne udgives med det volumen og det fine bogtryk, der er skabt tradition for.

Til artiklen om embedslægevæsenet i hertugdømmerne Holsten og Lauenburg har årbogen modtaget økonomisk støtte fra den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse. Megen tak bringes herved derfor.

Desværre er det konstateret, at en sektion på 16 sider er faldet ud ved indbindingen af nogle eksemplarer af 1986-årbogen. Indhavere af sådanne årbøger kan ved henvendelse til redaktionssekretæren få tilsendt et komplet eksemplar.

Marts 1988

Redaktionen

Kirurgisk Akademi 200 år

Læreanstalt. Fakultet. Museum

Anna-Elisabeth Brade

Hvad der gik forud

Indtil det 18. årh. var uddannelsen i kirurgi knyttet til barberfaget med det kendte mester-lærlinge forhold, der efter tre års læretid blev afsluttet med en svendeprøve. Ansættelse hos en mester eller i militæret var dog betinget af, at svenden havde været fire år »på valsen« i udlandet, og mange danske svende nåede vidt omkring i Europa. For at blive selvstændig amtsmester eller opnå en højere kirurgisk stilling inden for militæret krævedes dog yderligere, at svenden aflagde en mesterprøve.

Barberkirurgerne eneret til barbering og behandling af sår og skader, deres beskyttelse mod fuskere og deres pligter over for samfundet var nedfældet i laugsskråen, som var stadfæstet af den til enhver tid regerende konge, mens de universitetsuddannede doktorers rettigheder og pligter var nedskrevet i lov af 1672. De to lægegrupper forhold var således indtil det 18. årh. ret ukompliceret og gav ikke anledning til alvorlige stridigheder. Den daværende store standsforskel mellem akademiker og håndværker indbød heller ikke til større divergenser.

Men i begyndelsen af det 18. årh. ændredes disse forhold. I udlandet blev grundlagt kirurgiske skoler, som også danske svende søgte til, og på nationalsprogene publiceredes der flere og flere kirurgiske lærebøger, som de dygtigste mestre anskaffede og studerede grundigt. Med den øgede viden voksede også barberkirurgerne selvfølelse og de førende blev efterhånden ansete borgere, som følte sig ligestillede med

doktorerne, hvis uddannelse på Universitetet var rent teoretisk – uden klinisk undervisning, præget af filosofiske betragtninger og i øvrigt forsømt, gammeldags og slap. Begyndelsen til stridigheder var lagt. Hertil kom, at samfundet ikke havde brug for filosofiske betragtninger og subtile diskussioner på latin, men derimod behøvede dygtige og effektive læger, navnlig til militæret og handelsflåden. Kirurgerne var de handlekraftige, og regeringen støttede derfor dem.

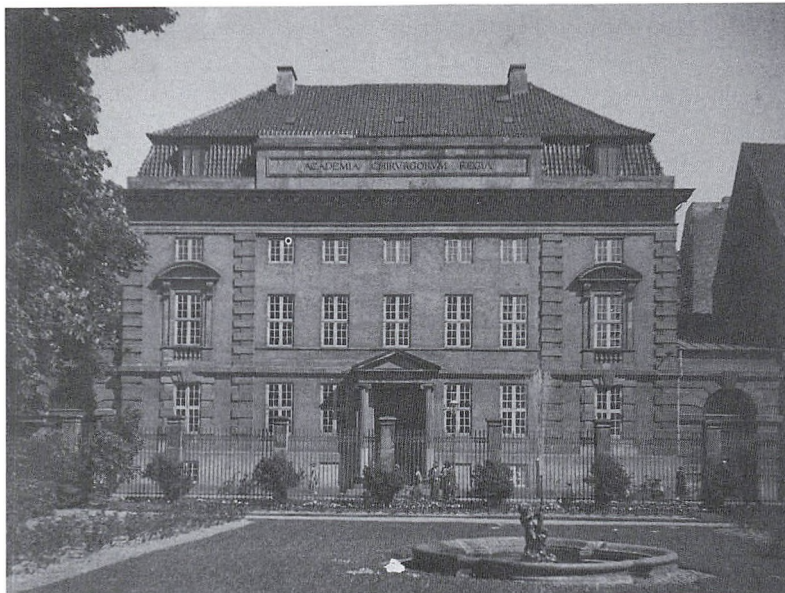
Afgørende for de følgende 100 års kompetencestridigheder blev dog oprettelsen i 1736 af »Theatrum anatomico-chirurgicum« – den kirurgiske skole i København. Forbilledet var fransk, og som generaldirektør ansattes den veluddannede, dygtige og energiske kirurg, Simon Crüger (1687-1760) med nærmest enevældige beføjelser: han ledede skolen og besatte embederne. Trods svære angreb fra professorerne ved Det medicinske Fakultet, der ikke havde været rådspurgt om oprettelsen, bevarede han sin position.

Theatrum blev vendepunktet i dansk kirurgi, selvom faget endnu ikke var blevet løst fra barberhåndværket. Læretiden hos en mester og svendepreven blev opretholdt, men den gamle mesterprøve bortfaldt, idet svendene herefter fik deres efteruddannelse på skolen. Bestået eksamen herfra gav ret til at søge stilling som amtsmester eller som kirurg ved militæret.

Indtil Simon Crüger's død fungerede skolen godt på grund af hans faglige dygtighed, effektive administration og evne til at knytte de rette lærere til skolen. Hertil kom hans stadige forøgelse af skolens studiesamlinger: anatomiske præparater, instrumenter og bøger.

Kirurgisk Akademi for kirurger

Efter Simon Crüger's død blev skolens niveau ikke opretholdt, hvorfor der i 1776 nedsattes en kommission til forbedring af kirurgiens forhold. Blandt dens forslag var at lægge kirurgiundervisningen ind under Universitetet – en for kirurgerne nærmest forfærdende tanke. Da de tilmed til deres store fortørnelse ikke var repræsenterede i kommissionen, udarbejdede de deres eget forslag til oprettelse af en ny selvstændig læreanstalt. Livkirurgen Johan Chr. Bodendich (1735-

Kirurgisk Akademi, facaden mod Bredgade.

1818) forelagde sagen for kronprinsen, som lovede at støtte kirurger-
nes ønsker. Og således blev det. Kirurgernes forslag blev omsat i
forordningen af 22. juni 1785, ifølge hvilken Det kgl. kirurgiske Aka-
demi i København blev stiftet som en af Universitetet uafhængig lære-
anstalt for kirurger. Den kgl. bygningsinspektør, Peter Meyn (1749-
1808) fik til opgave at opføre en ny bygning til Akademiet i Frederiks-
staden, nær Det kgl. Frederiks Hospital. Det blev en statelig,
særpræget bygning med undervisningslokaler, et stort auditorium og
otte beboelser for ansatte.

Bygningen blev indviet d. 25. oktober 1787, og dagen efter begyndte
undervisningen.

Med forordningen af 1785 var kirurgien som fag blevet udskilt fra
barberhåndværket, som herefter alene bevarede retten til at årelade,
sætte klyster og trække tænder ud, mens kun af Akademiet eksami-
nerede kirurger havde tilladelse til at udøve kirurgi. Tillige fik de

praksisret i medicinske sygdomme, hvilket hidtil havde været doktorernes domæne.

I det følgende halve århundrede var Kirurgisk Akademi den danske kirurgis højborg. Der var ingen adgangsbegrænsning, og der stilledes ingen krav om tidligere eksamen. Undervisningen måtte derfor tilrettelægges efter de ulærdes niveau – det blev skolegang mere end studier, og for mange var manuduktion en nødvendighed.

At kirurgerne havde både medicinsk og kirurgisk praksisret måtte skabe bitre kompetencestridigheder med doktorerne, og universitetsprofessorerne rettede da også ustandselig alvorlig kritik mod bl.a. Akademiets manglende optagelsesbetingelser, kandidaternes utilstrækkelige viden om medicinske sygdomme og manglende kontrol med Akademiets forhold, herunder en dårlig tilrettelæggelse af studierne, der medførte en overhåndtagende manuduktion.

Kirurgisk Akademi modstod alle angreb, kongen beskyttede, og Danske Kancelli blandede sig ikke. Men i 1830erne var tiden løbet fra Akademiet, der nu uddannede både studenter og ikke-studenter. Studenterne, der nu udgjorde over halvdelen af Akademiets elever, tog efter endt kirurgisk uddannelse også den medicinske eksamen ved Universitetet, og kendsgerningen var, at samfundet stod med dobbeltuddannede læger fra to adskilte skoler. Det var mildest talt uhenigtsmæssigt og måtte ændres.

Den fremtidige ordning af lægeuddannelsen i Danmark gennemførtes i tre tempi: fra 1837 skulle de studerende være studenter, og i 1840 fastlagdes en forenet medicinsk-kirurgisk eksamen. Det sidste led i nyordningen kom i december 1841, hvor Kirurgisk Akademi pr. 1. januar 1842 blev ophævet som selvstændig læreanstalt og med inventar, studiesamlinger, indtægter og legater indlemmedes i Universitetet som dets ejendom. Professorerne ved Akademiet blev herefter professorer ved Universitetet – Det lægevidenskabelige Fakultet var oprettet.

En ny epoke for lægeuddannelsen, lægevidenskaben og for akademibygningen var begyndt.

Kirurgisk Akademi for læger

I de følgende næsten 100 år blev Kirurgisk Akademi betegnelse for den bygning, der husede Det lægevidenskabelige Fakultet. I takt med oprettelsen af nye videnskabelige institutter udvidedes Akademiet ved opførelse og køb af naboejendomme til et omfattende bygningskompleks.

Centrum var Kirurgisk Akademi med 1. salens amfiteatraliske auditorium samt de tilstødende lokaler med naturaliekabinet, dissektionsstue, præparationsrum, arkivstue, instrumentværelse og bibliotek, der i 1843 blev overført til Universitetsbiblioteket.

Den første bygningsudvidelse blev vedtaget i 1860 og omfattede opførelse af et anatomikammer i den nordlige ende af gården langs Sct. Ansgar Kirke. Bygningen blev opført i to etager med kælder og stod færdig i 1864, forlænget mod øst med et anneks, der tjente som pedelbolig. Kælderen indrettedes til modtagelse og opbevaring af lig, mens stueetagens dissektionssal var forbeholdt de studerende. På 1. sal lå laboratorium og præparationsrum for docenten i anatomi. Det første dissektionskursus hér startede i efteråret 1864 – udskudt på grund af krigen.

Da var forhandlingerne mellem ministerium og P. L. Panum (1820-1885) om dennes overtagelse af professoratet i fysiologi og sammenlignende anatomi allerede godt i gang, og som betingelse stillede Panum bl.a., at der blev bygget et selvstændigt fysiologisk laboratorium i nær tilknytning til Akademiet og efter hans anvisninger. Denne bygning opførtes 1866-67 i den søndre ende af Akademiets gård – et gråt, trist hus i fire etager, men til de mindste detaljer planlagt, hvad angik rumfordeling, rumstørrelse, lysforhold og anvendelse samt installationer, inventar og laboratorieudstyr. Foruden laboratorier med tilhørende hjælperum, lokaler til mikroskopiøvelser og optiske forsøg indrettedes et auditorium til ca. 100 personer, ligesom de hidtil på Frue Plads beroende komparativ-anatomiske og etnologiske samlinger fandt plads her.

Hermed var det så foreløbig slut med udvidelser for Det lægevidenskabelige Fakultet, og ene tilbage på Frue Plads var den farmakologi-

ske samling i Universitetets hovedbygning, efter at også fakultetsmøderne var flyttet til Akademiet i 1860erne.

Mens Panum således havde fået sine krav opfyldt, kom anatomerne og patologerne i de følgende år til at lide under en stigende pladsmangel i det gamle Akademi. Nok var dissektions- og mikroskopiøvelserne flyttet til den nordlige sidefløj, men i 1870erne og navnlig i 1880erne øgedes de anatomiske og patologiske samlinger så stærkt, at endog forværelser og korridorer måtte tages i brug til udstillinger. Fremstillingen af både makroskopiske og mikroskopiske præparater til undervisning og samlinger foregik i laboratorier, der tillige var både forværelser og gennemgange bl.a. til instrumentsamlingen og Fakultets mødeværelse. Tilsvarende var forholdene elendige for farmakologi, hygiejne og retsmedicin.

Ikke underligt at unge forskere inden for nye fag søgte uden for Akademiets rammer. Således opnåede Carl Julius Salomonsen (1847-1924) i 1883 tilladelse til at undervise bl.a. læger i bakteriologi, og han fik husly i en kælder under Botanisk Laboratorium ved Gothersgade. Da han ti år senere blev professor i faget flyttede han til egne lokaler i Ny Vestergade. I modsætning hertil måtte hygiejnikerne stride en hård kamp og fik først husrum i 1898 – ikke i Akademiet, men i Krystalgade.

Samlingernes indhold steg, og fagenes antal udvidedes, men nok så foruroligende steg studenterantallet. Auditoriets bænke, trapper og pladsen omkring tavle og forelæsningspult kunne være fyldt til bristepunktet under forelæsningerne. Mikroskopikursus måtte flyttes til Almindelig Hospital i Amaliegade, den anatomiske præparatsamling måtte lukke på grund af pladsmangel, hvorfor studenterne oprettede deres egen i »Medicinsk Forenings« lokaler og endog opnåede Finansudvalgets tilskud til drift og udvidelse. Endelig blev dissektionseksamen suspenderet.

I 1897 bød chancen sig for en hårdt tiltrængt lokaleudvidelse, og naboejendommene Titkens Gaard i Bredgade 60 og portbygningen i Fredericiagade 18 blev købt.

Hele portbygningen blev indrettet til Patologisk-anatomisk Institut med laboratorier, præparationsrum, bibliotek og kontor, mens den

store museums- og studiesamling forblev i Akademiet. I Titkens Gaard indrettedes fælles med anatomerne en mikroskopisal, og farmakologerne kunne endelig flytte hertil fra Krystalgade med hele deres samling af demonstrationsmateriale samt indrette veje- og præparationsrum, kemisk laboratorium, bibliotek, instrumentdepot og kontor. Desuden fik anatomerne plads. Studiesamlingen kunne atter opstilles og i tilstødende lokaler indrettedes arbejdspladser til de studerende for selvstudium, ligesom laboratorier, bibliotek og kontor fik ordnede forhold. Endelig blev der også plads til en udvidelse for den kirurgiske instrumentsamling.

I et par værelser i Akademybygningen blev der endog i 1905 plads til endnu et institut: retsmedicin, der flyttede ind med et mikroskop, en reol, nogle skabe og hylder samt glas og instrumenter.

Da Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen i 1910 flyttede ud til det nye Rigshospital på Nørre Fælle, tog de Akademiets 2. dels institutter med sig. Afviklingen af lægevidenskabens og undervisningens højborg siden 1787 var begyndt, og tilbage i Bredgade var kun 1. dels fagene: anatomi og fysiologi, 2. dels faget: operativ kirurgi med den kirurgiske instrumentsamling og dekanatet.

Forhandlinger mellem Universitetets forskellige fysiologiske laboratorier, The Rockefeller Foundation og International Education Board førte midt i tyverne til opførelse af et centralinstitut for de fysiologiske fag. Da bygningerne stod færdige, flyttede Medicinsk-fysiologisk Institut hertil fra Panums gamle bygning, der straks blev overtaget af Medicinsk-historisk Museum.

Da Det lægevidenskabelige Fakultets kontor og arkiv i 1938 flyttede til den tidligere professorvilla i Universitetets gård på Frue Plads, var der i Bredgade kun de to fag tilbage, som i 1787 havde været Akademiets første: anatomi og operativ kirurgi. De forblev her i endnu 4 år.

Akademiets auditorium. Professor Okkel's tiltrædelsesforelæsning 1941.

Kirurgisk Akademi for fortiden

Da de sidste undervisningsfag i 1942 flyttede fra Bredgade, havde Medicinsk-historisk Museum som nævnt allerede sat foden indenfor i Akademiets bygningskompleks, parat til at indtage resten, når lejlighed gaves.

Medicinsk-historisk Museum blev grundlagt i 1907 som en privat institution i anledning af Den alm. danske Lægeforenings 50 års jubilæum. Initiativtagerne var Kr. Carøe (1851-1921), J. W. S. Johnsson (1868-1929) og Carl Julius Salomonsen (1847-1924), hos hvem genstandene blev opbevaret i Universitetets Laboratorium for medicinsk Bakteriologi efter en succesrig udstilling i den daværende Rigsdagsbygning. Fra 1910 havde museet til huse i Det kgl. Frederiks Hospital og blev i 1917 universitetsinstitution. Allerede i 1921 måtte museet imidlertid flyttes til Den kgl. Fødselsstiftelse, men heller ikke hér var der varigt rum for samlingerne, og i perioden 1923-1929 lå alt nedpakket og gemt hen seks forskellige steder i byen.

Chancen for at få foden under eget bord kom i 1929, og efter mange og lange skrivelser og efter »pressionsgrupper« aktioner lykkedes det pr. 1. oktober 1929 at få overdraget den af fysiologerne fraflyttede bygning i Akademiets gård.

Museets samlinger, der bestod af medico-kirurgiske genstande, røntgenapparater, farmaceutiske effekter, folkemedicin, billedsamling, arkiv og bibliotek, blev hurtigt stillet op, hvorefter museet atter kunne optage dets funktioner: at indsamle, bevare og formidle.

Ved indflytningen fyldte samlingerne alle rum fra kælder til kvist, og i de følgende år indkom mange nye genstande. Ti år efter var den systematiske ordning totalt brudt sammen på grund af pladmangel, og en ny lokalkampagne måtte i gang. Nu var blikket rettet mod Kirurgisk Akademi og Titkens Gaard. Kampagnen startede i 1938 og endte i 1946 med, at Undervisningsministeriet tiltrådte, »at Ejendommene Bredgade 60 og 62, her af Staden, stilles til Raadighed for Medicinsk-historisk Museum med de ... aftalte Begrænsninger«. Begrænsningerne var lokaler til I. D. E., Hollandshjælpen, Nyboder Skole, Dansk Røde Kors og Foreningen Kunst for Varer. Alle disse institutioner flyttede efterhånden ud, men andre flyttede ind, og endnu over 40 år efter er en del lokaler stadig ikke overtaget af museet.

Ved museets opstilling 1946-1947 i Akademiet og Titkens Gaard blev samlingerne delt i fire afdelinger:

1. den medico-kirurgiske samling
2. røntgensamlingen
3. farmacisamlingen
4. tandlægesamlingen

hvortil i 1964 kom den osteo-arkæologiske samling – alt smukt ordnet som studiesamlinger.

Omkring 1960 kom tankerne om at forenkle og modernisere museernes publikumsudstillinger frem, og med opgangsperioden i »de glade 60ere« lykkedes dette for de fleste museer – også for Medicinsk-historisk Museum, som i 1964 gik i gang med en total omlægning af museets samlinger, som blev delt i to hovedafdelinger:

1. en offentlig tilgængelig udstilling
2. en studiesamling, systematisk ordnet.

Det tog fem års energisk indsats at realisere planerne om den offentlige udstilling, som blev åbnet i maj 1969.

Næste fase: at omdanne magasinerne til sagligt ordnede studiesamlinger nåede næppe at blive påbegyndt, inden meddelelsen om bevilling til indlæggelse af centralvarme i og hovedstandsættelse af bygningerne forelå. I løbet af de følgende fire år blev disse store arbejder gennemført. Ca. 20.000 genstande, ca. 17.000 billeder og ca. 10.000 bøger foruden arkivalier og apparaturer blev pakket og flyttet i takt med håndværkernes indmarch. Snedker- og tømrværksteder indrettedes i kontorerne, maler- og murerværksted andetsteds, og i gården stod skurvogne på rad og række mellem materialer og jorddynger. Medarbejderne levede på feltfod, men processen lykkedes. Da staben i de følgende år atter kunne pakke tingene ud, havde intet lidt overlast.

I dag fremtræder museet med en moderne offentlig udstilling og en omfattende studiesamling, systematisk ordnet med let adgang for såvel forskere som konservatorer. Hvert år modtager museet utallige henvendelser fra andre museer og institutioner om medvirken ved udstillinger, og den hidtil største opgave var nok Bredeudstillingen »Det farlige Liv« i 1978. Ligeledes henvender mange sig til museet vedrørende billedmaterialer og litteratur, og der er ydet hjælp til forskellige filmselskaber og Danmarks Radio og TV.

Hvad kan den besøgende så opleve i alle disse udstillinger og studiesamlinger? Kom selv og se – udstillingerne er åbne tirsd., torsd. og sønd. med omvisning på dansk kl. 11 og 12.30, på engelsk kl. 14, mens bibliotek, arkiv og kontorer er åbne mand. til fred. kl. 9-16.

Slutning

Meget af det ovenfor fortalte er kendt af danske medicinhistorikere og har da også kun været ment som en oversigt, der på grund af den tildelte plads er blevet altfor kort.

Men museet har som den nuværende beboer i Akademiet følt det

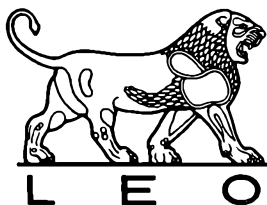
naturligt at markere 200 året for dets opførelse med udgivelse af et festskrift, hvori der berettes om bygningens arkitektur og dens første virke som kirurgisk læreanstalt. Hvem var lærerne, og hvem var studenterne. Hvorledes var undervisningen og eksamen, og hvilke undervisningsmaterialer stod til rådighed. Desuden berettes om Akademiet som hjemsted for Det lægevidenskabelige Fakultet. Hvorledes formede dagliglivet sig for lærere og studenter og for dem, som boede i Akademiet. Hvilke bygningsændringer og udvidelser fandt sted, hvilke nye fag kom til, hvordan så haven og gården ud engang. I et sidste afsnit berettes om Medicinsk-historisk Museums tilblivelse og udvikling, dets hverdag og fest, undervisning og samlingernes indhold med særskilte indlæg om afdelingerne i farmaci og odontologi.

Måtte dette festskrift, der skildrer sider af Akademiets 200 årige historie, som ikke tidligere har været publiceret, blive vel modtaget blandt medicinhistorikerne og andre interesserede.

SUMMARY

On October 25th 1787 The Royal Surgical Academy was inaugurated as an independent institution – a stately building with lecture rooms – one of them an amphitheatrical one – and eight residences for the employed. During the next half century this building was the stronghold of Danish surgery, but when the surgical and medical educations were united 1838-42 the Academy was transferred to The University of Copenhagen. Then the building was the domicile for The Medical Faculty till 1942 when The Medical Historical Museum took charge of the old Academy.

1912 ALBYL, 1923 INSULIN,
1930 PHYSEX, 1931 OVEX, 1935 ANTEX, 1940 HEPARIN,
1945 PENICILLIN, 1950 LEOCILLIN, 1956 CALCIPEN,
1958 RONTYL, 1960 CENTYL, 1962 FUCIDIN,
1964 UROKINASE, 1966 DEMIGRAN, 1967 KALEORID, 1970 HUMANTEX,
1971 PONDOCILLIN, 1973 BURINEX, 1973 TREOSULFAN,
1978 ETALPHA, 1978 SELEXID, 1986 FUCITHALMIC,
1987 PINDAC, 1987 MIRAXID
kendte og meget anvendte lægemidler.
Fælles for dem alle er, at de er udviklet på Løvens kemiske Fabrik.

LØVENS KEMISKE FABRIK

Skarpretter og/eller Chirurg

Af Egill Snorrason

Den såkaldte middelalder er brydningernes tid. Den har været delt op i en »mørk« middelalder (ca. 400-1200 e.Kr.) og en mere »oplyst« progressiv, fremskridtsvenlig højmiddelalder, hvorefter renæssancen giver anledning til udvikling af samspillet mellem det hellenskrægede Østeuropa (efter Byzans' fald) og det af folkevandringerne hærgede Vesteuropa.

Omkring 1200-tallet karakteriseres ret pludseligt og tilsyneladende uforklarligt en række grupper af erhverv som æreløse »uærlige« og de sættes dermed i et særligt relief til samfundsgruppernes øvrige medlemmer.¹ Denne form for delvis udelukkelse af samfundet (*infamia facti*) rammer mennesker som vævere, møllere, dødegravere, badere, bartskærere (de vordende kirurger), farende folk (*vagantes*), gøglere – samt bødler og rakkere.² Det er alle aktive – højst nødvendige – erhvervsdrivende i samfundslivet – men det rammer tillige jøder, tyrkere og kættere ud fra en kristenbåren, troesmæssig observans.

I løbet af de flg. århundreder lykkes det for de fleste af de ramte samfundsgrupper at frigøre sig for denne vanrygtethed (*levis notæ macula*), men det sker under varierende betingelser – både regionalt, lokalt og individuelt.³ For en enkelt gruppe som rakkerne (og de dermed forbundne tatere) hæfter begrebet »uærlig« (æreløs) endnu i vor tid. Luther prøvede allerede i 1500-tallet at fremtvinge, at jøder, tyrkere og andre vantro skulle antages for ærlige, men forgæves. De betragtedes ud fra gammel ortodoks tro som kættere. Først efter 1848 accepteredes jøder som ærlige i Frankrig – i moralsk-retslig henseende, parallelt med skarpretterne! Trods love og forordninger i 1700- og 1800-tallet lykkes det kun med største besvær at frigøre bødlerne i

Midt- og Nordeuropa for uærlighedsstemplet – og dermed skaffe deres børn optagelse i laugene og dem selv mulighed for, som retsbe-siddende borgere, at kunne optræde som vidner, at kunne anlægge retssager og at kunne opnå kirkedåb, kirkegang med tilhørende sakra-menter samt en hæderlig begravelse. Derfor kom det også til at vare adskillige århundreder, før bødler og skarprettene får rettigheder til at optræde og virke som læger og kirurger – et fag deres virke ofte havde givet dem adskillig viden og kunnen for at udøve.⁴

Men problemerne omkring uærlighedsbegrebets indførelse om-kring 1200-tallet kræver indblik i en lang række discipliner som rets-historie, kirkeretshistorie, medicinhistorie samt kulturhistorie og so-ciologi – og tillige i bøddel- og kirurgstandens historiske udvikling. Der foreligger en ganske stor mængde litteratur derom allerede, men forholdene er på mange rets- og kirkeretshistoriske punkter ikke or-dentligt afklarede endnu, hvilket denne studie vil søge at råde bod på.

Uærlig – Æreløs

Ordene »ærlig« og »uærlig« kunne i middelalderen bruges i flere be-tydninger. De brugtes enten i betydningen at fare eller ikke fare med løs tale, men de anvendtes også i betydningen »ærlig og velbyrdig født«, at man var faldet inden for et ægteskabs fastsatte rammer og ikke før tiden eller ved hor.

Det har relation til det romerretslige begreb: *irregularitas* med hen-syn til den enkeltes *existimatio* (anseelse) som romersk borger. Ufri og slaver var irregulære. Derved opstod skelnen mellem begreberne: *in-famia juris* (nedsættelse af den civile borgers ære) og *infamia facti* (nedsættelse af moralsk, erhvervsbetinget ære, men oprindeligt uden retslige følger). Indførelsen af kanonisk ret i 1100-tallet medfører – under den kristne kirkemagts auspiciet – overføring af de retslige følger fra den juridiske infami til den »faktiske«, en problemafgørelse, det har været såre vanskeligt for rets- og kirkehistorikere nærmere at fatte.⁶ Og her synes væveres, mølles og bødleres skæbner at kunne give visse forklarende oplysninger, når man samtidigt også inter-eserer sig for bartskeer- og kirurgstandens udviklingshistorie.

Ordet ære hænger sprogligt sammen med det græske *hieros* = hellig – og ud fra ærefrygt for guderne udvikles efterhånden det mere verdslige æresbegreb. Den skarpe skelnen mellem ærlige erhverv, ærligt født og uærlige erhverv forudsætter en udvikling af begrebet kollektiv tænkning fra *infamia juris* til *infamia facti*. Og middelalderen er netop – ved byernes udvikling – karakteriseret ved sammenslutningen af personer med fælles virke – skomagere, bagere, slagtere, vævere, møllere og blandt flere andre også præsteskabet, kirurgerne og bødlerne. Menneskene begynder at erkende sig som gruppe (*universitas*), eller som korporationer (*værnegilder*, *laug*). Slægtsansvaret erstattes af erhvervsbetingede grupper. Først derved bliver den enkelte, hvad han eller hun er, led i et fællesskab.⁷

Den »mørke« middelalders brydninger mellem kirke og kongemagt, mellem feudalherrer og ufri, mellem folkevandringeres indflyttere og de bosiddende skaber afgrænsninger, der resulterer i langvarige stridigheder og bitre konflikter. Den bliver derfor skildret som »mørk«, fordi der ikke bliver tilstrækkelige kræfter til åndelig og teknologisk udvikling, således som højmiddelalder og renaissance giver mulighed for det. Men fuldt så »mørk« (et udtryk opfundet i romantikkens tidsperiode) er den alligevel ikke, fordi den trods krige og stridigheder kommer til at danne og udvikle en progressiv grobund for de følgende århundreders tilsyneladende højere udvikling – både åndeligt og teknologisk.

Med kristendommens indførelse og dens sejr som statsreligion i 380 e.Kr. udløses en kamp om rettroenhed, som skal blive skæbnsvanger for alle samfundets stænder – det være sig konger, fyrster, borgere og ufri – såvel som for de moralsk og civilretsligt dømte: æreløse, uærlige. Det er kætterne, man vil tillivs, ikke blot jøder, tyrker og andre kætteragtige samfundspersoner. Det være sig mennesker, der giver sig af med det uhyggelige, det dæmoniske, det magiske. Som kirkefaderen *St. Augustin* af Hippo (354-430) udtrykker det: »omnes dii gentium dæmonia (alle hedninge er dæmoner)«, hvorfor de må fortrænges og udryddes.

Når såvel bøddelinstitutionen som bartsværer/chirurginstitutionen omkring 1200-tallet rykker ind i de uærliges rækker, har det da også

religiøs-moralske forudsætninger. Bøddlen foretager sig – qua den verdslige rets håndlanger – handlinger for det gejstlige samfund (ecclesia), ligesom kirurgerne må foretage handlinger, der kan medføre blodsudgydelse såvelsom utilsigtet død, handlinger den kristne tro må afsky. Men kirken retfærdiggør det ved at udtale, at det sker for troens skyld. Derfor er korstogsfarernes drab af vantro »ærlige«, og det medfører ikke straf, endsize æreløshed som ellers andre drab og mord! Det er det med sancta simplicitas – ganske som nutidens præster, der velsigner de nationale hærmænd, før de drager ud til kamp for fædrelandene!

Dødsstraffe og tortur sikrer kirken sig ved, at det sker ved fyrster og deres hjælpere (»guds tjenere«) og ikke ved det indviede præsteskab, *kun* på dettes indstilling (inkquisitionen bl.a.). Det er resultatet af kampen om det åndelige (spirituale) contra det verdslige (temporale) sværd (Lucas 22:38).

For kirurgernes vedkommende er det disses frigørelse fra såvel de lægekyndige, boglærde munke og noget senere de universitetsuddannede doctores som fra badernes og bartsværernes lidet estimerede position. Bysamfundenes og krigenes udvikling af mere effektive hjælpemidler og af våben, krudtets progressive effekt til at skabe mere og mere mutilerende læsioner giver den vordende kirurgstand mulighed for en mere og mere indsigtsgivende og næsten videnskabelig uddannelse, så der skabes respekt om det kirurgiske speciale contra det medicinske urtespeciale.⁸

En lignende specialisering kommer også til at udvikle de oprindeligt ærlige retsbudes og retsbisidderes virke til de fagligt fremstående skarpretteres (nachrichter), hvorved der fremkommer en stand, der først i 1700-tallet begynder at opnå anerkendelse som ærlige erhvervsdrivende.

Dødsstraffens udvikling

Opfattelsen af den enkeltes og af samfundets berettigelse til at tage hævn ved fejde over for begåede forbrydelser (tyveri, ildspåsættelse, kirkeran) og over for drab og mord, hvad enten tilsigtede eller våde-

løse, er udløseren, der via kirkens og den kanoniske rets kamp for *treuga dei* og landefred giver forståelse for bøddelinstitutionens udvikling gennem middelalderen.⁹ Som Jydske Lov udtrykker det: »Bonden må ikke selv hænge eller dræbe tyven eller morderen for hævnens skyld«. ¹⁰

I det gamle Indien og i Orienten var bødlerne outcasts tilknyttede despoternes følge. I det tidligere Grækenland ufrie personer og deres arbejde udførtes af slaverne. I det gamle Rom udførtes henrettelser som syndefre til guderne – dømt af offentlige domstole ligesom i Grækenland. Den slave, (*carnifex*), der undergivet liktorerne udførte virket i Rom over for andre ufri, krigsfanger og dømte slaver, var borgerretsmæssigt og moralsk æreløs – skulle bo uden for byområdet og være særligt klædt. I kejsertiden – e.Kr. – er det *spiculator* – en slags udvalgte *lictores* – det barske virke skete nu også over for fri borgere.¹¹ Samtidigt med at dødsstraffene tog til på denne tid, skiftedes ved halshugning fra økse til sværd, idet *decapitation* ansås for mindre vanærende end hænging og korsfæstelse. Det vanærende skyldtes, at den straffede hang nøgen gennem længere tid til beskuelse for andre.¹²

Men kirkens og det kristne budskabs magt gennem den senere del af den mørke middelalder med dens udgangspunkt i mosaik ret (*ius talionis*) og i kanonisk ret, hvad angår forbrydelser som mord og drab, kommer i virkeligheden til at fremme udviklingen af dødsstraffe i de flg. århundreder. Straffene skal ramme den onde vilje hos synderne, idet de ved deres forsætlige eller vådesløse forsyndelser har øvet forbrydelse mod Gud. Det ses i *Corpus Juris Canonici* (det XI-XII' århundrede), hvor den hellige Augustin (IV' årh.) citeres for flg.: »Den, der tager livet af et ondt menneske for dets synder og har lovlig grund dertil, er Guds tjener. Men hver den, der uden offentligt embede dræber en misgerningsmand, det være sig en tyv, en kirkeraner eller andre forbrydere, kvæster eller beskadiger ham, skal anses for en morder og lide en hårdere straf, jo mindre han end har udladt sig, fordi han har misbrugt den ham anfortroede magt«. ¹³

De idømte straffe måtte kun ramme den enkelte synder, ikke dennes slægtninge, et punkt, der får betydning, idet kirken derved fordømmer det fejde- og blodhævnsbegreb, som ellers var almindeligt

hos germanerne og nordboerne. Ud fra skriften kunne kirken påvise, at hævnen hører Gud til (5' Moses 32:35-43, Matthæus 26:52) og med henvisningen til begreberne om det åndelige og det verdslige sværd (Lucas 22:38) pålægger kirken derfor staten og øvrigheden at straffe forbryderne uden selv at skulle udgyde blod. Som apostlen *Paulus* skriver (til Romerne 13:4) »Thi øvrigheden bærer ikke sværdet for-gæves; men den er jo Guds tjener, som til straf lader vreden ramme den, der handler ondt«. Omend kirken inden for kætteriproblematikken ved inkquisitionens hjælp har sværere ved at slippe tortur og afstraffelse (brænding) og først ret sent får ufri til at overtage bøddel- og rakkervirket her, så søger kirken gennem det andet halve årtusinde e.Kr. at komme hævn-drab og fejder tillivs. Ud fra Matthæus 18:15-17 tiltager kirken sig en straffe- og bodsordning som sædvaneret, hvilket kommer til at udgøre en vigtig faktor til videreudvikling af den verdslige ret gennem det V-VII' århundrede. Fra ca. 800 e.Kr. oprettes de såkaldte synodalretter, omrejsende gejstlige domstole, der ved kætteri, overtro, mord, utugt, hor, nærbeslægtedes ægteskab, tyveri, mened, helligbrøde og tiendenægtelse har myndighed til at straffe ikke blot med bodsbønner, forvisning, band, valfarter, faste og almisser, men fra det X' århundrede også med bøder og legemsstraffe over for såvel gejstlige som ufri personer.

Fra det XIII' århundrede baner dette vejen for de følgende århundreders hærgen blandt formentlige kættere og heksetrooverbeviste – ligesom det bliver lovligt at dræbe og myrde de vantro under korstogene i det XI-XIII' århundrede.

Påvirket af den kristne tro og tankegang søger samtidigt den verdslige magt i form af konger, fyrster, feudalherrer ligeledes at dæmme op for det tidligere hærgende hævn- og fejdesystem. Menneskespildet var for betydeligt – og ramte for mange andre end synderen uretfærdigt. Men det var et led i germanernes slægts- og familievurdering. Allerede omkring det VI' århundrede opstår de forskellige lovsamlinger for salier, visigothere, alamaner, hvor der lægges vægt på at undgå fredløshed og hævn-drab til gengæld for bøde- og kvalificerede kropsstraffe for at dæmme op for hævn- og fejderet. Hos germanerne gennemføres dødsstraffe kun for landsforræderi, hærflugt, grove ran og tyverier

samt brud på helligdomsfreden (asylretten). Fredløshed er dog også på denne tid en mulighed for straffeforanstaltning.

Både under folkevandringstiden og efter denne beholder Østeuropa hellere kropsstraffe som vanærende og undgår videst muligt dødsstraffe – ud fra begrebet om bodstroen, der sparer synderen for – senere hårdere straf efter en normal død og tilmed ydmyger ham til mindreværdsfølelse. Kirkens og dermed Guds nåde opnåes først *efter* udstået straf.

Kirke- og kongekampen om det jordiske herredømme omkring 1100-1300-tallet – Wormserkonkordatet 1122 – resulterer i kravet om, at det verdslige sværd skal føres af fyrsterne som Guds tjenere, men på kirkens åndelige sværds vegne, idet det er forbudt de indviede gejstlige at udgyde blod.¹⁴ *Ecclesia abhorret a sanguine*, som det befales på den IV' Lateransynode. Allerede i det XI' århundrede havde kirken sikret sig selvstændig retsforfølgelse af gejstlige personer (og egen udnævnelsesret af gejstlige!) under den standende investiturstrid.

Hæmmende for denne tankebygning bliver imidlertid kongernes ofte svigtende magt til at beskytte kirken, udbredningen af feudalmagten til et større og større antal indbyrdes stridende fyrster og feudalherrer, der tilmed selv kunne være gejstlige personer. Dertil kommer fra begyndelsen af det andet årtusinde udviklingen fra slægtssamfundene via landsbyerne til bysamfundenes fremkomst. Mange mennesker samles inden for små af volde beskyttede områder, hvilket giver hyppigere muligheder for tiltagende kriminalitet. I det XIII' århundredes begyndelse viser et brev fra pave *Innocens III* (1198-1216) til bisp Niels af Slesvig kirkens begyndende godtagelse af vold og blodudgydelse ved kongemagten efter kirkens anmodning, særligt over for personer, der unddrager kirken tiende eller lader hånt om bandlysningsdomme.¹⁵

Sammenblandingen af romerret (fra kejsertiden og senere fra Justinians tid) og germanske retssystemer i folkevandringstiden i det andet halve årtusinde e.Kr. medfører en tiltagende indførelse af dødsstraffe. Iflg. Tacitus var hængning i træer straffen for forræddere og overløbere, men efterhånden som kongemagten øges, indfører lovene under longobarder, merovinger og karolinger dødsstraf også over for frie

mænd efter offentlig rettergang ved retsbrud som mord og manddrab, der bliver ubodemål, idet de ikke lader sig sone ved bøder (*lex Salica*, *lex Alamanorum*). Medvirkende hertil bliver dels indførelsen af *treuga dei* (kirkefreden) og landfreden, hvorefter der ikke må begås drab mellem fredag og onsdag, dels feudalsamfundenes udvikling, hvor hertuger og deres fogeder opnår ret til at straffe frie mænd på liv og gods for drab på såvel gejstlige som verdslige drabsmænd samt ved grovere tyverier. Straffene kommer her til at virke socialt hårdere nedad, idet den fattige straffes med døden på grund af svigtende mulighed for at udrede bøder eller erstatning, mens de rigere og adelen kan betale sig fra deres forbrydelser. Der er samtidigt sket en kraftig udvikling af samfundsgruppen ufrie i forhold til frie. Straffene gennemføres, fordi drabsmænd og andre *latrones* »bør dø efter loven eller for gennemførelse af fred«. Komplicerende bliver i slutningen af det første årtusinde tillige feudalherrerne og de opvoksede bysamfunds stigende magt i forhold til pave- og kongemagten og de gejstlige fyrsters overtagelse af talrige bispedømmer – foruden vikingetogenes spredte hærgen Europa over. Der kommer en stigning af forbrydelser samtidigt med sammenklumpning af frie og ufrie på mindre områder ved bysamfundenes fremkomst. Af betydning således for dansk rettergang bliver her Knud den Stores lovgivning i Danelagen (omkr. år 1000) med dens øgning af fredløshed, livsstraffe og til dels kropsstraffe i nogen grad i relation til de oprindeligt strenge vederlagslove (*crimen læsæ majestatis*).¹⁶

Højmiddelalderens rigslovgivningers udviskning af det romerrettslige skarpe skel mellem strafudøvelsen over for ufrie og frie samtidigt med den kristne kirkes svigt af fredsordninger (*treuga dei*, landfreden og synodalretterne) fremmer livs- og legemsstraffe (3 Moses 24:19-20) på bekostning af kompenserende bødesystemer – og kræver derved særligt udvalgte personer til at gennemføre de tildømte straffe.

Bøddelskikkelsens opkomst

Som tidligere nævnt havde man i oldtiden slaver til dødsstraffenes udførelse. Ud fra germansk rets brug af retsbude (fronbote) og retsmeddomsmænd (schöffen) – oprindeligt frie personer – til sikring af kongefred og wergeld, så bliver disse i højmiddelalderens bysamfund til domsmagtens underordnede bidelli (c: pedeller = hjælpere) eller bødler.¹⁷ Og samtidigt rammes disse underordnede, der hidfører dødelig udgang af straffeforanstaltningerne, af *infamia facti* – en erhvervmæssig vanære. Dette begreb udvikles kraftigst i Mellem- og Nordeuropa, mens bidelli i Sydeuropa længe forbliver frie borgere, uberørte af uærlighedsbegrebet.

I merovinger- (481-751) og karolingertiden (687-987) anvendes *carnifices*¹⁸ («slagtere», bødler) eller endnu slaver og trælle til at virkeliggøre dødsstraffene og de korporlige lemlæstelser, hvis man ikke anvendte allerede dømte.¹⁹ I Schwaben og e.g. i Slesvig var det omkring år 1000 yngste rådsherre eller de samlede borgere, der skulle gennemføre henrettelser i form af hængninger og decapiteringer. Uærlighed i form af *infamia facti* klæber endnu ikke ved udførelse af erhvervet – man ser således adskillige fyrster og feudalherrer, der uden ærestab kapper hovederne af deres undergivne eller selv klynger dem op omkring 1300-tallet.²⁰ Men den kristne kirkes syn på blodsudgydelse og den kanoniske rets principper fra 1100-tallet udvikler begrebet moralsksocial *infamia facti*, samtidigt med at man også overfører romerrettens *infamia juris* med dette begrebs civilretlige følger på de infamerede. Tab af den borgerlige agtelse var et gammelromersk begreb med hensyn til *existimatio* (anseelse), men med kirkens indførelse af begrebet *irregularitas* ækvivalerer kirken og dermed samfundet den juridiske infami med erhvervsinfamien med deraf følgende tab af vidne- og søgsmålrrettigheder samt opnåelse af dåb, sakramenter og hæderlig begravelse. *Fama* (ryet) er trådt i stedet for det romerretslige *existimatio*. Samtidigt overføres romerrettens *infamia juris* på det retsmoral-socialt begreb *infamia facti* – uden tilstrækkelig retsbegrundelse, men med den juridisk infamis civilretslige effekt.

Fra 1200-tallets slutning optræder de første stadsansatte bødler i det

tyske²¹ og schweiziske²² område. Fra 1300-tallets slutning kender man nær ved det danske rige også navne på adskillige af dem – Lübeck har således: *Konrad Kempe* (1363) og *Johannes Schütte* (1388) og Hamburg: *Ammentrost* (1394). Det sydligere Ulm har: *Heinrich Schwabold* (1292), mens Augsburgbødlens navn fra hans ansættelse 1276 ikke er kendt.²³ Fra Danmark kendes ingen navne så tidligt, men det XIII' århundredes danske stadsretter (Slesvig, Tønder, Ribe, Flensborg) kræver dødsstraf for manddrab, senere også for grove tyverier og voldtægt, så der må også her have været bødler. I Sveriges ældste stadslov: Björkø-retten (fra 1200-tallets slutning) og i den yngre Visby-lov optræder bøddleembedet som en færdig institution – formentlig indført med Hansa'en.²⁴

Det er karakteristisk, at det er bysamfundene, der gennemfører ansættelse af bødler, og at stæderne samtidigt pålægger disse erhvervsdrivende embedsmænd nedværdigende og vanærende sysler som renovation og bordelopsyn.

I kong *Erik Glipping's* almindelige stadsret (1269) – formentlig inspireret fra den *Abel-Christoffer'ske* forordning²⁵ – optræder der retsbude qua bødler. I Københavnerbispenses stadsretter (1254, 1294) tillades ud fra kanonisk ret også lemlæstende kropsstraffe i stedet for fredløshed – dog ikke altid i stedet for bøder til den forurettede, bispen og staden.²⁶ I de danske landslove optræder der ikke bødler – modsat stadsretterne. 1375 nævnes indkaldelse af Lübeck's bøddel til Falsterbomarkedet,²⁷ og i 1377 omtales en spiculator (ud fra ordet »spicula«: spyd) boende i København på stadens grund mellem det nuværende Vimmelskafte og Brolæggerstræde. De første navngivne, der kendes fra dansk område, er Mester *Oluff* (1496) og Mester *Esben* (1496-1503) i København. Provinsens navne på kendte bødler dukker først op i 1500-tallet: Mester *Svend* i Bergen (1566), Christiania med Mester *Hennings* (1550-60), Helsingør med Mester *Bertel* (1532-52) og Sønderborg med *Herman Hesse* (1534). Fra 1500-tallet boer Københavns bøddel i boderne bag rådhuset på Gammel Torv, og flytter den følgende tid rundt i boliger i Studiestræde, senere på avlsgården i Springgade (nu : Pilestræde) for at ende i Kattesundet.²⁸ Modsat oldtidens bødler boer de danske såvel som de nordtyske bødler som regel i

midten af landets stæder – på byens grunde til advarsel og til hurtig afhentning af synderne ved kriminelle tilfælde, men også for at klare renovation og bordelopsigt.

I det XIII' og XIV' århundrede synes de danske bødler – modsat de mellem – og sydtyske – ikke primært at have været ramt af ære- og retsløshed (*exlex et infamis*), først efterhånden som de påtager sig lemlæstende kropsstraffe og tortur udover dødsstraffene foruden omsorgen for de prostituerede og for byernes renovationproblemer, rammes de af uærlighedens barske følger. De skal være ikklædt særligt spraglet dragt (betalt af staden), de og deres børn formenes adgang til laugene, de placeres nederst i kirken og fjernest i kroen – og de har svært ved at få deres børn døbt, ingen vil bære boddelfamiliens kister til graven. Omgang med bødlen eller berøring af ham medførte infami for den formastelige borger, som så pådrog sig selv infami og dermed også udelukkedes fra medborgernes agtelse. Boddelens penge var stædernes handlende nok villige til at modtage – *pecunia non olet* – ligesom byøvrighederne villigt modtog hans afløsningspenge ved overtagelse af embedet. Han må som oftest også betale for leje af skarprettersværdet, som byen ejer og ved hjælp af sværdfejerne holder i god stand. Mærkeligt nok bliver denne samfundsgruppe ikke uærliggjorte ved vedligeholdelsen af sværdene – modsat en række personer, der i 1200-1400-tallet rammes af lignende infami som boddels: vægttere, dødegravere, vævere og møllere (hvorom lidt senere).

Efter 30-års krigens slutning (1648) ændres bødlernes situation i Danmark. Landet oversvømmes af arbejdsløse boddelfamilier fra Tyskland og Polen, og de opnår nu regulær kongelig embedsansættelse, mens de indtil da har været gerningsbetalte bytjenere. Højmiddelalderens og renæssancens uærliggørelse af boddelstanden har gennem århundreder været malet ret så mørkt, men nyeregående undersøgelser taler for, at dette *exlex et infamis* ikke har været fuldt så civilretligt og moralsk-socialt belastende som tidligere skildret.³⁰ Deres bierhverv som »læger« og dyrlæger har i mange tilfælde givet dem en mere begunstiget stilling end den, der kom de lærde *doctores* og bartskeerne til gode. Heller ikke dengang var de ordinerede læger højt uddannede og kvalificerede – først fra 1500-tallets slutning kom-

mer der effektiv undervisning i anatomi og fysiologi i det danske rige. Den tids gode borgere nægtede at sidde til bords med professoren Anders Christensen (1551-1606), der søgte at gennemføre anatomiundervisning i Vor Frue Kirke for de medicinsk-studerende.³¹

Der kunne altså være konkurrence mellem bødlerne og bartskærerskirurgerne, der begge i højmiddelalderen blev anset for exlex et infamis. Det må derfor være berettiget at se på udviklingen af det chirurgiske speciales udvikling i den mørke og højmiddelalderen. Der er visse fællestræk for begge stænders udvikling – og igen er det den kristne kirkes troesproblematik, der kommer til at spille ind.

Chirurginstitutionens udvikling

Lægevirket har i den »mørke« middelalder været udøvet dels af munkene, dels af halvstuderede landefarere og charlataner og tillige kirurgisk af badere og bartskærere. Som tidligere nævnt måtte de indviede gejstlige (abbeder, biskopper, diakoner, subdiakoner og præster) ikke være med til at udgyde blod eller være årsag til eventuel dødelig udgang af kure og medicinske behandlinger, mens de ved deres egne eller de andre indviedes sygdomme skulle behandles af klostrenes lægebrødre.³² Munkene og de gejstlige rangspersoner skulle periodisk årelades, skulle have ordnet deres tonsur eller have behandlinger for deres hæmorrhoider og bylder – eventuelt skulle de også behandles for skader, knoglebrud m.m. som følge af tidens mange hærgninger og forfølgelser. Man tænker på vikingernes voldelige færden i England og Frankrig, på de mange kloster- og martyrhændelser rundt i Europa såvel i den mørke som i højmiddelalderen. Kirkens kamp for verdsligt supremati og for tiendeafgift skulle heller ikke mindske voldshandlingerne omkring årtusindskiftet – man kan bare mindes biskop Absalon's kvaler med de skånske bønder omkr. 1180.

Men mens munkene udbygger deres lægelige kunnen og patientforsorg – og det var ofte ikke blot ved læge, men også ved enkelte af de indviede brødre – væsentligst som urtekyndige ud fra et vist bogligt kendskab til tidens utallige cirkulerende afskrifter, så må man ikke glemme, at kundskaben skyldtes munkenes flittige afskrivninger af

værker fra byzantinske lægeencyclopedister (Oribasios, Alexander fra Tralles, Aëtius og Paulos fra Ægina) samt de græske afskrifter fra den romerske, græskskrivende læge Galen og fra botanikeren og farmakologen Dioscorides – alle overført i det XIII' århundrede til latin af *Constantinus* fra Afrika (da på Monte Cassino) og *Gerard* fra Cremona, m.fl.. Østeuropa med Byzans var i den mørke middelalder den trofaste opbevarer af den fra Hellenerne nedarvede og kyndigt bevarede kundskabsmasse – et endnu ikke tilstrækkeligt belyst emne. Dertil kom oversættelserne fra den af araberne bevarede kunnen om den hellenske lægekunst (Rhazes, Avicenna og Abdul Kasim m.fl.), hvilket omkring årtusindskiftet gennem jøders transskriptioner til latin tillige kommer Vesteuropas klosterafskrivere og læsekyndige munke til gode.³³

De læge badere og bartskærere kan i 1200-tallet heller ikke undgå i deres badstuer at komme til at behandle sår, vunder, knoglebrud og læsionsfølger, og de udvikler sig dermed for bartskærernes vedkommende til kirurger, der som maitres des langues rôbes³⁴ bliver til den chirurgstand, vi nu erkender sideordnet med de boglærde – dengang praksisuvante – doctores. Baderne prøver at følge med og danner ligeledes corporationer for maitres de courtes rôbes, men bekæmpes såvel fra medicineres som bartskæreres side, og her kommer tidens teknologiske progressive udvikling omkring 1200-1300-tallet bartskærerstanden og dennes korporationer til gode.³⁵ Krige med udvikling af de »lange« buer, kraftigere armbrøster og af krudt og kugler udvikler nye kampformer – samtidigt med at disse stadigt kraftigere våben gav så invaliderende læsioner, at tidligere tiders bartskærerkunst over for pile, lanser og hugsår ikke mere slår til. Tiden kræver udvikling og dermed tiltagende bedret mester/lærlingeuddannelse af de stræbsomme chirurgisk-interessererede bartskærere.³⁶

Vel havde romerne i kejsertiden udviklet de såkaldte valetudinariet, en slags militærhospitaler for og med de udsendte legioner,³⁷ og vel havde byzantinerne udviklet hospitalslignende institutioner for gamle, syge og hittebørn,³⁸ men kristendommens caritastanke kom her på sin rette hylde. Den kombineredes med, hvad korstogsfarerne havde set under deres kampe med de vantro, hvor de oplevede de af araberne

opbyggede hospitaler. Disse i Damascus, Baghdad og Cairo fortræffeligt indrettede institutioner var blevet oprettede i det VIII-IX' århundrede efter inspiration fra de fra Byzans i det VI' århundrede udvandrede nestorianere. Disse sidste var blevet drevet væk fra Byzans, fordi de var for kætteriske for den strenge intolerante byzantinske ortodoksi af kristen observans! Caritastanken får yderligere næring fra de klostre, irske missionerende munke havde opbygget i St. Gallen og i Bobbio i det IX'-X' århundrede.³⁹ Dertil kommer den påvirkning, som den praktisk arbejdende Salernerskole af læger udvirker fra 900-tallet og videre de følgende to til tre århundreder, samt de mange arabiskuddannede jøder, der udøver ret så kyndigt lægeligt virke i Spanien og Sydeuropa. Det er således typisk, at sagatidens islændinge opnår deres kirurgiske kunnen via islandske væringer, der har virket i Byzans og tilbageført deres viden og kunnen til Island (via Rusland, Sverige og Norge),⁴⁰ mens Danmark får sin egeentlige lægekunnen via lægekyndige i England, Frankrig og Sydvesteuropa.

I det XIII' århundrede dukker de første selvuddannede kirurger op. Fra adelsfamilien i Lucca (i det longobardiske Italien) dukker fader *Ugo* og sønnen *Theoderich* op. De havde fået en vis boglig oplæring fra den syditalienske Salernerchirurg *Roger Fugardi's* undervisning ud fra litteraten *Guido di Arezzos* ledetråd i kirurgi fra omkring 1170. Den var i fire afsnit, hver på 20-50 kapitler (man kender den nu kun fra elevoptegnelser) og den var rig på kirurgisk erfaringsmateriale, ligesom den rummer instruktive illustrationer af operationer og den bedste placering for dem. Den blev senere omarbejdet og glosseret af Bologna-chirurgen *Rolando* fra Parma, hvis »*Rolandina*« udkom mellem 1230-1240, og en halv snes år senere udgivet sammen med to andre Salernerchirurgers manuskripter under titlen: »*Glossulae quatuor magistrorum super Chirurgiam Rogeri et Rolandi*«. ⁴¹

Ugo havde yderligere opnået en god praktisk uddannelse, hvorfor han i 1211 blev kaldt som stadslæge til Bologna. Som kirurgisk sagkyndig må han følge Bologneser-kontingentet til det hellige Land, og han tager her del i belejringen af Damiette. 1221 vender han tilbage og fortsætter de følgende tre årtier sit kirurgiske virke i Bologna. Karakteristisk for hans kunnen er hans vurdering af den årtusind gamle

misforståelse om nødvendigheden af »pus bonum et laudabile«, dette at sår kun kunne hele, når der udvikledes betændtfuldt pus. Med alkoholforbindinger tilstræber han primær heling af sår uden pusdannelse. Den ligeså dygtige søn Theoderich skriver tilmed en lærebog i kirurgi i fire bind bygget på den ovennævnte bog og på egne erfaringer – og ender til sidst som kirkefyrste på grund af sit virke.

I slutningen af det XIII' århundrede dukker chirurgerne *Guilielmo da Saliceto* op i Verona og hans elev *Lanfranco* i Milano. Den første skriver en »*Summa conservationis et curationis*« med kirurgiske og medicinske afsnit, mens Lanfranco af Viscontifamilien fordrives fra Italien og 1295 nedsætter sig i Paris, hvor kong *Philip den Smukke* (1285-1314) og det af parisiske maitres des longues robes i 1204 stiftede College de St. Come tager sig smukt af ham. Her udgiver han 1296 sit store værk: »*Ars completa totius chirurgiae*«, hvori der findes adskillige instruktive casuistikker fra hans Milano-tid. Han er herved med til at få bartskeer- og sårlægestanden løftet op til en videnskabelig standard, således som medicinerne er ved at udvikle det ved de på samme tid gryende universiteter.

I det følgende århundrede sker der en yderligere progressiv udvikling inden for det kirurgiske håndværks stade. *Henri de Mondesville* (1260-1320) udgiver som lærer i anatomi og kirurgi ved Montpellier universitet 1304 en stor håndbog i kirurgi – ledsaget af anatomiske tavler. Også han går ivrigt ind for Ugo Borgognoni's pusfri behandling, modsat Frankrigs daværende berømteste bartskeerchirurg *Guy de Chauliac* (ca. 1298-1368), der 1363 udgiver sin encyklopædiske på udstrakte litteraturstudier baserede lærebog: »*Collectorium chirurgiae*« – en bog der skulle fungere uovertruffen indtil Ambroise Paré's fremragende kirurgiske håndbøger fra det XVI' århundrede.

Bart- og feltskeerstanden bliver ved de nævntes bestræbelser og ved deres mester/lærlingeuddannelse efterhånden en delvis anerkendt samfundsgruppe – nok langsommere i Tyskland og i Norden. Deres erfaringer fra de mange kriges mutilerende læsioner kommer dem også til gode. Hvem der har skaffet dem de kirurgiske boghåndskrifter, og hvem der har afskrevet dem for dem, er et endnu uafklaret problem.

Man har dog til nu kunnet genfinde adskillige af Rolando's, Roger Salernitanus' og af Guy de Chauliac's manuskripter i biblioteker i London (Brit. Mus.), Oxford (Bodleian), Montpellier, Paris (Bibl. national.) og i Rom (Vaticanet),⁴² hvilket kunne tyde på, at også klostrenes afskrivermunke har arbejdet såvel med urtebøgers som med kirurgiske manuskripters afskrivning. For Danmark er det typisk, at vi kun kender Henrik Harpestræng's medicinske urtebøger fra det XIII' århundrede, og at det kgl. Bibliotek blot har et enkelt Guilelmus de Saliceto-manuskript (Gl. kgl. Saml. 231 fol.⁴³) fra det XV' århundrede. Det var skrevet af *Nicolaus de Polonia* (f. ca. 1230)⁴⁴. Men i fortegnelserne over klosterbiblioteker fra højmiddelalderen findes gentagne gange kirurgiske manuskripter optegnede.⁴⁵ Her ligger et problem, der kræver nærmere bibliografisk udforskning!

Mens der i Københavns Jordebog af 1377 nævnes en »*Hans Læghe*« (i Købmager kvarter i det nuværende Pilestræde nr. 32), så findes bartskærtitulaturen først nævnt under kong *Hans* (1455-1513), hvor der i de kgl. regnskaber nævnes bartskærerne *Jørgen, Claus og Marcus*.⁴⁶

På grund af det kristne præstes kabs angst for blodsudgydelse blev også bartskær-chirurgerne ramt af den samme infamia facti, som gik ud over bødlerne. Allerede 789 udsteder kejser *Karl den Store* (768-814) et capitulare, der bestemmer, at »landefarere, gøglere, såvel som kættere, jøder, hedninge og slaver er infame (æreløse)«. ⁴⁷ Et schwabisk edikt (Schwabenspiegel) af 1276 udtaler, at de samme ikke kan være vidner, fogeder eller dommere. De kan ikke aflægge ed og kan ikke opnå wergeld (sonegæld). Det er straflost at udrette nødværge mod sådanne personer.

Trods landfredsordningen af 1281 bliver en række samfundsgrupper som dødegravere, nattevægttere, vævere, møllere, prostituerede, kvæglflære, tiggere, gøglere samt badere og bartskærere gjort æreløse (infame) ligesom bødler og rakkere. Der hæfter sig erhvervsmæssig »faktisk« infami ved dem, hvilken ifølge kanonisk retslære tillige får tillagt den tidligere romerretslige juridiske infami. Det er omgangen med blod eller magi, der får den fordomsfyldte kirke til at pålægge disse samfundsgrupper den moralsk-soziale og tilmed civilretligt forplig-

tende infamering. Hvorfor vævere og møllere også rammes, skal blive belyst lidt senere.

Badere og bartskårere slipper dog i løbet af det følgende århundrede ud af infamiens favntag. Et falsum som den böhmiske kejser *Wenzel's* frihedsbrev af 1406⁴⁶ – efter redning fra fængsel ved badepigen Susanne – er næppe årsagen. Langt betydningsfuldere er den udvikling felt- og bartskårchirurgerne har opnået både teknisk og korporationsmæssigt. De er blevet uundværlige led i samfundene, hvor de med deres stadigt progressive kunnen og uddannelse ofte kan gøre mere gavn end de så lærde universitetsuddannede, men praktisk hjælpeløse *doctores*. Collegier som St. Côme i Paris (1204) og bartskårkorporationer rundt om i de store stæder fremmer standssammenhold og standsbevidsthed. 1505/15 får københavnske bartskårere deres St. Cosma og Damianusgilde⁴⁷ – lignende var årtierne inden dannede i de nordtyske byer og i Slesvig. Man sikrer dermed antallet af stædernes bartskår-chirurger og en hensigtsmæssig lærlingeuddannelse. Først fra 1458 bliver kirurgi et lærefag ved Wien's universitet. I midten af det XVII' århundrede foranstalter anatomiprofessoren *Simon Paulli* (1603-80), at bartskårere kan få undervisning ved hans nyåbnede *Domus anatomica*,⁴⁸ mens det Københavnske *Theatrum Anatomicum-chirurgicum* i Købmagergade først oprettes i 1736 til organiseret undervisning af chirurgistuderende. Trykte lærebøger fra 1500-tallets begyndelse får også en stor betydning for chirurgstandens stadigt progressive udvikling.

Uærlighedsproblemets udstrækning

Som ovenfor omtalt ramtes en række samfundsgrupper af moralsk-social erhvervmæssig infami (*infamia facti*) under højmiddelalderen. For gøgler- og komediantgruppen var det et levn fra den romerske kejsertid.

Andre af dem ramtes nok mere af et *levi notæ macula*: nattevægttere og dødegravere. At prostituerede kom til at mærke det, skyldtes deres vanærende, syndefulde profession. Men hvad havde møllere og vævere med magi eller dæmoni at gøre? For de førstes vedkommende har

man sat det i forbindelse med, at de fortoldede for meget af det mel, de behandlede, og at der ofte fandtes bolesteder, eller at der fandt dæmoniske handlinger sted i møllerne. For vævernes vedkommende har man sat det i forbindelse med deres væven snore og stiger til galgerne og til deres orgiastiske riter ved oldtidens germanske skibstogsfrembæringer.

Mere nærliggende muligheder kan dog findes. Møllernes arbejde var oprindeligt de ufri's arbejde – og mens godsejerne tidligt frigiver dem, fordi de ved deres virke indtjener gode penge til herremanden, idet alle herremandens undergivne skulle have deres mel formalet på hans mølle, så ser middelalderklostrene deres afhængighed af mølleindtægterne og sikrer sig derfor møllernes bistand som en slags uærlige, trællebundne under klosteret. For vævernes vedkommende synes det snarere at være denne stands hyppige tilknytning til kættergrupper som arianere, valdensere og katarer. Og som kættere var de *exlex et infamis*.

Omgang med personer med uærligt erhverv kunne komme de enkelte borgere i bysamfundene dyrt at stå. Ærligt fødte og velbyrdige borgere blev bestemt og barskt udelukket fra det gode selskab og fra laugene, hvis de kom til at lægge hånd på bøddlen eller kom til at berøre hans redskaber. Lige så vanærende var det at have deltaget i hesteflåning, i hundedrab eller at have deltaget ved opbygningen af de for bysamfundene så nødvendige galger og skamstøtter.

Men i løbet af godt et århundrede lykkes det de fleste med et *levis notæ macula* ramte at befri deres erhvervsgruppe for ærerørigheden. De er for meget del i stædernes daglige samvirke, de er nødvendige og der må og skal handles med dem. Kirkens supremati er samtidigt i højmiddelalderen dalende på grund af dens udfordrende vanrøgt og gridskhed, mens kongers, fyrsters og velhavende borgeres magt er stigende – ligesom det enkelte menneske opnår mere egenværddi. Man kan ikke undvære deres arbejdskraft og specielle duelighed.

Kun for bøddlerne og disses håndlangere: rakkerne kommer uærligheden og æreløsheden til at vare til det XVIII' århundredes slutning.⁴⁹ Selv opretter de standsforskelle inden for erhvervet, mestre som skarpretterne regner sig for fornemmere end de gængse bøddler. Det er

en kunst at kunne svinge sværd og økse behørigt, mens bødlerne kan tage sig af det mere enkle med tortur og af virket ved skamstøtten. Rakkerne tager sig til gengæld af det lavere arbejde med hesteflåning og renovationsarbejde. Hvem der har varetaget bordelopsynene, står ikke helt klart, men enhver kan tænke sit!

Efterhånden som erhvervet og fra 1600-tallets midte embedet bliver mere og mere økonomisk indbringende (således som det kendes fra utallige skarprettertakster), prøver dette erhvervs udøvere at få deres børn optaget i laugene – men forgæves. Qua helse- og lægekyndige går skarpretterne de derfor også i konkurrence med tidens chirurger og doctores, hvad der kun indbringer dem påtaler og stridigheder med lægestanden. Men undertiden er deres kunnen så anerkendt, at de accepteres, og fra det XVII' århundrede lykkes det for adskillige at få deres sønner optaget ved universiteternes lægeundervisning – den økonomiske baggrund var i orden. Her synes udviklingen at foregå langsommere i det sydgermanske og schweiziske område end i det nordgermanske og skandinaviske. Romerkirken og den dertil knyttede inkvisition fastholder deres syn på dem, der mod betaling forvalter tortur, lemlæstende kropsstraffe og dødbringende straffe, trods det finder sted på kirkens anfordring ved det verdslige sværd, mens reformationen i Nordeuropa formidler et mere forsonende syn på erhvervet. *Luther* skriver således: »darum ist Meister Hans [skarpretterne benævnes i højmiddelalderen og de flg. århundreder for Meister] ein sehr nutzer, und dazu ein barmherziger Mann: denn er steuert dem Schalk, dass er's nicht nachthun. Dem vor ihm schlägt er den Kopf ab: den anderen hinter ihm drauet er, dass sie sich fürchten vor dem Schwert, und Friede halten. Das ist eine grosse Gnade und eitel Barmherzigheit«. ¹⁰

Som tidligere omtalt dukker bøddelinstitutionen op som erhverv i løbet af 1200-tallet – også i Danmark/Norge og Sverige, nok inspireret fra nordtyske handelspartnere.¹¹ 1448 åbner en skarpretter apotek i Frankfurt a/M, og 1471 er det ham, der må balsamere biskop Ernst af Hildesheim, efter at rakkeren har fjernet ofrets indvolde.¹²

Danske skarprettere og deres lægevirke

I *Christian II's* byforordninger af 1522 står det skrevet: »at hver købstad skal holde bøddel og rakker – under falsmål till Oss« om det ikke finder sted. Vel afskaffer *Frederik II* disse forordninger, men *Christian II* havde allerede vist mestermændenes effekt ved henrettelserne af *Torben Okse* (1517) af adel og gejstlighed i Stockholm (1522) og af den fra det stockholmske blodbad berygtede *Didrik Slaghæk* (1522).

Det ældst kendte lægeprivilegium for en dansk skarpretter, stammer fra 1579, hvor *Frederik II* bevilger *Anders Freimuth* (død efter 1590) »skarpretter udi vor købstad Kjøbenhavn, at han aarligen maa bekomme, have, nyde og beholde udi hans livstid, saalænge han lever, den pension og aarlig genant, som han hertil af os aarligen haver haft. Sammeledes have vi og naadigst bevilget, at foreskrevne *Anders Freimuth* maa herefter uforment hjælpe dennem, som hannem besøgendes vorder, med forrukke ledde at sætte tilsammen og gamle skader at hele, dog skal han icke understaa sig nogle ferske saar, huggen eller slagen, at antage og forbinde. Samtidigt forskaanes han fremover at rette nogen med sværdet og fritages for al skat, vagthold og al borgerlig og bys tyngelse for sin livstid.«.⁵³ Den lidt senere Rigens profos *Caspar v.d. Kuntz* (1590-1619) er både »læge« – og pengeudlåner, men dog ikke samtidigt bøddel!⁵⁴

Man har altså allerede på den tid kunnet acceptere dygtige skarpretteres anatomiske og lægelige formåen. Samtidigt har felt- og bartskærchirurgerne korporationsmæssigt – ligesom de legitimerede doctors – opnået en samfundsplacering, der gør det muligt for disse to erhvervsgrupper at udelukke og diskvalificere de konkurrerende skarprettere fra lægevirket. Skarprettersønnerne er det til gengæld sværere at holde ude, når også laugene tvinges til at følge den kgl. forordning af 1685, ifølge hvilken hverken natmands- eller skarpretterbørn »maae forekastes nogen uærlig titel eller tilføjes nogen vanære«.⁵⁵

Det er fortsat vanskeligt at fremskaffe eksakte tal for mængden af skarprettere, der i det nordeuropæiske område har virket som læger i det XVI' århundrede. Heller ikke deres sønners uddannelse er det let at få hold på på den tid. Undertiden forekommer det også, at en

del af deres hustruer har udøvet medicinsk virke, og at de er fortsat dermed i deres enkestand. Dr. rer. nat. *Fr. Treichel* (Glückstadt) har for nogle år siden publiceret et grundigt tobinds værk om bødler og skarprettene i det nordgermanske område (godt 6000 personer)¹⁶ – suppleret fra dansk side med oplysninger om forholdene inden for det dansk/norske område (godt 500 personer).¹⁷ Hos Treichel forekommer ind imellem også enkelte skikkelser fra det sydgermanske og schweiziske område – så antal og demografisk placering regionsmæssigt må fortsat tages med forbehold. De danske tal har jeg nogenlunde hold på.

I årene 1600-1700 er ud fra Treichel's og Snorrason's optegnelser en snes (22) skarprettene kendte som medicinere og otte som sår læger. Her dukker samtidigt de første tre skarprettersønner frem, som alle har opnået egentlig universitetsuddannelse og anerkendelse.

I årene 1700-1800 er der næsten 40 kendte som sår læger, knapt tyve som medicinkyndige. Af en snes skarprettersønner er der seksten, der har opnået titlen dr. med. heraf en dansker, der får den i Leiden. For de femtens vedkommende antydes det, at de har gennemført et regulært universitetsstudium, idet den tyske titel kun svarer til det danske cand. med. et chir.. Elleve af skarprettersønnerne har tillige opnået datidig kirurgstatus og har passeret eksamina hos legitimerede kirurger.

I årene 1800-1900 er udviklingen af medicinere såvel som af kirurger slået effektivt igennem både ved universiteterne og ved de kirurgiske læreanstalter. I Danmark bliver den fælles for medicinere og kirurger fra 1843 – ved universitetet. Samtidigt er bøddelhåndværket i tilbagegang på grund det progressivt mildere strafferetssystem. En halv snes skarprettene klarer at virke som læger, syv som sår læger. Af deres sønner bliver femten anerkendte som kirurger, mens syv af de elleve medicinsk uddannede opnår titel af dr. med. – dog ingen danske.

Til gengæld synes ikke alle skarprettens sønner som læger og kirurger at have fundet tilstrækkelige indkomster i deres nye erhverv. De må søge erhverv igen som bødler – blandt knap en halv snes stykker er der fem kendte inden for det dansk/norske område: *Justus Stiecke* (d. 1778) i Delmenhorst, der efter kirurgeksetamen 1743 hurtigt

giver op og fortsætter i sit oprindelige bøddeleerhverv. I Norge drejer det sig om: Bergen-skarpretteren *Philip Giørtler* (1719-65), der 1759 vender tilbage til det mere indbringende skarprettervirke efter at have uddannet sig som kirurg og i 1757 at være blevet eksamineret af stads-kirurg Sandhagen. I Trondhjem vender *Franz Wilhelm Stengel* (1745-1805) i 1803 tilbage til sit oprindelige erhverv efter en overgang at have arbejdet som batallionskirurg. Skarprettersønnen *Johan Christian Hoffmann* (db. 1763 i Altona) succederer sin fars skarpretterpraksis, efter han i årene 1790-99 har drevet kirurgiske studier og virket i København.⁵⁸ Endelig er der den fra Bornholm kendte, noget tragiske skæbne: *Caspar Frederik Dircks* (1725-1802), der er både licentiat medicinae og candidatus pharmaciae fra Københavns universitet. 1759 nedsætter han sig i Rønne som læge og apoteker. Indtægterne er imidlertid for små, og 1780 ansøger han om, at skarpretterlønnen efter afdøde *Christian Møller* (1721-80) må blive ham tillagt. Det sker virkeligt, men 1791 skal der foretages en henrettelse på Bornholm, hvorfor Københavnerskarpretteren *Gottschalck Mühlhausen* (1747-1807) må tilkaldes. Dircks nødsages til at frasige sig skarpretterlønnen, men søger at opnå den igen to år senere, da en Rønneregimentskirurg samtidigt ansøger om at få den. Dircks opnår dog at beholde bevillingen til sin død i 1802, men hans enke opnår det derimod ikke. Thi fra 1804 bestemmes: »at den aarlige Løn paa 33 rdl. og 32 sk. indtil videre maa anvendes til en Jordmoders Lønning der paa Landet«.⁵⁹

Allerede fra Frederik II's tid havde der været problemer med lægers dobbeltstillinger. Hans far *Christian III* havde således givet livlægen *Cornelius Hamsfort senior* (1509-80) privilegium på at være både læge og apoteker i Odense fra 1549.⁶⁰

Christian IV kalder i 1609 til universitetets forargelse *Caspar Skarprichter* til behandling af to syge børn på det nylig oprettede Børnehus – og lønnes derfor med fire rdl.⁶¹ 1619 får den samme altid aktive konge udstedt en forordning – »saasom stor Uorden dagligen bemærkes mellem medicos, chirurgos, empiricos og aptekere, haver dette foranlediget Os til ved fl. Forordning med Guds bistand dette at forebygge«. ... »Og eftersom vi haver erfaret, at adskillige empirici drister sig til at forordne syge indvortes medicamenta, ville Vi, at

ingen herefter tilstedes de syge noget at indgive eller Medicin indvortes at adhibere uden de aleene, som er promoti og approbati medici, de andre være sig bartsværere, apotekere, kymister, oculister, broksnidere, kvaksalvere og adskillige empirici [skarpretterne bl.a.] skal sig derfra entholde uden hvis Vunddrik for fald, stikken og huggen kan indgives; dog skal da saavel som i andre udvortes farlige skader medicus konsuleres, hvis chirurgus ikke selv vil lide skam og skade, for hvad der maatte indtræffe«. ... »Den som befindes i at overtræde, skal hver gang betale et hundrede rigsdaler i Bøde«. ⁶²

Christian IV's interesse for sagen accentueres bl.a. af Glückstadt-bødlen *Ismaël Asthusen's* (d. 1646) behandling af sønnen, den udvalgte prins *Christian* i 1638. 11 år inden havde prinsen haft et benbrud, der ikke ville læges – som følge af en syfilis. I et brev til medicineren, professor *Ole Worm* (1588-1654) klager prinsens livlæge Henrik Küster (1588-1646) over at være blevet tilsidesat. I hele det tidsrum af ti måneder og derover, »hvori den omtalte kvaksalver, der er lige så skikket til denne kur som et æsle er til at spille på lyre, forestod behandlingen, har jeg aldrig set eller er blevet spurgt til raads, og hvo, spørger jeg, som har følelse af skam, ville holde en medicinsk konsultation med et saadant udskud af menneskeheden?... Ak, hvorledes maae ikke folket, ja kongerne selv undgælde for de fejl, som begaaes af disse slette kvaksalvere, som ikke er værdige at betroes pleje og helbredelse af en lus!« Og skønt benets tilstand forværredes kendeligt under bødlens behandling, bliver Asthusen belønnet med 200 rdl. samt et stort, indvendigt og udvendigt forgyldt sølvbæger, »saa store belønninger, som næppe nogen af os, selv den dygtigste i kunsten, ville have faaet efter at have gjort sine sager godt og helbredet prinsen paa bedste maade efter kunstens regler«. ⁶³ Som livmedicus får Küster selv kun 400 rdl. årligt foruden fri bolig og brændsel.

Det er stadig de universitetseksaminerede lægers supremati, det gælder. Fra 1663 arbejder det medicinske fakultet med planer til en ny medicinalforordning. Den stadfæstes endeligt den 4. XII. 1672, hvor § 4 gentager Christian IV's forordning af 1619 om: bartsværere, kymister, oculister, broksnidere, kvaksalvere og empirici. § 28 føjer til: »Ingen chirurgus maae, under tilbørlig straf forordne eller selv præ-

parere nogen medicamenter for deres Patienter indvortes at bruge uden aleene vunddrick og decocta, som af dem bruges mod frantzösiske pokker, gurgelvand og hvad egenlig til chirurgien henhører, langt mindre forordne eller selv for deres patienter purganta, vomitoria, sudorifera, pectoralia, opiata, cordalia etc.« og i § 30 også med henblik på de med lægerne konkurrerende skarprettere: »Ingen epiricos, broksnider, oculist, kvaksalver og deslige omløbere, mand eller qwinde, maae holde hemmelig eller offentlig falbyde nogle af de varer, enten det er simplicia eller composita, olieteter, teriak eller hvad navn de have kan, som henhører til apoteket; men dersom nogen findes med slige varer, materialier og medicamenter, som forbudt er, skal samme varer være forbrudte og desuden give et hundrede rdl. til Straf, hvoraf $\frac{1}{3}$, part til Kongen skal være falden, $\frac{1}{3}$ part til Borgmestre og Raad paa det sted, som saadant befindes, og $\frac{1}{3}$ part til apotekerne der sammesteds«. ⁶⁴

Først i forslaget til Medicinalforordning af 1740 omtales i § 79: »Ingen Markskriger, Oculist, Steen- og Brokskærer, Tandbrækker og deslige maae herefter i Landene mere tolereres, ejheller maae Skarpretterne, hestelægerne etc. befatte sig med enten indvortes eller udvortes kure hos Mennisker.« ⁶⁵ De endelige afslag for bødlerne synes dog først at indtræffe efter forordningen af 1784 § 64, hvor det fastsættes at såvel badere som andre empirici skal være eksaminerede og aflægge ed. Lægen og geheimekabinetministeren *J. F. Struensee's* forslag af 1771 ⁶⁶ omtaler ikke skarpretterne, omend han tidligere havde fremsat skarpe udfald mod dem, da han sad som embedslæge i Altona.

Efter alle disse forordninger har skarpretterne tilsyneladende ikke mange muligheder for at træde læger og apotekere i næringen. Mange god borger er dog i det skjulte listet ud til bødlerne, når de skulle have deres hemmeligholdte gonorrhoe eller syfilis behandlet – og så fulgte nok andet med! Men samtidigt søger samfundet gennem 1600-1700-tallet at bedre skarpretterstandens moralsk-sociale æreløse (»uærlige«) kår. Allerede Frederik II's skibsartikler fra 1570'erne havde gjort folk, der overfaldt skarprettere æreløse, og Christian IV sætter dødsstraf for den soldat, der krænker mestermanden »hvem man skulle lade blive i Frihed efter gammel Sædvane«. ⁶⁷

21.III.1685 udkommer endeligt en forordning, der synes inspireret af kejser *Karl V's peinliche Halsgerichtsordnung* af 1532 og de tyske rigspolitiske forordninger af 1548 og 1577, hvor skarpretterne skal være fredlyste under deres virke, beskyttede mod overfald fra pøblen, hvis de eventuelt skulle komme til at hugge galt med økse eller sværd. »Da det ei er billigt, at Hestegildere, Svinesnidere, Skorstensfejere, Natmænd og andre slige, som saadanne uomgiængelige Gerninger bestille, Byerne og Landet til Nytte og Tieneste, ... saa maae ingen herefter forekaste dem eller deres Børn nogen uærlig Titel eller tilføie dem nogen Vanære ... Men hvo som enten med Ord, Skrift eller Gierning øver mod een eller anden Overlast, eller dem noget uærligt for saadan deres Forretning bebreider, skal uden Forskaanelse lide paa sin Ære eller straffes paa Bremerholm«. ⁶⁸

Medvirkende til denne forordning af 1685 har det været, at skarpretterne ved deres bøddelier har været nødsaget til at ansætte og lønne rakkere for at kunne overkomme andet virke som renovationstjenesten, skorstensfejningerne, dyreflåningerne samt ådselsbortkørslerne, og ihjælslagningen af løsgående hunde. Skarpretterne føler sig som arbejdsgivere hævet over deres hjælpere: rakkernes og natmændenes vanrøgtede flok.

Dertil er der kommet det problem, at der efter Trediveårskrigen afslutning er rykket en del arbejdsløse bøddelfamilier til Danmark som en anden slags fremmedarbejdere. Her udvikler de sig til hele dynastier, der holder sig klanmæssigt for sig selv, gifter sig indbyrdes mellem familierne. ⁶⁹ De bliver under Frederik III tilmed til kgl. ansatte tjenestemænd.

Sammenlignet med nordtyske forhold var det i 1646 de Slesvig skarprettere tilladt at sætte lemmer i led, fra 1661 må de udføre de samme handlinger i Lauenburg – uden dog at gribe ind i bartskeeramtets rettigheder. I Preussen udsender kurfyrst *Frederik Wilhelm den Store* (1640-88) et edikt om skarpretternes chirurgiske virke – sønnen *Frederik III*, der regerer som kurfyrste til 1701, for derefter at kendes som kong *Frederik I, Konge* af Preussen til 1713, gør endog i 1711 skarpretter *Johann Hinrich Coblentz* (1696-1752) til sin hofmedicus! ⁷⁰ Under hans søn kong Frederik Wilhelm I ophæves disse for

bødlerne gunstige forhold ved dekretet af 1725. Men i disse århundreder opnår adskillige skarprettere ret til at praktisere – en enkelt: *Valentin Matz* (død efter 1654) endda efter en uforskyldt fejlhugning i Hamburg. Han har der fungeret til alles tilfredshed i årene 1622-39, hvorefter han opnår særdeles agtelse som en god læge og chirurg. Andre får afslag på deres ansøgninger om lægepraksis for såvel sig selv som for deres sønner, selv om disse sidste ikke har gjort bøddeltjeneste. Andre steder støtter myndighederne dem, såvel i Tyskland som Danmark/Norge, så de får lov at praktisere – i Danmark dog senest i 1784.

Det må her ikke overses, at skarprettervirket i Danmark i 1600-1700-tallet har udviklet sig til en økonomisk velbæjrges embedsstand, hvorfor man i 1698 ved kongeligt reskript må fastsætte taksten for hele monarkiet. »For et hoved med et sværd at afhugge 10 rdl., for et hoved med øxe at afhugge 8 rdl., [det var mindre vanærende at blive halshugget med sværd end med økse – et nærmest adeligt privilegium], for en haand eller finger at afhugge 4 rdl., for en at hænge 10 rdl., for en krop at partere og lægge paa stejlen 12 rdl., for kagstrygning 5 rdl.« m.m.⁷¹

Det, at mange af skarpretterne blev økonomisk velbæjrgede, er skattefri og ofte har fribolig midt i byerne, og at de tit er heldige med deres kure som kvaksalvere, medvirker til en gradvis ærliggørelse af skarpretterne og deres erhverv. Rakkerne forbliver trods forordningerne æreløse og uærlige. Derfor har skarpretterstanden ikke haft det fuldt så slemt socialt, som det er blevet skildret i den kulturhistoriske litteratur omkring 1800-tallets slutning og de første årtier af 1900-tallet. De har ikke taget det så tungt på deres »faktiske« infami: at de ikke altid har kunnet vidne, aflægge ed eller anlægge retssager. Mere generet var de af den faktiske (erhvervsbetingede) infami, som gik ud over børnenes uddannelse og af deres familiers manglende muligheder for kristelig dåb, sakramenter og begravelse. Den fremragende medicinhistoriker, dr. med. hon. causa kort før sin død, *Kristian Carøe* (1851-1921) har i et af *Vilhelm Maar's* små medicinsk-historiske skrifter fra 1900-tallets andet årti skildret problematikken i »Bøddel og Kirurg«.⁷² Han taler således om adskillige vellykkede kure hos næve-

nyttige skarprettere – og nævner også den *Kureerbog*, den danske skarpretter *Andreas Liebeknecht* (1652-1708) havde skrevet og udgivet. Endnu i 1820 fandtes den i stabslæge professor *I. C. W. Wendt's* (1778-1838) meget fornemme medicinhistoriske bogsamling.⁷³ »In Nahmen der heiligen und hochgelobten Dreyfaltigkeit habe ich Andreas Liebeknecht, Scharfrichter in Copenhagen In diesem Buche eingeschrieben allerhand Arzney recepten und andere schöne Sachen, wozue mir Gott der allerhöchste Seiner Gnade und reicher Segen verlihen wolle, ihm selbsten zur Ehre, allen Patienten zur besserung, mir und den lieben meinigen aber zur gedeylichen Wolfart, Durch Jesum Christum Amen so geschehen im Jahr Christi, Anno 1695 dem 19' de Februarij«. Her er bl.a. recepter mod Franzoser, hvor der anvendes guajak og safran (nr. 79), men også en række midler mod gængse sygdomme.

Fra Fredericiaskarpretteren *Christian Seyler* (1657-1719) og Nyborgmestermannen *Christian Röseler* (1727-1810) har Medicinsk-historisk Museum i København en notesbog i oktav med læderbetrukkent træbind med en række forskellige recepter, sårvande og plasterforskrifter. Spanskgrønt, virak, myrrha, harpiks, potentil, hjortetalg, kulsurt blyilte og bomolie er de foretrukne midler til salverne. Diarrhoe helbredes, når man skræller æble fra stilken opefter og spiser det i modsat retning; skræller man det i modsat retning, hjælper det mod forstoppelse. Sod fra skorstenen kan også bruges!

Den førnævnte Liebeknecht, der er gift to gange, har en søn *Andreas* (1674-1733), der er skarpretter i Ålborg samt tre døtre: *Anna* (d. 1731), *Lisbeth* (1681-1708) og *Margrethe* (1654-1762), der for de to sidstes vedkommende gifter sig med lægevirksomme bødler. Sønnen *Andreas* gifter sig med skarpretterdatteren *Elsebet Bendix Niemandsdatter* (fra Randers (d. 1718)). Hun iværksætter selv en overgang patientkure.⁷⁴

En svoger til Liebeknecht Roskildeskarpretteren *Jørgen Conrad* (1658-1707), gift med *Christina Liebeknecht* (d. 1711) har udstrakt kirurgisk virksomhed. Det bringer ham i åbenlys strid med byens to privilegerede bartskærerchirurger, der ved Sjællandsfars Landsting får

Skarprettersønnen Gottschalk Mühlhausen's titelblad til sin disputats i Leyden 1740. Bemærk den barokprægede udsmykning med Hippokrates siddende på ved offeret og stolen med dens: SOTER (:helbrederen)

ham dømt i 1702. »Han eragtes ikke at være tilladt med Patienters antagelse eller kuur sig at befatte«. Men året efter skaffer stiftamtmand Otto Krabbe ham ret dertil, da Conrad har hjulpet adskillige fattige folk med behandling for ringe betaling.

En anden af Liebeknechts svogre *Jørgen Bröchner* (1658-1707), gift med *Jørgen Conrad's* enke *Christina*, og dermed Conrad's efterfølger i Roskilde, opnår den samme tilladelse gennem stiftamtmanden, da han ægter enken og dermed overtager embedet.

At slige forhold græmmer og ærgrer de privilegerede læger og barts-kærerchirurger, kan ses af den klage, lægen *J. G. de Bötticher* (1677-1762) i 1735 indgiver til Københavns magistrat om det omsiggribende kvaksalveri, som bl.a. skarpretterne udøvede. Hovedsigtet var stadens garnisonsskarpretter *Frantz Mühlhausen* (1692-1764), far til *Struensee's* og *Brandt's* henretter i 1772. Han var blevet ansat i 1716 og havde praktiseret som læge i 20 år. Men efter de *Bötticher's* skrivelse ansøger *Mühlhausen* nu om officiel tilladelse. Som *Mühlhausen* anfører: »han antager ikke andre Patienter end de som ere fattige og af Chirurgus til deels ere abandonnerede, som han mod ringe betaling kurerer, og dertil ikke bruger andre Medicamenter end dem, han selv præparerer. Og som han hverken vil melere sig med de Patienter, som Chirurgi betjener, saa længe de ere under deris Hænder, og mange fattige Folk, som ikke formaaer at bekoste Medicamenter, bliver ved hans Hjælp uden Betaling hjælpne, saa beder han om Frihed at maa herefter som tilforn assistere dem, som søger hans Hjælp, ubehindret af Barberam-tet«. Ansøgningen ledsages af anbefalinger fra bl.a. grev *Sponneck*, etatsråd *Dresen* og andre.⁷⁵

Stadsfysikus *Christian Lodberg Friis* (1699-1772), den senere medicinske professor, besvarer ansøgningen sålunde: »Supplicanten *F. Mühlhausen* synes aldeles ubeføjet til at ansøge om saadant kgl. Privilegium at maatte praktisere i Medicinen, thi hvad hans Motiver angaar, 1) at det paa andre Steder er Skarprettere tilladt at praktisere, da vides ikke hvorfra denne tilladelse reiser sig, thi eet er det, at der paa en Deel Steder kan blive seet igennem Fingre dermed, og et andet, at det derfor skulde være disse tilladt som en Ret; 2) at han hosføjer Attester om sine lykkelige fuldendte Kure; da synes det nok, som om

Jagttagelse
om
Tobaksrøgens
Nytte hos Drukne:

Et Prøveskrift,

som

Friderich Mühlhausen

fra Kiøbenhavn

med Hr. Professor Tode's Bistand

den 26. Novbr. 1776 p. s. L. o. St.

forelægger

det Kiøbenhavnske

Chirurgiske Selskab

til Bedømmelse.

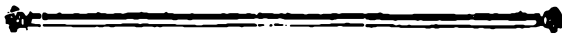

Kiøbenhavn,

trykt hos Johan Rudolph Thiele.

Von dem Nutzen
der
Blasenpflaster.

Eine
fremde Bemerkung,
welche
unter Hrn. Professor Todes Vorsitz
in der Kopenhagener
Chirurgischen Societät
Friederich Mühlhausen
aus Kopenhagen,
ordentlichem Mitgliede der Gesellschaft,
den 8. Septbr. 1779. a. g. D. u. S.
verteidigen wird.

Kopenhagen.
Gedruckt bey Johann Rudolph Ehlers.

han i nogle udvortes tilfælde maa besidde nogle remedia, som kan være gode nok, til hvilke at bekomme hans Profession kan give ham god Lejlighed, saasom axungias et pelles animalium [Fedt og huder af dyr], men at han har for nogle empiriske Kures Skyld i visse udvortes Tilfælde vil aspirere til at exercere den gamle Chirurgi og, som det synes medicinam internam er saa urimeligt som ubilligt. Bemeldte Fr. Mühlhausen har tvende Professioner som (om ikke honorable) ere dog profitable nok til at ernære ham og hans Familie; og at han ved at søge Privilegium vil ligesom sætte sig i parallel med Amtschirurgerne her i Staden, er altfor stor Præsumption af ham«. Sagens udfald kendes ikke. Men Mühlhausen klarede sig alligevel fortsat honorabelt – og profitabelt.⁷⁶

Hans egen søn *Gottschalck* (1716-1759) bliver 1735 immatrikuleret ved Kiels universitet, i 1736 ved Københavns og tager medicinsk doctorgrad 1740 i Leiden. Efter fortsatte studier i England, Frankrig, Schweiz og Tyskland bliver han praktiserende læge i København og medicus ved Krigshospitalet på Ladegaarden. Hans datter *Sara Dorothea* (1745-1786) bliver 1780 gift med *Peder Rosenstand-Goiske* (1752-1803), vort lands første kendte teaterkritiker.

Frantz Mühlhausen's bror *Gottschalck* (1701-1768) optræder også som skarpretter i staden – og hans sønner *Christian* (1731-1793) bliver skarpretter i Bergen (Norge), og *Gottschalck* (1742-1807) bliver det i København – henretter som før nævnt bl.a. Struensee –, mens sønnen *Friedrich* (1751-1786) ender som skibschirurg i den danske flåde. Han dør i Batavia, men har forinden nået at publicere et arbejde *Om Nyttten af Tobaksrøg hos Druknedede* (1776) og *Om Nyttten af Blæreplastre* fra Kjøbenhavns chirurgiske Societät.⁷⁷

I Odense har skarpretter *Jochum Wagner* (d. 1712) i årene 1708-09 kvaler med den stedlige stadschirurg fra 1694 Hans Richart (d. 1729). Men Wagner svarer, at »han maa lade sig bruge som Badskær og Chirurgus uden Hinder eller Forfang i nogen Maader, dertil jeg og af Kjøbenhavns Facultas medica er examineret og dygtig befunden«. Sagen cirkulerer nogle år – men om han er blevet fritaget for en bøde pålagt ham i 1709 er ukendt.⁷⁸

Hans søn Fredericiamestermanden *Vitus Wagner* (1686-1746), gift

med en niece Margrethe Liebeknecht (1684-1762) af førnævnte Andreas Liebeknecht og besvogret med adskillige andre bødler (Stengel, Bröchner, og Johann Christian Möller i Odense), er lige så ivrig kirurg i Ribe og Fredericia. Den nævnte Odenseskarpretter *Johann Chr. Möller* (1681-1760) får 1716 en bøde på 2 rdl. og forbydes fremover at tage patienter i kur.

At ikke blot mændene var ferme, fremgår af en sag mod Falsterskarpretteren *Johann Ingermann's* (d. 1754) enke *Anna Maria*. Anna Maria var selv datter af skarpretter *Johann Puhon* (d. 1730), der var gift med en søster til Frantz Mühlhausen's far. Da Ingermann dør i 1754 fortsætter Anna Maria at kurere syge patienter. 1759 opnår hun tilmed bevilling til at betjene folk i kirurgiske tilfælde i skarpretterhuset i Kaghave, tilfælde hvor ingen andre kan træde til. Dog skal hun lade sig overhøre af landphysicus Vilhelm Hahn (1707-1802), og da dette er sket, udsteder Hahn attest, hvorefter hun 12.IX s.å. får bevilling.⁷⁹

Det samme sker for Fredericiaskarpretterdatteren *Margrethe Guldbrandsdatter Olufsens* (1661-1739), som benævnes »approberet og privilegeret«. Selv har hun været gift ind i den lægekyndige bøddelfamilie Seyler, der arbejder i Haderslev og begge hendes svogre *Christoph Soltwedel* (d. 1704) og *Caspar Zeyler* (d. 1737) betegnes som lægekundige. Men for hende selv går det mindre godt! Stadskirurgen *Henrik Dreyer* (d. 1734) indstævner hende for ulovlige kure, da hendes mand *Christian Seyler sen.* (1657-1719) dør i 1719. Han er »velbestalter« ejer af en af byens største gårde på 25 fag. 1721 kendes for ret,« at Margrethe Guldbrandsdotter uden sær kongelig Tilladelse bör entholde sig fra alle kure og badskærprofession herudi staden samt betale en bøde paa 2 rdl. og i processionsomkostninger 5 rdl. 2 Mark«. Hun appellerer, men taber sagen i 1721. Hendes søn *Christian Seyler jun.* (1700-1725), der succederer som Fredericiaskarpretter søger så, men får 1722 afslag på kongelig bevilling.

Efterfølgeren *Vitus Wagner* (1686-1746), også gift ind i Liebeknecht-familien, driver som tidligere omtalt kirurgisk virksomhed, men får 1729 formaning om at ophøre dermed – under trussel om bøde på 10 rdl., halvt til stadskirurgen og halvt til de fattige.

I 1757 søger Ålborgskarpreteren *Christian Stengel* (1716-1777) at øge sine ringe indkomster ved at måtte tage patienter i kur. Det bevilges ham at behandle udvortes kirurgiske skader – uforment af barberamtet. Han er gift ind i skarpreterfamilien Röseler, og hans søn *Augustinus Stengel* (1743-1800-1802) bliver skarpreter med tilladelse til kirurgisk praksis i Ålborg, den anden søn *Frantz* (1745-1805) skarpreter i Trondhjem (Norge) efter tidligere at have været batallionschirurg, hvilket han som før nævnt opgiver på grund af for ringe indkomst derved. Augustinus Stengel, der er gift ind i bøddelfamilien Suhr, får sønnen *Johan Christian* (1772-1830), der bliver distriktskirurg i Skive, mens hans anden søn *Jochum* (1773-1840) bliver skarpreter og en kendt vaccinator i Odense – finansmanden Tietgen er blandt hans behandlede patienter.

I 1765 søger Oldenburgskarpreter *Hieronymus Seyler* (?) at måtte drive lægepraksis i Altona. Men som stadsphysicus dér i årene (1758-68) skriver Christian VII's kendte læge og geheimekabinetminister J. F. Struensee: »Scharrichter, Schinderknechte, umwirrende Barbierer, alte Weiber, verdorbene Apotheker, ungeschichte Hebammen haben die Freiheit ungestraft die Einwohner zu verstümmeln, zu lähmen, ungesund zu machen, zu tödten, die Kinder in der Geburt zu umbringen, die Frauen zu ferneren Geburten untüchtig zu machen und überhaupt mit dem bedauernswürdigen Volke umzugehen, wie sie wollen Verliert der Staat nicht hierunter entzetzlich?»⁸⁰

Selv kom Struensee jo desuden til at stifte nærmere bekendtskab med en af landets kendteste skarpretere den førnævnte Gottschalk Mühlhausen (1742-1807) – efter en hadefuld skinproces.⁸¹

Men hans udsagn hjalp ikke. Endnu i 1784 får Åbenråskarpreteren *Henrik Christopher Röseler* (1746-1788) bevilling til at kurere arm- og benbrud samt ledscred. Efter hans død fortsætter hans datter *FridERICA* (f. 1757) – gift med en styrmand – behandling af patienter trods stærke indsigelser fra Collegium Medicum (den datidige Sundhedsstyrelse, stiftet 1740). I 1792 straffes hun således med mulkt på 5 rdl. for ulovlig praksis.

Fra Norge kendes lignende sager. I Bergen får skarpreter *Johan Helmschläger* (1684-1760) i 1728 anerkendelse over for bartskrærlau-

get, og hans efterfølger *Philip Giörtler* (1719-1765), der efter kirurguddannelse med afsluttet eksamination alligevel går tilbage til det mere givtige bøddevirke og bliver skarpretter i staden i 1759. Sagen forelægges tilmed det medicinske fakultet, hvor man intet derimod har at erindre (bl.a. voterer den hæderlige og flittige mediciner og fysikprofessor C. G. Kratzenstein (1727-1795), og medicineren, professor Baltazar de Buchwald (1697-1763) – og lægebevillingen udstedes da også i 1761.

1783 søger skarpretter *Christian Mühlhausen* (1731-1793), bror til den førnævnte skibskirurg og til Struensee's henretter, om praksisret. Collegium Medicum udtaler: »at der er forskel paa den Anatomi en Skarpretter og en Chirurg behøver – i hver sin Hensigt. Da Chirurgen i de senere Aar har erfaret saa megen Opmuntring og Forfremmelse af Regjeringen til Undersaatternes Bedste, saa kan man ikke formode, at en saadan Bevilling skulde vorde accorderet... Da Byen har Stadsphysicus og et kirurgisk Amt, indstiller man at denne Ansøgning som upassende maa vorde afvist«.

Efter 1783 udstedes da heller ikke flere bevillinger nord for Kongeåen – derimod nok syd for den.

I 1791 kommer endelig forordningen om brugen af økse og sværd, og at skarprettere skal betragtes og anses som ærlige.⁸²

Collegium Medicum's udtalelse af 1783 om kirurgiens fremgang må ses i lyset af oprettelse af Theatrum Anatomicum-Chirurgicum i 1736 i Købmagergade i København og videreførelsen af den kirurgiske undervisning fra 1787 i det Kirurgiske Academi i Bredgade, iværksat ved *Frederik VI's* gunst og livchirurgen *Johan Christian Bodendick* (1735-1818). Den fremskridtsvenlige Struensee havde prøvet at samle både den medicinske og den kirurgiske undervisning under én hat på universitetet – en intention, der dog først lykkes fra 1843. Skarpretternes muligheder for indtrængen i kirurgerne og medicinernes virkekreds bliver dermed gradvist stoppet, men samtidigt er det imidlertid lykkedes dem at kæmpe sig ud af æreløshedens band!

Deres langvarige kamp for at befri sig for det moralsk-sociale og civilretforpligtende exlex et infamis, der skabtes af det såre kristelige fordomsfyldte, men tiltagende intolerante præsteskab, fik en begyn-

delse fra 1500-1600-tallet og en afslutning omkring 1800-tallet. Det skyldtes sammenholdet mellem en række ramte slægter, der dels sikrede sig velaflagte embeder, dels at de selv, men nokså ofte deres sønner sikrede sig en god uddannelse inden for lægekunsten, både praktisk og ved de privilegerede universiteter. Det lykkedes dem ved hård kamp at få stæderne til at tvinge ærlige, standsærekrævende laug til at optage sønnerne, når disse ikke havde overtaget fædrenes velbjærgede erhverv. Allerede 1659 opnår Mester *Erhardt Koch* (død 29.VI samme år) at få sin gravstenplade indsat i Kirkegårdsmuren til Sct. Petrikirke i København, hvor den endnu er at se. En stor revne er der kommet ned gennem den, og legenden fortæller, at det er himlens straf, fordi revnen netop er kommet til at »halshugge« Mester Koch, sml. Caspar Claudius Rosenhoff's (1804-69) »Mysterier fra Cancelli-bygningerne« (Kjhbvn.: Flinchs Forlag, 1854:43-46)! I 1767 kaldes Flensborgskarpretteren en »paalidelig og ærlig Mand«, og i Århus benævnes han samtidigt »wel Ered Mester«.

Medvirkende til skarpretternes fremgang socialt og retsligt bliver også de økonomiske fordele, han opnår som leder af og arbejdsgiver for bøddeljerne, hvor hans svende og natmænd (rakkerne) må tage sig af det mere inhonnette med renovationen og dyreflåningerne samt fjernelsen af ådsler, mens skarpretteren selv kan nøjes med varetagelsen af det højtspecialiserede virke som lovmagtens forlængede og velbetalte arm.

Luthers reformatoriske bevægelse, såvel som kejser Karl V's forordninger har også haft deres betydning for ærliggørelsen, såvel som det at man fredlyste – dem under deres barske virke.⁸⁴

Afhængigt af deres temperament, deres ofte forstående menneskelighed, deres dygtighed – og deres gode økonomiske forhold har mange gange fra 1600-tallet gjort, at skarpretternes sociale position ikke altid har været så dystert og vanæret, som man har skildret omkring 1900-tallet. Stæderne og deres myndigheder gennemtvinger gentagne gange dåb og begravelser fra kirkerne – ligesom de sikrer, at det er rakkerne og ikke bøddlerne, der skal stå nederst i kirkerne. Der kendes utallige tilfælde, hvor skarpretterne får lejlighed til både at vidne i retssager og til at aflægge ed. De fører talrige – som ovenfor

anført – kendte sager om bevillinger og om tvister familierne indbyrdes. Fra 1600 kan borgerne endda omgås de bedre af dem, nu hvor de trods forbud er sluppet for at bære deres særlige – spraglede – klædedragt, og hvor de ifølge talrige skifters oplysninger har haft sølvbræmmede dragt og sølvprydet kårde til deres festpåkledning.⁸⁵ Op til det XVIII' århundrede holder skarpretterne sig ægteskabeligt for sig selv, som det ovenfor er søgt skildret for de danske skarpretterfamiliers vedkommende. Men adskillige ærlige borgere er kendte for gennem århundrederne at have hjulpet og plejet dem under sygdom og ved barsel.

For dansk/norsk vedkommende er det også karakteristisk for disse rigers skarprettere, at de oftest er bomæssigt placerede inde i byerne. Oprindeligt boede de for Københavns vedkommende på stadens grund i Snarens Quarteer (i Vor Frue sogn), senere i Studiestræde, Kattesundet, Hestemøllestræde, Badstuestræde, Holmensgade, for i 1906 at ende på Peter Bangsvej (*Jens Carl Theodor Seistrup*, 1848-1923).⁸⁵ Christian Seyler sen. har ovenfor været omtalt for sin store ejendom i Fredericia,⁸⁶ mens skarpretteren i Helsingør må bo uden for staden på Lappen i byens udkant, lige neden for det nuværende Marienlyst slot. I Ribe boede han på rådhuset – ganske som Københavns tidligere havde boet i en bod ved rådhuset på Gammel Torv.

Konklusion

Ud fra Otto Beneke's (1863), Hugo Matthiessen's og Kr. Carøe's (begge 1912), Brita Egardt's (1962), Werner Danckert's (1963) og Fr. Treichel's (1970) studier, der ser ret så dystert på skarpretterfamiliernes sociale situation som *exlex et infamis*, må man nok som også omtalt i denne studie acceptere Gisela Wilbertz' (1978) forståelse for, at den kristeligt indførte *infamia facti* på grundlag af kanonisk rets overføring af det romerrettslige *infamia juris* på den moralsk betingede erhvervsinfami ikke i det lange løb har medført en helt så ugunstig situation for rettens forlængede arm.

SUMMARY

Executioner and/or Surgeon

During the High Middle Ages (1000-1200 A.D.) some societygroups as bath attendants, barber-surgeons, weavers, millers and hangmen were deemed dishonest. Canonical laws – inspired from old Roman law – conferred *infamia facti* on such persongroups involving that they were not allowed to take oath, to bring actions against other members of the society, to take sacraments, to have their children church-baptized or to obtain an honest burial.

The Canonical *infamia facti* gradually from around 1250 A.D. took over the civil law sequels from the Roman law's *infamia juris*.

From the XIV-XVth centuries the aforementioned societygroups were freed from the dishonesty – only the executioners, the hangmen and their attendants were left dishonest till the last part of the XVIII century. During the XVII-XVIIIth centuries the executioners – the most qualified hangmen – developed to a rather wealthy but socially isolated societygroup. While the families before had had to marry among themselves and their sons had had no possibilities to become accepted by the corporations for education, the money of the executioners now could secure their sons a good medical or surgical university training. As *pecunia non olet* many of the youngsters became accepted surgeons or internists – and new civil laws gradually secured the honesty also for the executioners and their families. Only their attendants continued to stay dishonest till far up in the XXth century.

It has long been thought, that the *infamia facti* has been very troublesome for the daily existence of the executioners, but further studies during the latest decades have shown, that it has not been socially so difficult for the Scandinavian and North-German executioners as formerly believed.

The way of life and the surgical functions of Danish/Norwegian executioners, their wives and their sons have seen elucidated through biobibliographical informations from the XVIth century onwards.

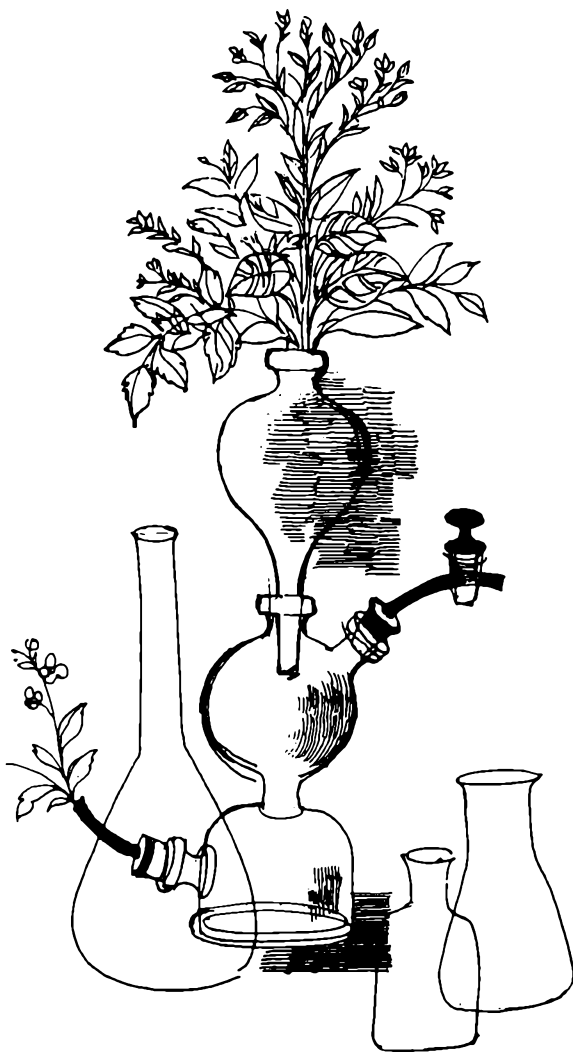
NOTER:

1. Beneke, Otto: *Von unehrlichen Leuten*. Hamburg: Perthes, Besser & Mauke, 1863. Matthiessen, Hugo: *Böddel og Galgefugl*. Kbhvn.: Gyldendal, 1912. Keller, Albrecht: *Der Scharfrichter in der deutschen Kulturgeschichte*. 2'Aug. Hildesheim: G. Olms, 1968.
En udtømmende litteraturliste er ikke tilstræbt i denne studie – af pladshensyn; den vil være at forefinde i senere, udvidet bogform.
2. Danckert, Werner: *Unehrlige Leute*. Bern: Francke Verlag, 1963. Wissell, Rud.: *Des alten Handwerks Recht und Gewohnheit*. I-II. Berlin, 1927, spec.: *Handwerksehre und -unehrlichkeit.*, I: 67-136.
3. Egardt, Brita: *Hästs-lakt och rackarskam*. Thesis. Lund: H. Olssons Boktr., 1962: 250 ff. Wilbertz, Gisela: *Scharfrichter und Abdecker im Hochstift Osnabrück*. Osnabrück: H. Th. Wenner, 1979. Dyslund, F.: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*. Kbhvn.: Gyldendal, 1872: 76 ff.
4. Carøe, Kr.: *Böddel og Kirurg*. Kbhvn.: G. Tryde, 1912. Angstmann, Else: *Der Henker in der Volksmeinung*. Theutonista, Beiheft 1. Bonn: Fr. Klopp, 1928: 90 ff.
5. Kaser, Max: *Infamia und Ignomia in den römischen Rechtsquellen*. Zeitschr. Savigny-Stift. Rechtsgeschichte. Weimar, 1956, 73: 220-278. Landau, Peter: *Die Entstehung des kanonischen Infamiebegriffes von Gratian bis zur Glossa ordinaria*. Forsch. kirch. Rechtsgeschichte u. Kirchenrecht. Graz, 1966; 5: 5 ff. Snorrason, E.: *Böddelsværdet – og uærligheden*. Convivium. Kbhvn.: Lademanns Forl., 1979; 162-176.
6. Freiherr von Müller, Achatz: *Gloria Bona Fama Bonorum*. Husum: Matthiesen Verl., 1977: 136 ff.
7. Danckert note 2:16.
8. Snorrason, E.: *Kirurgihåndværket gennem tiderne*. Naturens Verden. Kbhvn.: Rhodos, 1985: 66-80.
9. Fenger, Ole: *Fejde og mandebod*. Thesis. Kbhvn.: Juristforb.s Forl., 1971: 203-340. Steffensen, Jon: *Den præ-hippokratiske tiden i Norden*. Sydsv. med.-hist. Sällsk. Årsskr., Stockh.? 1971: 104-111.
10. Kroman, og Stig Iuul: *Danmarks gamle Love*. I-III Kbhvn.: G. E. C. Gad, 1945; II: 2' Bog § 87. Fenger, O.: *Jyske Lovs Fortale*. Convivium, Kbhvn.: Lademanns Forl., 1976: 8-29, spec. 27.
11. Hastings, James (ed.): *Encyclopædia of Religion and Ethics*. Lond., 1911; IV: 248-305. Leder, Karl B.: *Todesstrafe, Ursprung, Geschichte, Opfer*. München: Deutsch. Taschenb. Verl., 1986 13-74, 223, 234. Danckert note 2: 25. Scott, G. Ryley: *The History of Capital Punishment*. Lond.: Torchstream Books, 1950: 19-36.
12. Latte, Kurt: *Kleine Schriften zu Religion, Recht, Literatur und Sprache der Griechen und Römer*. München: C. H. Beck, 1968: 381-415. Greenidge, A.-H.-J.: *Infamia, its place in Roman public and private law*. Oxford, 1894: 152, 184. Helbing, F. & M. Bauer: *Die Tortur*. Berlin: Dr. P. Langenscheidt, 1926: 95-130.
13. Egardt note 3: 280. Fenger, Ole: *Gammeldansk Ret*. Kbhvn.: Centrum, 1983: 65 ff.
14. Amundsen, Darrel W.: *Medieval Canon Law on Medical and Surgical Practice by the Clergy*. Bull. Hist. Med., Balt/U.S.A., 1978; 52: 22-44. Delaunay, Paul: *La*

- Médecine et l'Eglise*. Paris: le Francois, 91, Boulev. St. Germain, 1948: 32 ff. Lindberg, David C.: *Science and the Early Christian Church*. Isis, 1983; 74: 509-530, spec. pg 519 ff.
15. Snorrason note 5: 164.
 16. idem note 5: 166.
 17. Danckert note 2: 27.
 18. du Cange & D. P. Carpenterii: *Glossarium mediæ et infiniæ latin*. Paris, 1842; II: 190-191. Paulys- Wissowa (edd.): *Real-Encyclopædie*. Stuttgart., 1899; VI (III-2): 1599-1600, 2^{Rk.} XIII, 518-519. *Thesaurus linguæ latinæ*. Lipsiæ, 1907; III, fasc 1: 477-480.
 19. Ström, Folke: *On the Sacral Origin of the Germanic Death Penalties*. Lund: H. Olssons Bogtr., 1942: 265 ff. Hasselberg, Gösta: *Studier rörande Visby Stadslag och dess Källor*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1953: 203, 231.
 20. Glenzdorf J. & Fr. Treichel: *Henker, Schinder und arme Sünder*. Bad Münden a. Deister, 1970; I: 15. Kroman og Iuul note 10: 1948; III: VI.
 21. Schuhmann, Helmut: *Der Scharfrichter*. Kempten/Allg., 1964: 12. von Hentig, Hans: *Vom Ursprung der Henkersmahlzeit*. Tübingen, J. C. B. Bohr, 1958: 199 ff. Helfer, Chr.: *Henker-Studien*. Deutsch. Kulturgeschichte, 1964; 46: 334-359, 1965: 47: 96-117.
 22. Dettling, A.: *Die Scharfrichter des Kantons Schwyz*. Mittl. Hist. Verein Kanton Schwyz. 1909: 3-204.
 23. Treichel note 20: 14 ff.
 24. Ljung, Sv.: *Kulturhist. Leksikon for den danske Middelalder*. Kbhvn.: Rosenkilde og Bagger, 1957; II: 494-496.
 25. Christensen, Aksel E.: *Kongemagt og Aristokrati*. Kbhvn.: Akad. Forl., 1976: 81 ff. Fenger note 9: 436-439.
 26. Ramsing, H. U.: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*. I-III. Kbhvn.: E. Munksgaard, 1940; II: 207-236.
 27. Danmarks Riges Breve, 2 Rk: XI: nr. 339.
 28. Ramsing note 26: 1940; III: 132.
 29. idem: *Københavns Ejendomme 1377-1728*. I-III. Kbhvn.: E. Munksgaard, 1945; IV: 48-50.
 30. Wilbertz note 3: 317.
 31. Ingerslev, V.: *Danmarks Læger og Lægevesen*. I-II. Kbhvn.: E. Jespersen, 1873; I: 147.
 32. Pedersen, Olaf: *Studium generale*. Kbhvn.: Gyldendal, 1979: 97.
 33. Crombie, A. C.: *Augustin to Galileo. The History of Science AD 400-1650*. London: Falcon, 1952: 20 ff. Sarton, George: *The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance*. Philad.: Pennsylv. Univ. Press, 1955: 1-124.
 34. Snorrason note 8: 74.
 35. von Brunn, W.: *Von den Gilden der Barbieri und Chirurgen in den Hansestädten*. Leipz.: Ambr. Barth, 1921: 18 ff.
 36. Snorrason note 8: 75.
 37. idem: *Sygehuset før, nu – og i fremtiden*. For. danske Sygehusadministratorer. Kbhvn., 1987; 75: 33-48. Reier, Herbert: *Leben, Krankheiten und Heilungen im Mittelalter (800-1400)*. Kiel: Privattryk, 1987: 234 ff.

38. Miller, Timothy S.: *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*. Balt.: John Hopkins Press, 1985: 30 ff.
39. Snorrason note 37: 34 ff.
40. idem: *Caritas i Island i Vikinge- og Sagatid*. Dansk med.-hist. Årbog. Kbhvn., 1986: 127-150, spec. pg. 136 ff.
41. Herrlinger, R. & Fr. Kudlien (edd.): *Th. Meyer-Steineg & K. Sudhoff: Illustrierte Geschichte d. Medizin*. Stuttg.: G. Fischer, 1965: 141 ff.
42. MacKinney, Loren: *Medical Illustrations in Medieval Manuscripts*. Los Angeles: Univ. Calif. Press, 1965. Imbault-Huart, Marie-José, B. Merlette & Lise Dubief: *La médecine médiévale à travers les manuscrits de la Bibliothèque nationale*. Paris: Bibl. nat., 1982.
43. Jørgensen, Ellen: *Catalogus codicum latinor. Medii Ævi Bibl. reg. Hafn. Hafniæ: Gyldendal, 1926: 436*. Ganszyniec et alii: *Om Nicolaus de Polonia, hans Liv og hans Skrifter*. Bibl. f. Læger, Kbhvn., 1921: 281-287.
44. Reier note 37: 237 ff.
- 44a. Ingerslev note 31: 1873: I: 56.
45. Danckert note 2: 272.
46. Martin, Alfred: *Deutsches Badewesen in vergangenen Tagen*. Jena: E. Diederichs, 1906: 93.
47. Ramsing note 26: 1940; II: 266. Wulff, Fr.: *Det Kjøbenhavnske Barberlavus Historie*. Kjbhvn.: M. Truelsen, 1906: 26 ff. Carøe, Kr.: *Badere og Bartskeerer*. Hist. Medd f. Kbhvn. 1917/18; VI: 101-143.
48. Snorrason, E.: *Dänische Anatomen im 17. Jahrhundert*. I: Herrlinger (ed.): *Frühe Anatomie von Mondino bis Malpighi*. Stuttg.: Wissenschaftl. Verlagsgesellsch., 1967: 231.
49. Wissell note 2: 67 ff.
50. Luther, Martin: *Sämtliche Werke*. Erlangen, 1828; XIII: 83.
51. Ljung note 24: 1957; II: 494.
52. Matthiessen note 1: 110.
53. Carøe note 4: 12 ff.
54. endnu upubl. materiale ved min far, kontorchef, cand jur. Egil Snorrason (1876-1940) og nærværende forfatter (f. 1915).
55. ibidem.
56. Treichel note 20: 1970; I: 185-551, II: 5-474.
57. Snorrason sen & jun. note 54.
58. Treichel note 20 og Snorrason note 54.
59. Carøe note 4: 47 ff.
60. Norrie, Gordon: *C. Hamsfort*. I: Cedergreen Bech, Sv. (ed.): *Dansk biograf. Leksikon*. Kbhvn.: Gyldendal, 1980; V: 535.
61. Olsen, Olaf: *Christian IV's tugt og børnehus*. Århus: Wormianum, 1978: 100.
62. Carøe, Kr.: *Medicinalordningens Historie indtil Sundhedskollegiets Oprettelse 1803*. Kbhvn.: Nyt Nord. Forl., 1917: 7 ff.
63. Schepelern, H. D.: *Oversættelse af Breve fra og til Ole Worm*. I-III. Kbhvn.: E. Munksgaard, 1965-1968: Brev nr. 704 den 13.III.1638.
64. Carøe note 62: 29 ff.
65. ibid.: 50 ff.

66. *ibid.*: 84.
67. Matthiessen note 1: 51.
68. *ibid.*: 51.
69. Snorrason note 54.
70. Treichel note 20: 1970; I: 466.
71. Matthiessen note 1: 123.
72. Carøe note 4., Johnsson, J. W. S.: *Et lille Bidrag til Kendskabet til Skarpretternes medicinske Virksomhed*. Nord. Tidsskr. f. Terapi, 1909: 1-9.
73. Plesner, K. F.: *Danske Bogsamlere i det nittende Århundrede*. Kbhvn.: For. f. Boghaandværk, 1957: 44 ff.
74. Snorrason note 54, idem & Fr. Treichel: *Tønderskarprettøren Johann Christoph Stöcklers Slægtskabsforbindelser*. Personalhist. Tidsskr., Kbhvn., 1970: 153-163.
75. *ibid.*
76. Carøe note 4: 17 ff.
77. Snorrason note 54.
78. Carøe note 4: 24 ff. Matthiessen, H.: *Bøddelboligen og dens beboere*. Vejle Amts Aarbøger, 1910, I: 1-39.
79. Snorrason note 54.
80. Winkle, Stefan: *Johan Friedrich Struensee*. Stuttg.: G. Fischer, 1983: 507, Carøe note 4: 37.
81. Snorrason, E.: *J. F. Struensee, Læge og Geheimstatsminister*. Kbhvn.: Mølnlycke, 1968: 85 ff.
82. Snorrason note 5: 174 (afbildet).
83. Snorrason note 54.
84. Helfer note 21: 335.
85. Snorrason note 54, Matthiessen note 78: 21, Berg, Arno: *Litt om Skarprettene i Oslo*. St. Halvard, Oslo, 1925; 22: 131-152, spec. 144. Sml. det fejlbeskrevne billede af kagmanden fra Tønder i Holg. Rasmussen: *Ret og straf i Danmark*. Nationalmus., 1986: 29. Det viser skarp. med galla og sølvkærde, ikke et rettersværd!
86. Matthiessen note 78: 4-22.

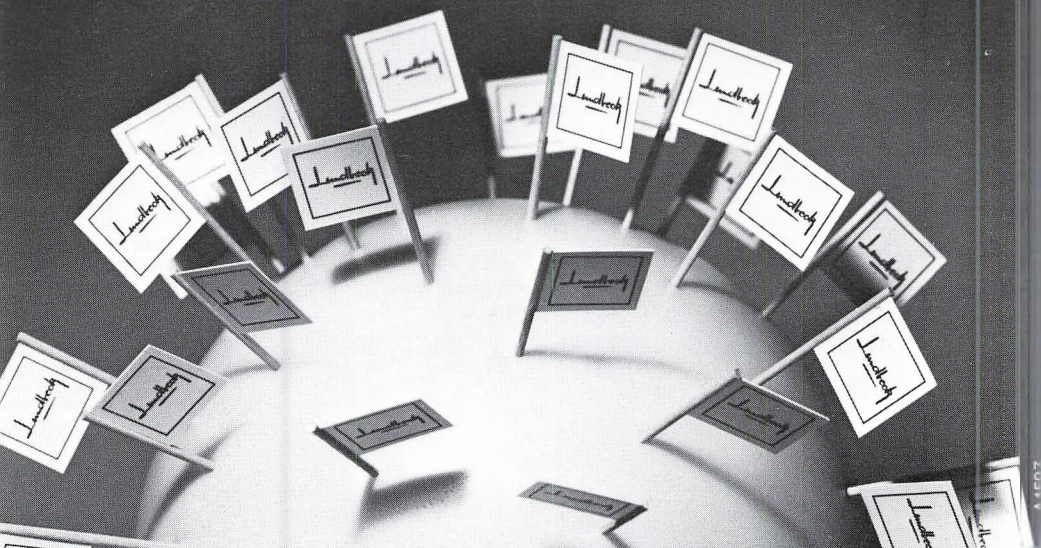
FERROSAN

Sydmarken 5 · 2860 Søborg · Tlf. 0169 21 11

Lundbeck specialities are obtainable
all over the world through:
affiliated companies, own agencies,
licensees.

Psychopharmacological Agents –
Anticancer Drugs – Analgesics –
Sulfonamides – Topical Antibiotics

H. Lundbeck A/S
Ottiliavej 7-9
2500 Valby

Danske læger, tyske kirurger og noget om de slesvigske krige

Af Ole Secher

I Hospitals-Tidende den 8. juli 1864 findes en interessant redaktionel artikel med titlen: »Generalkirurg Langenbeck og de danske Kirurger«. Redaktøren var kirurgen, professor *Andreas Buntzen* (1811-80), der nok har skrevet artiklen.

Indholdet går ud på følgende:

Generallæge Langenbeck havde uden speciel tilladelse trængt sig ind på danske lazaretter i København for at tilse tyske sårede krigsfanger, som opholdt sig der. Rygterne blandt de tyske læger ville vide, at de tyske soldater fik en uforsvarlig behandling. I den anledning havde Langenbeck søgt den danske overkommando på Als om tilladelse til at tage til København i et »privat ærinde«.

På dette tidspunkt af krigen i 1864, der var begyndt den 1. februar, var der under London-konferencen etableret en våbenhvile, som varede fra 12. maj til 25. juni. Inden da var Dybbøl blevet erobret af tyskerne ved stormen den 18. april efter et forudgående bombardement af skanserne og Sønderborg.

Als blev først erobret den 29. juni, og tyskerne var trængt langt op i Jylland, da den endelige våbenhvile fandt sted den 20. juli.

Langenbeck fik tilladelse til at rejse over Als til København, da våbenhvilen begyndte. Her tog han direkte til lazaretterne, idet han undlod en henvendelse i hovedkvarteret. På det første lazaret fik han af »en behjertet overlæge« lov til at tilse de tyske krigsfanger, men det andet sted afviste overlægen ham, da han ikke havde den nødvendige

tilladelse til inspektion af lazarettet. Han blev henvist til stabslægen, dr.med. *Michael Djørup* (1803-76), der, efter at have orienteret sig om sagen, foreholdt Langenbeck bestemt, men høfligt det upassende i hans handlemåde, hvorefter han måtte vende hjem med delvis uforrettet sag.

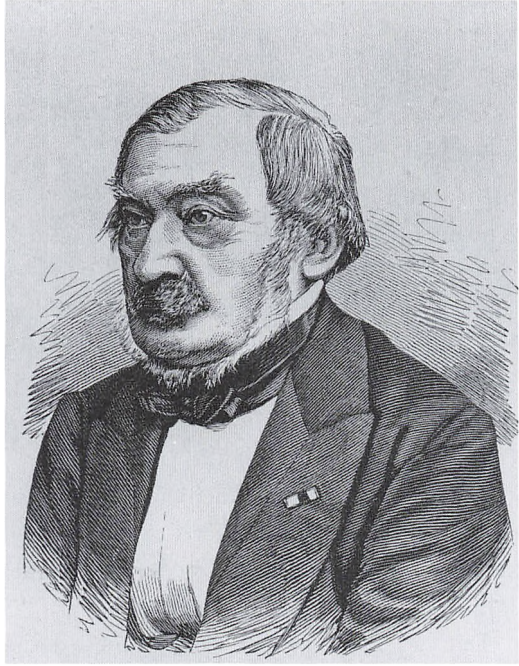
Episoden vakte en vis opsigt med en omtale i »Dagbladet« den 14. maj, under overskriften »Preussisk Uforskamethed« fremstilles begivenheden. Især kan bladet ikke forestille sig en større uforskamethed, end hvis Preussen under krigen ønsker at føre kontrol med de danske lazaretter. Langenbeck, der var ledsaget af den tyske vicekonsul *Onehl*, får følgende slutbemærkning: »Det glæder os derfor, at Generallæge Langenbeck, uagtet den Anseelse han ogsaa blandt vore Læger nyder, har faaet en meget kort Besked, saa at han efter at have talt med den ovennævnte preussiske Officer, atter har forladt Byen uden at gøre videre Inspektionsforsøg«.

Den 2. juni bringer »Dagbladet« under samme overskrift endnu et indlæg, som først har et referat af Langenbeck's fremstilling af begivenheden i *Norddeutscher Allgemeine Zeitung*, som han åbenbart så sig nødsaget til at fremkomme med. Han gjorde opmærksom på, at missionen var ham overdraget af den tyske øverstbefalende, Prins *Friedrich Carl*, og derfor meget betydningsfuld. Fremstillingen gik naturligvis ud på, at han havde løst sin mission fuldt ud og havde to løjtnanter (der var udvekslede krigsfanger og derfor frigivne) med tilbage. Han lagde vægt på det »fremskridt i civilisationen«, som en inspektion af denne slags kunne få. Derefter fremkom Dagbladet med sine kommentarer hertil, som svarer til det refererede i *Hospitals-Tidende*.

Prins *Friedrich Carl* (1828-85) var en brodersøn til kongen af Preussen *Wilhelm I* (1797-1861-88). Han havde deltaget i krigen i 1848, hvor han forrettede tjeneste ved general *Friedrich Wrangel's* (1784-1872) stab og var med ved slaget om Slesvig. I krigen i 1864 havde han til en begyndelse kommandoen over et tysk armekorps, men afløste *Wrangel* i den sidste del af krigen.

Rent faktisk fandt der inspektion sted af det nydannede Røde Kors, indstiftet på initiativ af schweizeren *Jean Henri Dunant* (1823-1910).

Michael Djørup
(1803-76). Brigadelæge
1848-49. Divisionslæge
1850. Stabslæge og chef
for hærens lægekorps
1863. (M-H. M).

Han havde oplevet krigens grusomheder i slagene ved Magenta og Solferino mellem den fransk-sardinske og den østrigske hær i 1859 under den italienske frihedskrig, hvor der var ca. 40.000 sårede og døde, og besluttede derfor at gøre noget for de sårede krigsfanger. Røde Kors (Comité Internationale des Services des Blessés) blev dannet i 1863 og Geneve konventionen vedtaget 1864. Som repræsentant sendte Røde Kors en belgisk marinekaptajn, *C. van de Velde*, der inspicerede lazaretterne på Als, inden stormen på Dybbøl, og fandt omsorgen for de sårede krigsfanger fuldt ud tilfredsstillende. Til den tyske side havde Røde Kors sendt en schweizisk militærlæge, *Louis Appia*. Det må være den første krig, hvor en sådan inspektion blev udført. Den tyske Johanniter-orden havde to ambulancer på den tyske side stationeret i Nybøl skole og Vester Sottrup med Prins *Heinrich* af Reuss som leder. Ordenen var (er) en humanitær organisation svarende til Røde Kors.

Den overlæge, der afviste Langenbeck, var professoren i kirurgi, *Mathias Hieronymus Saxtorph* (1822-1900), der under krigen var overlæge ved lazarettet på ingeniørtroppersnes kaserne i Kronprinsessegade også kaldet Rosenborg Kaserne. Den lå (bygningen ses stadig) mellem Sølvgade og Dronningens Tværgade, og blev opført 1805, da arealet mellem Borberggade og Kronprinsessegade, som tidligere var en del af Kongens Have, blev bebygget efter branden i 1795. Under 3-års krigen havde Saxtorph været overskibslæge på korvetten »Galathea«. Han var kendt for sine stærke standpunkter, og efter krigen forbød han omtalen af navnet Langenbeck på afdelingen på Frederiks Hospital og nægtede at modtage tyske læger. Han, der ellers var meget fransk orienteret, blev især kendt for sin forbindelse til *Joseph Lister* (1827-1912) og antiseptikken (1867). Lister besøgte han i Glasgow i 1869 som en af de første, der anerkendte hans metode. Da kvinder fik adgang til hospitalsstillinger i 1886, bad han sig »entlediget« fra sin stilling som overlæge ved Frederiks Hospital og underviste derefter kun i systematisk kirurgi indtil 1899.

Det væsentlige i sagen var nok mest det, at Langenbeck var blevet afvist og irettesat for sin upassende optræden, noget han ikke var vant til; han var ikke en »Hr. Hvemsomhelst«. Det passede ham nok meget dårligt!

Begivenheden har nok vakt størst opmærksomhed i Tyskland og her især blandt kirurgerne. Så sent som i 1921 skriver *Thorikild Rovsing* (1862-1927) i sine erindringer om sin mangeårige deltagelse i de tyske kirurgkongresser, som årligt fandt sted i Berlin i ugen efter påske indtil 1914, følgende: »Krigen 64 var jo mange af de ældre Kirurger i frisk Minde, de vidste, hvilket Had og Bitterhed den havde fremkaldt i Danmark mod Tyskland, og navnlig glemte de aldrig det Udtryk, dette fandt, da Mathias Saxtorph smed Tysklands berømteste Kirurg, den nye tyske Kirurgis Skaber B. von Langenbeck ned ad Officerslazarettets Trapper, da han som »Generalfeldstabsarzt« kom for at se til de fangne saarede tyske Officerer.

Denne i og for sig ganske desperate Handling havde i Virkeligheden imponeret Preusserne kolossalt, og de spurgte mig altid: »Lebt der famose Saxtorph immer noch?«

Mathias Hieronymus Saxtorph (1822-1900).
Professor i kirurgi
1862-99. (M-H. M).

Langenbeck var en dengang meget kendt kirurgisk professor i Berlin på Charité hospitalet: *Bernhard Rudolf Conrad Langenbeck* (1810-87), højt agtet i alle kirurgkredse (undtagen den danske), adlet i 1864. Han var dog en gammel kending af Danmark. I 1842 blev Langenbeck professor i kirurgi ved Kiel's Christian Albrecht Universitet (grundlagt 1665) og chef for den kirurgiske afdeling på Friedrich Hospital (grundlagt 1811) opkaldt efter *Frederik VI* (1768-1808-39). Som professor blev han udnævnt til Ridder af Dannebrog, og det var ikke så heldigt, da han havde tilsluttet sig den begyndende Slesvig-holstenske bevægelse allerede i 1840, mens han var professor i Göttingen. Under sine ansættelser indledte han derfor udvælgelsen af studenter og læger, der kunne bruges til et lægekorps i oprørshæren.

*Bernhard Rudolf Conrad
Langenbeck (1810-87).
Professor i kirurgi i Kiel
1842-48 og Berlin
1848-82. (M-H. M).*

1848-82 var han professor i Berlin, hvor han efterfulgte *Johan Friedrich Diffenback* (1792-1847), der døde om efteråret 1847. Langenbeck blev afløst som professor i Kiel af *Georg Friedrich Ludwig Stromeyer* (1804-74), der havde stillingen til 1854, hvor han flyttede til sin fødeby Hannover. Når han valgte at flytte til Kiel fra Erlangen, hvor han var professor, var det dels på grund af Slesvig-holstenske sympatier, dels fordi han så krigen som en stor chance for sine militærkirurgiske interesser. Han blev da også samtidigt udnævnt til generalstabslæge i oprørshæren. Han anses for grundlæggeren af den tyske krigssanitetstjeneste.

Også Stromeyer blev kendt med Danmark. Som leder af hospitalet i Kiel havde han været med til at finde placeringen for og udarbejde tegninger til det nye hospital, som skulle erstatte det gamle ret elen-

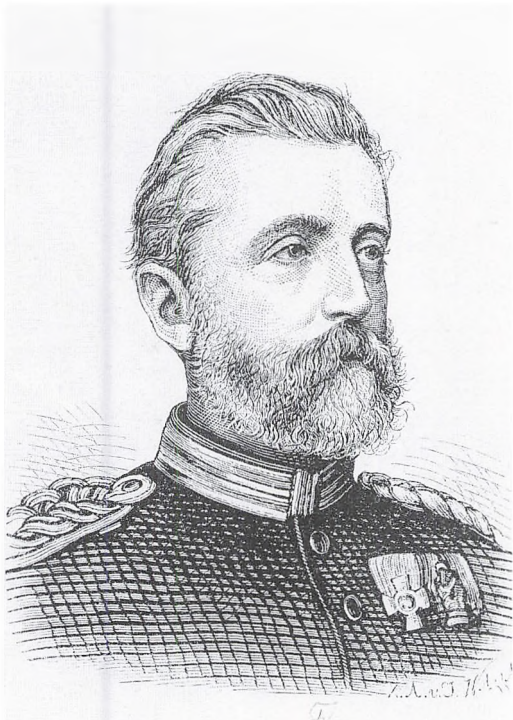
Georg Friedrich Ludwig Stromeyer (1804-74).
Professor i kirurgi i Kiel
1848-54 og Hannover.
(M-H. M).

dige og utidssvarende hospital. I den anledning var han i København i 1853 for at tale sin sag, og han blev vel modtaget! Det nye hospital blev dog først opført i 1860-62, mens Esmarch var chef og navnet blev ændret til Akademischer Krankenhaus.

Langenbeck og Stromeyer meldte sig begge to hos insurgenterne i 1848: Hertugen af Augustenborg, *Christian August* (1798-1869), og Prinsen af Nør, *Frederik* (1800-65).

Der var også en tredje, senere kendt kirurg, der meldte sig hos insurgenterne; det var *Johann Friedrich August Esmarch* (1823-1908). Han var endnu studerende, idet han først tog eksamen i oktober 1848 i Kiel, hvor universitetet var et af centrene for den Slesvig-holstenske bevægelse. Allerede som student var han assistent hos Langenbeck og kort efter hos Stromeyer. Senere – 1854 – afløste han Stromeyer som

Johann Friedrich August Esmarch (1823-1908). Kirurg i Kiel 1854 og professor 1857-99. (M.-H. M).

chefkirurg på Friedrich Hospital, og samme år blev han gift med hans datter *Anna* (1832-70). Professoratet lod imidlertid vente på sig indtil 1857, efter sigende fordi den danske regering ikke værdsatte hans deltagelse i krigen på den tyske side særlig højt. Han forblev i stillingen til 1899.

Inden eksamen havde Esmarch været med til dannelsen af et korps af studenter og gymnaster, sikkert stimuleret af Langenbeck (?). Han var læge ved korpset, da det deltog i kampen ved Bov den 9. april, som var et resultat af opstanden i Rendsborg den 24. marts 1848. Ved Bov fik korpset, som bestod af ca. 200 mand, en hård medfart, og Esmarch blev taget til fange sammen med mange andre. Fangerne blev ført til København og internerede på to oplagte linjeskibe »Dronning Marie« og »Valdemar«, som lå i Flådens leje til samme formål. Esmarch tilbragte ni uger om bord på Dronning Marie, inden han blev udvekslet.

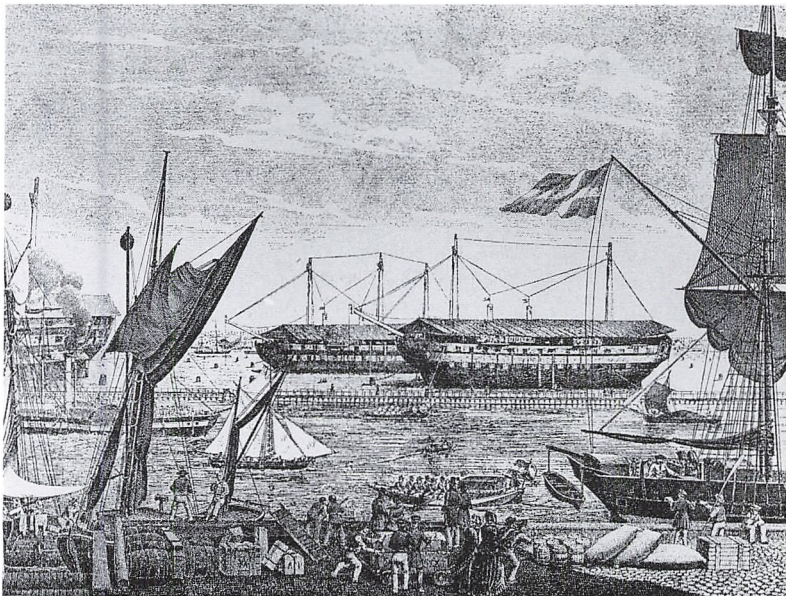

Kiels Studenterkorps ved Bov 9. april 1848. Tysk illustration.

Dette var nu ikke Esmarch's eneste forbindelse til Danmark. Hans fader *Theophilus Christian Caspar Esmarch* (1798-1864) var fysicus i Tønning, da han blev født 1823. (Et billede af hans fødested ses i Dansk medicinhistorisk årbog 1986). Derfra flyttedes faderen til Rendsborg i 1829 og til Flensborg i 1836, men blev afskediget i 1853 for unational holdning under krigen. Theophilus Esmarch havde sin kirurgiske eksamen fra København 1818 og var dermed på samme hold som *Claus Manicus* (se senere). Friedrich Esmarch gik derfor i skole i Rendsborg og Flensborg. Som medlem af en gammel holstensk familie var han uden tvivl opfødt med en dansk-fjendtlig indstilling.

Under treårskrigen blev Langenbeck og Stromeyer generalstabslæger og organiserede lægetjenesten hos oprørerne. Esmarch blev tjenestegørende læge med rang af løjtnant. De blev godt hjulpet af den tysk uddannede læge, *Heinrich Christoph Niese* (1810-87), som praktiserede på Ærø til 1848. Han meldte sig hos insurgenterne og blev overlæge, senere generallæge i den tyske hær.

Det var i sin kapacitet som generalstabslæge, Langenbeck kom på inspektion i lazarettet i Egernførde i 1849. Her var de sårede danske

Fangeskibene »Dronning Marie« og »Valdemar«. Ved Flådens leje. (Holst & Larsen).

marinesoldater fra Linjeskibet »Christian VIII«, som sprang i luften, og fregatten »Gefion«, som overgav sig, blevet underbragt.

Begivenheden, hvis formål var at landsætte tropper bag fjendens linier, er en af de sørgeligste i den danske marinehistorie. Den fandt sted den 5. april 1849, men uheldig vind, dårligt sømandskab og manglende »krigslykke« gjorde skibene ude af stand til at manøvrere. Effektiv beskydning af et par ubetydelige kystbatterier og nogle feltbatterier gjorde skibene nærmest ukampdygtige. Da det ene af de to deltagende hjuldampskibe skulle slæbe Christian VIII ud af fjorden, blev slæbetrossen skudt over! Der opstod brand om bord, og eksplosionen indtrådte.

De to hjuldampskibe »Hekla« og »Geiser« var flådens første dampskibe, hver med seks kanoner. Hekla var bygget i 1842 i England og havde en maskinkraft på 200 HK, og Geiser blev bygget i 1844 og havde 140 HK. På Hekla var skibslægen *Johan Peter Aabye* (1818-80),

senere praktiserende i Flensborg og Helsingør. På Geiser gjorde *Peter Ludvig Panum* (1820-85) tjeneste under sin 1½-årige indkaldelse som marinelæge. Begge skibe undslap fra den triste hændelse.

Panum nåede således ikke at sætte benene på den jord, hvor han havde leget som barn. Hans fader, regimentskirurgen, *Jens Severin Nathanael Panum* (1792-1836), var stationeret i Rønne, da han blev født 1820. Derfra forflyttedes han til Rendsborg i 1828 og i 1829 til Egernførde, hvor han var overlæge ved Christian's Plejehus til sin død. Han døde af typhus. Peter Ludvig gik i skole i Egernførde og senere i Flensborgs lærde skole og dimmitteredes fra Universitetet i Kiel i 1840. Selv om han var et par år ældre end Esmarch, kan de godt have gået i samme skole i Flensborg. Panum lod sig immatrikulere i Kiel i 1840 og i 1841 ved Universitetet i København for at studere medicin, idet familien flyttede til byen.

Egernførde den 5. april 1849. Efter maleri af søløjtnant N. Pedersen, som var med og blev taget til fange.

Søofficersforeningen.

Christians Plejehus i Egernfærde. Længen blev opført 1831-32. Efter 1864 brugte tyskerne den som kaserne og benævner den »Alte Kaserne«. (Landesamt für Denkmalflege, Kiel).

Christians Plejehus, der havde plads til 500 lemmer, blev oprettet i 1765 med adresse St. Kongensgade nr. 108. Huset ligger der stadig. På frontispicen ses *Frederik V's* monogram, men da han døde 1766 fik institutionen navn efter *Christian VII* (1749-66-1808). Huset afløste Ladegården som militær plejestiftelse, og dets opgave var at tage sig af soldaterenker, invaliderede eller svage soldater samt virke som opdragelsesanstalt for soldaterbørn. Allerede i 1775 flyttedes Plejehuset til Sølvgades kaserne, ligesom Almindeligt hospital, for i 1785 at blive flyttet til Egernfærde. Her rykkede det ind i de huse som Landgreve *Carl af Hessen* (1774-1836) havde doneret til formålet. Han var gift med *Frederik V's* (1723-46-66) yngste datter *Louise* (1750-1831). Bygningerne havde været brugt til »guldmageri« under ledelse af svindleren »grev« *Joseph Saint Germain* (1710-85), som døde i Landgrevens tjeneste. Inden da havde stedet blandt andet huset den kendte Eger-

førde fajancefabrik, 1765-80. For at rumme den store institution blev der i 1831-32 opført en ca. 80 m lang bygning på den modsatte side af landevejen. Anlægget bestod således at to parallelle husrækker med landevejen og allétræerne i midten. Hospitalet lå i den ældste og østlige husrække, som nu er revet ned. Komplekset ligger ikke ret langt fra byen ud ad den sydgående landevej mod Kiel.

Tilsammen havde Krigsskibene Christian VIII og Gefion ca. 100 døde, blandt dem skibslægen *Rasmus Schmidt* (1812-49) og under-skibslægen, student *C. L. T. Ibsen*, begge fra Christian VIII. På dette skib var også overskibslægen, reservekirurg *Johan Gustav Georg Courlænder* (1809-63), der nåede at springe over bord. Han blev senere overlæge i marinen. Student Ibsen var søn af anatomen, professor *Ib Ibsen* (1801-62), der i 1849 en tid var konstitueret overlæge ved lazarettet på Augustenborg slot. Overskibslægen på Gefion var *Christian Wilken Hornemann* (1816-92), der senere blev stabslæge i marinen. Hans broder, hygiejniker *Emil Hornemann* (1810-90), var ligeledes overlæge på Augustenborg i 1849, hvor også professor *S. A. V. Stein* (1797-1868) fungerede. Skibslægen på Gefion var *Jacques Georg Andreas Rybsahm* (1820-87), der senere blev praktiserende læge og sygehushæge i Ebeltoft. De to sidstnævnte skibslæger blev hos de syge og sårede, da de var underbragt i land, og tog sig af dem sammen med overlæge på Christians Plejehus, *Claus Manicus* (1795-1877). Courlænder tog sandsynligvis til Rendsborg med de andre fanger, hvoraf der var en del lettere sårede. Manicus fik dog udvirket, at nogle af fangerne kom tilbage til Egernførde, hvor de fungerede som sygepassere.

Efter Personalefterretninger i Bibliotek for Læger blev de tilfangede læger udvekslet omkring juni-juli 1849.

Hornemann har skrevet en udmærket beretning om sine oplevelser som skibslæge i 1849, hvori han nævner, at han under slaget foretog 13 amputationer – 2 arme og 11 ben – men kun de første tre soldater blev bedøvet med kloroform, fordi de fik for travlt. Om Langenbeck's besøg skriver han: »Nogle Dage efter Slaget ankom prof. Langenbeck, der på den første Efterretning om det Forefaldne var rejst fra Berlin, for at faae Lejlighed til at operere eller maaske snarre til at foretage sin

Claus Manicus
(1795-1877). Læge ved
Christians Plejehus
1836-51. Redaktør af
Flensburger Zeitung
(dansk) 1851-64. (M-H.
M).

Yndlingsoperation – Resektioner«. Blandt marinesoldaterne var der to, hvor en sådan operation kunne være indiceret, og hvortil Hornemann gav sin accpt. Operationerne foregik under »chloroformering«. Den ene patient fik reseceret ca. 3 tommer af benenderne på et over-skudt femur! Han døde 10 dage efter af sårinfektionen. Den anden patient havde så store bløddelslæsioner, at en exarticulation i hoften ansås for indiceret (!). Sømandens tilstand var så dårlig, at han døde under operationen. Efter Hornemann's formening døde han af »chloroformisationen« ganske kort efter, den var begyndt, og han kunne ikke bringes til live efter den hurtigt gennemførte operation.

Kloroformen har nok været hovedmidlet på skibene af hensyn til brandfaren, men hæren brugte også æter. Det fandtes på ambulanccevoignene sammen med et »ætherapparat«.

Allerede på dette tidspunkt var overlæge Manicus en af forkæmperne for danskheden i Slesvig, og han gav udtryk herfor i talrige artikler i »Dannevirke«, »Freja« og »Flensburger Zeitung«, den danske avis, som han var medstifter af. Han forblev overlæge på Christians Plejehus til 1851, flyttede derefter til Flensborg som redaktør af avisen til 1864. Han havde disputeret i Halle i 1832 og blev titulær professor i 1859, og udgav flere skrifter om kampen for danskheden. I 1864 flyttede han til Frederiksberg, senere Lyngby og København, hvor han praktiserede og døde 1877. Hans navn står på Skamlingsstøtten. Manicus fik vist nok ingen afløser på Christians Plejehus, da institutionen blev nedlagt i 1854 og overgik til en ren militær plejestiftelse uden hospital.

Overlæge Manicus, der havde været regimentskirurg i Egernførde siden 1829, efterfulgte J. S. N. Panum som overlæge ved Christians Plejehus i 1836. Han havde som ung været i lære hos en kirurg i Flensborg og fik eksamen fra Kirurgisk Academi i København 1815, samme år som Esmarch's fader tog sin eksamen der. De må således have kendt hinanden godt. Efter eksamen blev Manicus landkirurg på Færøerne 1820-28 og her blev hans søn, *August Henrik Manicus* født 1821. Da faderen kom til Egernførde 1829, har han nok gået i skole der sammen med Peter Ludvig. Senere kom han i skole i Rendsborg, og her kan han have gået i skole med Esmarch. Han blev dimmitteret fra Kiel's Universitet i 1841, og immatrikuleret ved det medicinske fakultet, men blev for stærkt optaget af studenterkooperationen. Faderen tog ham derfor i lære hos sig i to år, inden han blev sendt til København i 1843. Her tog han eksamen fra universitetet i 1845 samme år som Peter Ludvig Panum. Det var disse to studie- og (barndoms-?) kammerater, der blev sendt til Færøerne, hvor en mæslingeepidemi hærgede i sommeren 1846. August Henrik Manicus genså således sit fødested. De skrev begge to beretninger om denne senere så berømte epidemi, men ingen af dem nævner, de rejste derop sammen. De var måske blevet uvenner på vejen?

A. H. Manicus blev under 3-års krigen overlæge ved lazarettet i Fredericia, hvor han døde 1850 af en peritonitis.

Hvordan Esmarch klarede sig med Panum, der blev professor i Kiel

i 1853 i organisk kemi og almindelig patologi, vides ikke, men det var samme år som Esmarch's fader blev afskediget som fysicus i Flensborg! Selv om Esmarch først blev chefkirurg året efter, har det næppe medvirket til at styrke bekendtskabet! De to må dog have talt sammen, for da Panum i begyndelsen af 1860-erne igen interesserede sig for transfusionsspørgsmålet skyldtes det, at Esmarch tilkaldte ham til to transfusioner, som han foretog i 1860. Det var måske Panum's gode bekendtskab med den kendte patolog, professor i Berlin, *Rudolf Virchow* (1821-1902), der brød vej? Det bør nævnes, at Panum's gode tyske forbindelser gav ham besværligheder med at blive accepteret i København, da han kom tilbage i 1864 som professor (udnævnt den 24. marts) i fysiologi og komparativ anatomi.

Esmarch's navn blev senere knyttet til hans metode for blodtomhed af en ekstremitet ved hjælp af det gummibind, som også har hans navn (1873). Den simple metaltrådsmaske med et flonelsovertræk til kloroform eller æter har også hans navn som eponym (1877).

Efter 3-års krigen steg Langenbeck's berømmelse. Han forsøgte talrige nye operationer og indførte nye instrumenter. Bedst kendt her hjemme er den mere beskedne, men effektive sårholder med hans navn som eponym.

Da krigen brød ud i 1864 meldte de tre kirurgiske professorer sig igen! Denne gang var Langenbeck generallæge i den preussiske hær og Stromeyer i den hannoveranske hær. Esmarch var »oberarzt«.

De to deltog også i krigen mod Østrig i 1866 og i den fransk-tyske krig 1870-71, hvor de alle tre var generallæger.

I 1864 havde lægekorpsset stærkt brug for læger til bemanding af de mange lazaretter, som blev oprettet rundt omkring på øerne. I København blev alle kaserner, militære hospitaler, Landkadet Akademiet (nuværende Østre Landsret) og Frederiksberg Slot inddraget. På Fyn var der lazaretter i Odense og på flere af godserne, som det også var tilfældet på Lolland. Også Kronborg blev brugt.

Når behovet var så stort, skyldtes det især den store sygelighed blandt soldaterne, og sygdomme som pneumoni, typhus og »gastrisk feber« udgjorde hovedparten. I alt blev ca. 31.500 behandlet og dertil kom ca. 3.100 sårede. Af døde var der i alt 3.078. Det var derfor en

Carl Gustav Santesson
(1819-86). Professor i
kirurgi ved Serafimerla-
zaretten 1850-85. Havde
en tid studeret medicin i
København. Frivillig i
krigen 1864. Æresdoktor
ved Københavns Univer-
sitets 400 års jubilæum
1879. (M-H. M).

velkommen og tiltrængt forstærkning, da der meldte sig 10 norske og 16 svenske frivillige læger. Blandt de norske var der 4 militærlæger og blandt de svenske var den kendte kirurg, professor *Carl Gustav Santesson* (1819-86), der blev stationeret på Augustenborg, et af de største lazaretter med plads til 700. Her virkede også 4 svenske diakonisser til bedste for mange sårede.

De var kommet til landet fra Diakonissehuset i Stockholm, som stifteren af »Den danske Diakonissestiftelse«, *Louise Conring* (1824-91), havde henvendt sig til for at få hjælp. I alt kom der otte, hvoraf de fire andre arbejdede på Frederiksberg Slot, sammen med én dansk diakonisse. Antallet af diakonisser var lavt ét år efter stiftelsens oprettelse, hvor der var to, så mere end én kunne ikke afses. Når diakonisserne fik lov til at arbejde på lazaretterne, trods modstand fra stabslæge Djørup's side, skyldtes det alene frøken Conring's gode overtalelsevner hjulpet af protektrisen Dronning *Louise* (1817-98). Derved blev diakonisserne de første sygeplejersker i hæren, og de fik megen ros for deres indsats.

På Augustenborg Slot blev også den dygtige kirurg, *Carl Ludvig Studsgaard* (1830-99) stationeret som overlæge. De to kirurger har uden tvivl været en glimrende hjælp for chefen, overlæge *Christoffer Ditlev Hahn* (1811-95), der ledede lazarettet på fortræffelig vis. Studsgaard udførte her nogle ledresektioner ad modum Langenbeck, som efterpå skabte en del misstemning på grund af de dårlige resultater. Det skal have medvirket til, at han ikke blev overlæge før 1875 på den nyoprettede V afdeling på Kommunehospitalet. Santeson blev udnævnt til æresdoktor ved Københavns Universitets 400 års jubilæum i 1879.

Antallet af frivillige læger fra Skandinavien var større i 1864 end i 3-årskrigen, hvor der meldte sig 6 norske og 6 svenske læger. Af svenskerne var der kun to, der havde eksamen.

Efter erobringen af Als den 29. juni fortsatte Hahn som leder af lazarettet, indtil han blev afløst af selveste Langenbeck! Han kom muligvis for at foretage flere subperiostale ledresektioner ved ledskud. Hahn blev frigivet og fortsatte sin funktion i Odense, hvor der var 800 pladser, ligesom Studsgaard blev forflyttet til Hvedholm på Horne Land ved Fåborg.

Foruden den i indledningen omtalte episode begyndte der efter krigen en længere diskussion mellem de tyske og danske militærlæger angående ledresektionerne efter skudlæsioner af de større led. Tyskerne hævdede med bestemthed, det var et betydeligt fremskridt, mens de danske læger ikke fandt metoden særlig velegnet, for ikke at sige invaliderende, fordi den frembragte »dingleled«. Det var specielt uheldigt i albuen og skulderled. En mere konservativ behandling, der frembragte ankylose i leddene i en god stilling var at foretrække. Hele denne diskussion er vel beskrevet i generallæge, *Emmanuel M. Saugman's* (1878-1962) bog og skal derfor kun resumeres her.

Diskussionen startede med et indlæg af *Andreas Georg Drachmann* (1810-92) (fader til Holger Drachmann (1846-1908)), der i 1864 var leder af lazarettet på Landkadet Akademiet. Han havde undersøgt 4 soldater med ledskud af skulderen og 8 med ledskud af albuen, som han havde behandlet konservativt. Derefter havde han undersøgt et tilsvarende antal behandlet på tyske lazaretter med subperiostal eller

Carl Ludvig Studsgaard
(1830-99). Overlæge ved
Kommunehospitalets V
afd. senere I 1874-99.
(M-H. M).

subcondral ledresektion. Hans konklusion var, at den konservative behandling gav bedre resultater. Generallægen *Gottfried Friedrich Franz Loeffler* (1815-74), der havde deltaget i krigen og skrevet »General Bericht über die Gesundheitsdienst im Feltzuge gegen Dänemark 1864«, gik stærkt imod denne konklusion, idet han mente, at selv et dingleled måtte anses for bedre end en ankylose.

Drachmann kendte til Langenbeck, fordi han i 1852, kun to år efter 3-årskrigen, foretog en speciel studierejse til hans klinik i Berlin! Da Langenbeck af hans introduktionsbrev så, at Drachmann var marine-læge (han havde under 3-årskrigen tjenestegjort i marinen) spurgte han, om Drachmann kendte Hornemann. Da Drachmann fortalte, han var nær kollega af ham, bad Langenbeck ham hilse Hornemann, og fortalte om de patienter, han havde set i Egerfærde, som Horne-

Andreas Georg Drachmann (1810-92) over-skibslæge i 1848. Overlæge ved Lazarettet på Landkadetakademiet 1864. Leder af medicinsk-ortopædisk institut. (M-H. M).

mann havde behandlet om bord på »Gefion«. De havde alle været korrekt behandlede og forbundne, som var det sket på et velindrettet hospital. Han var forundret over, det havde været muligt under de givne forhold.

De må også have diskuteret ledresektionerne, som allerede da var et af tidens vigtige emner. Mon ikke det var det, han var kommet for at studere? Drachmann havde stærke ortopædiske interesser – han oprettede senere et institut herfor og indførte sygegymnastik – og havde således gode forudsætninger for en vurdering af patienterne i den undersøgelse, han havde foretaget. Men var det Drachmann, der lod

Langenbeck inspicere lazarettet i maj 1864, var han den »behjertede overlæge«? De kendte jo hinanden! Dagbladet har ingen omtale heraf.

I 1869 kom et arbejde, hvor *Adolph Hannover* (1814-94) havde undersøgt 35 patienter med resecerede led: 15 med skulder, 16 med albue, 1 med knæ og 3 med fodledsskud, og han kom til samme konklusion som Drachmann. 33 af disse subperiostale resektioner var foretaget på tyske lazaretter. Da Hannover offentliggjorde sine resultater i tyske tidsskrifter, svarede Loeffler med en lang artikel og kom til det modsatte standpunkt.

Hannover er nok bedst kendt som »mikroskopiker«, men var ellers praktiserende læge i København. I 1850 var han i en periode overlæge ved lazarettet på Sølvgades Kaserne. Under 3-årskrigen oprettedes for private midler den filantropiske institution »Centralkomiteen«, som tog sig af krigsinvalidere og efterladte. Her var Hannover læge. I 1864 blev han viceformand for komiteen, og den omtalte undersøgelse udførte han til brug for arbejdet her.

Ved kirurgkongressen i Berlin i 1873 blev ledresektionerne drøftet, og her udtalte Esmarch, at de danske læger var fjendtligt indstillet over for de tyske kirurger efter krigen 1848-50 og 64 (det skal nok være rigtigt), og derfor forværrede de resultaterne! Heri blev han stærkt støttet af Langenbeck.

Hannover's resultater blev dog bekræftet af kendte kirurger som professor, *Theodor Billroth* (1829-94) i Wien og professor *Charles Emmanuel Sedillot* (1804-83) i Strasbourg. Derefter ophørte udvekslingen af synspunkter lidt efter lidt.

Det var nok første gang dansk kirurgi kom i kontakt med et internationalt forum om et bestemt emne. Sagen blev ikke alene diskuteret i Danmark og Tyskland, men også i Norge, Sverige, England og Frankrig. Det var vel også sidste gang de tre generaler Langenbeck, Stromeyer og Esmarch var med til »angreb« på Danmark.

I 1870 døde Esmarch's kone, og han blev i 1872 gift med Struensee's oldebarn Prinsesse *Henrietta* af Augustenborg (1833-1917). Dermed blev han en slags onkel til den tyske Kejser *Vilhelm II* (1859-1888-1918-1941), der var gift med Prinsesse *Augusta Victoria* af Augustenborg (1858-1921). Hendes forældre var Hertugen af Augu-

stenborg *Friedrich* (VIII) (1829-80), der var broder til Henrietta, og *Adelheid Hohenlohe-Langenburg* (1835-1900). Henrietta's og *Friedrich's* broder *Christian* (1831-1917) blev gift 1866 med Dronning *Vicotria's* (1819-37-1901) datter *Helena* (1846-1923), og blev endnu en af hendes tyske svigerbørn, af hvilke hun havde fem. Hendes tyske sympatier opvejedes på ingen måde af den danske Prinsesse *Alexandra's* (1844-1901-25) ægteskab i 1863 med Prinsen af Wales, *Edward* (VII) (1844-1901-10).

Victoria's fætter og mand, Prins *Albert* af Saxen-Coburg-Gotha (1819-61), gav under 3-årskrigen udtryk for stærke sympatier for den Slesvig-holstenske bevægelse og Tysklands enhed. Det samme var tilfældet for hans broder, Hertug *Ernst* II af Saxen-Coburg-Gotha (1818-93), som i 1849 førte en brigade af tyskere fortrinsvis fra Baden og Würtemberg, som en del af oprørshæren.

Under Londonkonferencen i 1864 havde Victoria ingen sympatier for Danmarks vanskelige situation, noget *Alexandra* vist nok aldrig tilgav hende. Victoria lyttede mere til sin elskede svigersøn *Fritz*, Kronprinsen af Preussen, *Friedrich Wilhelm* (1831-1888-1888), der i 1858 var blevet gift med hendes ældste datter *Vicky* (*Victoria*) (1840-1901), som hun satte lige så højt.

Kongen af Preussen besøgte krigsskuepladsen inden stormen på Dybbøl. Her blev han ledsaget af Kronprinsen, der var general i *Wrangel's* stab.

De tre forannævnte Augustenborgere, *Friedrich*, *Christian* og *Henrietta* var børn af Hertugen af Augustenborg, *Christian August* (1798-1869) (den ene af insurgenterne) og Komtesse *Louise Sofie Daneskjold Samsøe* (1796-1867). Prinsen af Nør blev gift med hendes søster *Henriette* (1806-58). Deres søster *Caroline Amalie* (1796-1881) blev gift med *Christian VIII* (1786-1839-48), hans anden hustru. Hun blev fuldtro dansk. De tre søskende var børn af Hertug *Frederik Christian* af Augustenborg (1765-1814) og Prinsesse *Louise Augusta* af Danmark (1771-1843), som var datter af *Johann Friedrich Struensee* (1737-72) og Dronning *Caroline Mathilde* (1751-72-75).

Den, der vil se denne del af Danmarkshistorien i et mere melodra-

matisk skær, kunne fristes til at anse det som en lang hævnakt fra Struensee's side.

For Danmark kom der sjældent noget godt fra Augustenborgerne, og det var, som om de tyske kirurger forenede deres fjendskab til Danmark med Augustenborgernes gennem Esmarch's ægteskab.

Alt dette er næsten glemt; blandt dem, der aldrig glemte det, var Mathias Hieronymus Saxtorph.

For den modtagne hjælp på Medicinsk historisk Museum skylder jeg tak til museumsinspektør Anne-Elisabeth Brade og Dr. Jørgen Koch.

SUMMARY

In the Danish medical journal Hospitals-Tidende (Hospital News) from July 1864 the editor wrote an article about surgeongeneral Langenbeck visiting lazarets in Copenhagen without permission. This was during the Danish-German war and the event took place during the armistice in May-June. The reason for Langenbeck's visit was rumours among the Germans that wounded prisoners of war were badly treated. In one lazaret Langenbeck had access, but in the other he was denied admission. Talking to the staff surgeon Djørup he was reprimanded for his behaviour and asked to leave the country. This event was described in the newspaper »Dagbladet« and Langenbeck found it necessary to answer the criticism of his behaviour.

The doctor who denied him admission was the professor of surgery Saxtorph, well-known for his French and English sympathies, and his recognition of the Lister treatment as one of the first on the continent.

The newly established Red Cross had representatives on both sides during the war, which was the first where such an inspection took place.

Langenbeck was well-known in Denmark. From 1842-48 he was professor of surgery in Kiel, the German speaking University in Holsten within the Kingdom of Denmark. When he left for Berlin he was relieved by Stromeyer.

When the first Danish-German war 1848-50 broke out in April 1848, Langenbeck and Stromeyer joined the German army as doctors at the general staff. Also the later professor of surgery at Kiel, Esmarch joined the revolutionary forces. As a student he participated in the battle at Bov, April 9th, and was made a prisoner of war for nine weeks.

Esmarch's father was a district doctor in Flensburg in Slesvig. In 1853 he was discharged for anti-national opinion (pro German) a year before his son was appointed as chief surgeon in Kiel. Esmarch senior had his surgical examination from Copenhagen in 1818.

During the war in April 1849 two Danish navyships had bad luck at Egernførde fiord. A ship of the line »Christian VIII« exploded and the corvette »Gefion« was conquered by the Germans. The wounded soldiers were put up at »Christians Plejehus« in Egernførde. The chief doctor Manicus helped the navy surgeons Hornemann and Rybsahm taking care of the patients. Manicus had his surgical examination from Copenhagen the same year as Esmarch senior. Hornemann, navy surgeon on Gefion has written about his experiences in 1849, and tells us about Langenbeck's inspection at Egernførde. He decided to operate on two Danish soldiers anaesthetized by chloroform and both died.

When Manicus became chief doctor in 1836, he followed Panum senior. Panum's son was doctor at one of the smaller steamships present at Egernførde. As a boy he went to school there, and in Flensburg and here possibly together with Esmarch junior. Manicus' son can also have met Esmarch at school in Rensborg and later Panum, when they studied medicine in Copenhagen. They both graduated in 1845 and the next year both were sent to the Faroe Islands to fight a serious epidemic of measles. During the war 1848-50 Manicus junior died in 1850 from a peritonitis. Panum later became professor of physiology in Kiel 1853 the year before Esmarch was appointed surgeon. He did not become professor before 1857. How Panum and Esmarch were working together we do not know, but they had a common interest in bloodtransfusion.

After the three-years war the fame of Langenbeck was growing. He joined the Prussian army as surgeon-general in 1864 in the war against

Denmark. Also Stromeyer became surgeongeneral in the Hannoverian army. He had left Kiel in 1854 when Esmarch took over. Esmarch also joined the German army. The war started February the first and the Danish army did not do very well. The number of sick soldiers was very big and doctors were badly needed. Volunteers from Norway and Sweden were welcome.

Dybbøl was stormed on April the 18th and the island Als conquered in June the 29th. At the lazaret in Augustenborg Castle the Danish doctors continued working until no less than Langenbeck came and took over.

After the war which finished July the 20th a long discussion started about the treatment of gunshot wounds in the big joints, particularly shoulder, elbow and knee. Drachmann had examined a number of patients and concluded that a conservative treatment and ankylosis was better than the German resections, which gave loose joints. Drachmann had visited Langenbeck in 1852 so they knew each other. Was it him who admitted Langenbeck to a lazaret in 1864?

The German surgeons contradicted the Danish surgeons and had the opposite conclusion. This went on for some time without agreement, but it created interest in a number of countries. This discussion was the last attack where the three surgeons Langenbeck, Stromeyer and Esmarch joined together in their fight against Denmark.

In 1870 Esmarch's wife died and in 1872 he married Princess Henrietta of Augustenborg. For Denmark there came rarely anything good from Augustenborg, and this marriage was a sort of alliance between the German surgeons and the Augustenborg's in their hate for Denmark.

All this is now mostly forgotten, but one who never forgot was professor Saxtorph.

LITTERATUR

1. *Barløse, B. B.*: Det kongelige Christians Plejehus i Egernførde. Sønderjydske Månedsskrift 1975, 51, 78-83.
2. *Bramsen, B.*: Ferdinand og Caroline. Politikens Forlag, København 1970.
3. *Bramsen, B.*: Huset Glücksborg. Forum, København 1975.
4. *Bricka, E. E.* (Ed.): Dansk biografisk Leksikon. Gyldendalske Boghandels Forlag, København 1887-1905.
5. *Brix, J.*: Indretningen af Augustenborg Slot til lazaret under krigen 1848-50 – en »chronique scandaleuse«? Dansk medicinhistorisk årbog 1980. 1981, 9, 91-109.
6. *Carøe, K.*: Den danske Lægestand 1479-1900. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag 1909.
7. Dagbladet (København) Nr. 112, d. 14. maj og Nr. 127, d. 2. juni 1864.
8. *Drachmann, A. G.*: En gammel Skibslæges Erindringer. Tilskueren 1890, 7, 592 (569-96).
9. *Enfinger, H.*: Die Chirurgie, ihre Kliniken und Lehrer an der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel in Wandel der Zeiten. Schleswig-Holsteinischen Universitäts Gesellschaft. Ferdinand Hirt, Kiel 1954.
10. *Gotfredsen, E.*: Medicinens Historie 2. udg. Nyt Nordisk Forlag, København 1964.
11. *Grodum, T.*: Embedslæggevæsnets og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864. Dansk medicinhistorisk Årbog 1986. 1987, 15, 9-104.
12. *Hauge, S.*: I troskab mod kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1963. J. Frimodts Forlag, København 1963.
13. *Holst, F. & Larsen, A.*: Felttogene i vore første Frihedsår. Ernst Bojesens Kunstforlag, København 1888.
14. *Hornemann, C. W.*: Fregatten Gefions Togt 1849. Bibl. Læger 1850, 3.R.B.7, 39-53.
15. *Kaarsberg, M.*: Memoirer. Gyldendalske Boghandel, København 1921.
16. *Liljefalk, A. & Lütken, O.*: Vor sidste Kamp for Sønderjylland. H. Hagerups Forlag, København 1904.
17. *Manicus, A. H.*: Iagttagelser anstillede under Mæslingeepidemien paa Færøerne. Ugeskr. Læger 1847, 2.R.B.4, 189-210.
18. *Panum, P. L.*: Iagttagelser anstillede under Mæslingeepidemien paa Færøerne i Aaret 1846. Bibl. Læger 1847, 3.R.B.1, 270-344.
19. *Panum, P. L.*: Experimentelle Untersuchungen über Transfusion, Transplantation oder Substitution des Blutes in theoretisches und practischer Beziehung. Arch. Pat. Anat. Physiol. Klin. Med. 1863, 27, 240-95.
20. Personalefterretninger (Hærens og marinens læger. Nekrologer for student Ibsen og Rasmus Schmidt). Bibl. Læger 1849, 3.R.B.5, 463-71.
21. Personalefterretninger (meddelelse om frigivelse af læger). Bibl. Læger 1849, 3.R.B.6, 248.
22. Personalefterretninger (Nekrolog for August Henrik Manicus). Bibl. Læger 1849, 3.R.B.6, 437-39.
23. *Pflueg, C. C.*: Underretning om det til gamle Soldaters, Soldater-Enkers samt Fader og Moderløse Soldaterbørns Pleje og Opdragelse allernaadigst oprettede Chri-

- stians Pleje-Huus i Kjøbenhavn hvorved Stiftelsens Bygninger, og deres Indretninger i sex Kobbere forestilles. Brødrene Berling, København 1773.
24. *Rasmussen, R. P.*: Almindelig Hospitals Historie. Berlingske Forlag, København 1939.
25. Redaktionel artikel: Generalkirurg Langenbeck og de danske Kirurger. Hosp. Tid. 1864, 7, 89.
26. *Rovsing, T.*: Nekrolog for M. H. Saxtorph. Hosp. Tid. 1900, 4.R.B.8, 330.
- 26a. *Rovsing, Th.*: Af mit livs erindringer. Berlin 1914-Paris 1919-20. Gads danske Magasin, januar 1921, 23-42.
- 26b. *Rovsing, Th.*: Anekdoter om Mathias Saxtorph. Bibl. Læger 1926 118 35-42.
27. *Saugman, E. M.*: Den danske Hærs Lægevæsens Oprindelse og Udvikling gennem Tiderne. Nyt Nordisk Forlag, København 1955.
28. *Schmielow, E.*: Peter L. Panum. H. Hagerups Forlag, København 1947.
29. *Secher, O.*: Introduction of chloroform into Denmark. Acta chir. Scand. 1973, suppl. 433, 46-67.
30. *Secher, O.*: På sporet af den første blodtransfusion i Danmark. Dansk medicinhistorisk Årbog 1976, 5, 46-67.
31. *Skovgaard, R.*: Folkestyrets Fødsel. Danmarks Historie Bind 11. Politikens Forlag, København 1964.
32. *Voigh, J. & Lobff, B.*: Ein Haus für die Chirurgie 1802-1986. Karl Wachholtz Verlag, Kiel 1986.

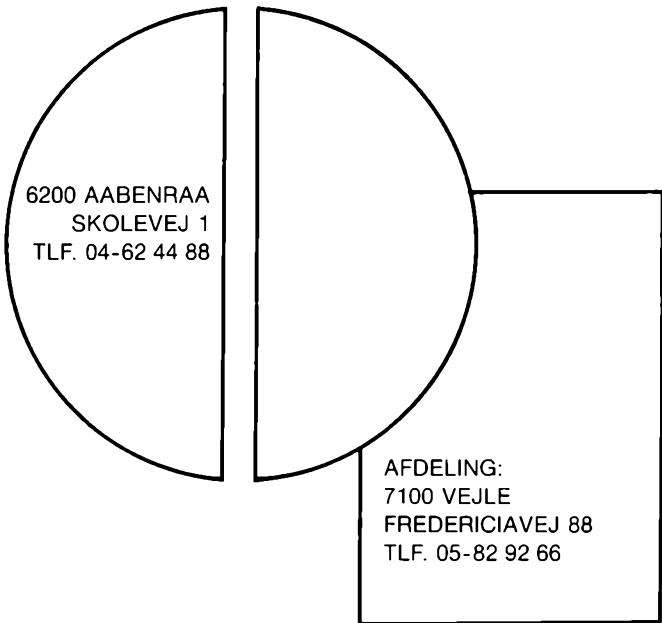
– et bindeled til europæisk forskning

JANSSENPHARMA ^a/_S

HAMMERBAKKEN 21 · 3460 BIRKERØD · TLF. 02 81 10 44

MAX JENNE

AKTIESELSKAB

6200 AABENRAA
SKOLEVEJ 1
TLF. 04-62 44 88

AFDELING:
7100 VEJLE
FREDERICIAVEJ 88
TLF. 05-82 92 66

MAX JENNE

AKTIESELSKAB

Nogle blærestensoperationer- lithotripsier-foretaget på fyrstelige personer i det 19. århundrede.

J. C. Christoffersen

Patienterne i de nedenfor omtalte sygdomsforløb er tre: en konge, en kejser og en rajah. De implicerede læger er mange og – som det nok ofte er tilfældet, når patienten er en meget prominent person – måske for mange. Antallet af fornødne indgreb vil forbygge nutidens kirurger og urologer, men det må erindres, at instrumentariet til stenknusning var ret primitivt, og at det i realiteten først var *Henry J. Bigelow's* (1818-90) indførelse af litholapaxien (Boston 1878), der gjorde – eller tilstræbte at gøre stenknusningen til en én-seance operation. Cystoskopet og lithotriptoren blev først omkring 1905 kombineret til et brugbart instrument (*H. H. Young*, Baltimore (1870-1945)). Udfaldet af de indgreb, der her skal omtales, afhang alene af operatørens erfaring og tactile sans – samt af en god del optimisme og tålmodighed hos begge de implicerede parter.

Fyrster er jo ofte og i flere henseender af stort format, og det ser da også ud til, at de konkrementer, de danner – når de er så uheldige at have tendenser i den retning – er af ganske anselige størrelser, hvis man vurderer det efter antallet af operationsseancer eller efter størrelsen af rest-sten efter tilsyneladende heldige og veludførte indgreb. I en stor del af det 19. århundrede var lithotripsi operation de choix, og blandt datidens urologer var lithotomi næsten ligeså foragtet som kejsersnit i vor tid har været det på de rigtige obstetriske afdelinger, hvor man kunne kunsten at forløse med »de høje tænger«, når det da ikke ligefrem drejede sig om mekanisk misforhold.

Også de involverede kirurger var af format, hvilket måske glimtvis vil fremgå af de korte facts, der kan opridses her. Interesserede tør jeg trygt henvise til de i literaturlisten nævnte bøger. Det er absolut ikke kedelig læsning.

Leopold den I (1790-1865), Belgiens første konstitutionelle monark (1831-65) efter landets løsrivelse fra Holland i 1831, var prins af Sachsen-Coburg og onkel til både *dronning Victoria* og *prins Albert*. Han blev i 1816 gift med den engelske tronfølgers datter, prinsesse Charlotte, der døde godt et år efter brylluppet efterladende prinsen som hertug af Kent med en årlig appanage på 50,000 pund. I 1830 afslog han tilbudet om den græske trone, men accepterede i juli 1831 tilbudet om den belgiske. Han blev belgierne en god konge og var højt anset både inden for og uden for landets grænser.

I sine senere år var kong Leopold meget plaget af blæresten, og da han var 72 år, fandt han det nødvendigt at lade sig behandle. Det var på et tidspunkt, hvor en omtrent jævnaldrende franskmænd, *Jean Civiale* (1792-1867) nød den største berømmelse for sine stenknusninger. Han var anerkendt som den, der som den første havde foretaget lithotripsi på et levende menneske (1824), og han havde siden da foretaget op mod 1400 lithotripsier, heraf 133 på kolleger, af hvilke de kendteste var *Dubois* (1791-1871), *Lisfranc* (1790-1847) og *Oudet* (1788-1868). Det plejer at være et godt udtryk for anerkendelse, når kolleger tør betro deres liv til én.

Det var ganske rimeligt, at kong Leopold lod Civiale kalde til at udøve sin kunst på den royale sten. Han gik i gang med opgaven i marts 1862. Ved første sondering med stensonde lykkedes det ham ikke at påvise nogen sten, men da han gentog seancen efter tre dage, fandt han en lille sten, som han knuste. Ved et par senere seancer knustes flere fragmenter, og d. 15. april mente Civiale, at blæren var ren og rejste hjem til Paris. Men kun for kort efter at blive kaldt tilbage til slottet i Bryssel (Laeken), hvor kongen havde det værre end nogensinde med smerter og blødninger. I maj påviste Civiale så en større sten, som han knuste, men kongen måtte igennem endnu 8 seancer med fjernelse af stumper og grus, før Civiale kunne erklære, at

1. Kong Leopold I
(1790-1865). Lithografi fra
1860.

alt var fjernet, og at patienten nu kun behøvede blæreskylninger for at komme af med den infektion, der var en naturlig følge af behandlingerne, der da også jævnligt havde været ledsaget af feber og blødning. Civiale rejste hjem ultimo juli.

Den foreskrevne behandling hjalp ikke kongen, der vedblev at have svær dysuri med blødning og grusafgang, der ofte krævede morfica. Efter nogle måneders forløb besluttede man at søge lægelig assistance andetsteds og valget faldt på tyskeren *Bernhard Langenbeck* (1810-87), der på den tid ansås for Europas førende kirurg. Han indkaldtes fra Berlin og ankom i slutningen af december. Han mente at kunne konstatere en mindre sten frit i blærecaviteten og fik også fjernet en stump af den. I løbet af de følgende tre måneder foretog han gentagne

sonderinger, men kunne ikke genfinde stenen, og yderligere indgreb gennem den efterhånden noget medtagne royale urethra blev herefter kategorisk nægtet ham.

Så gik der bud til *Henry Thompson* (1820-1904) i London. Han, der på dette tidspunkt var 42 år, var højt anset i England, men også på kontinentet, som kirurg med de nedre urinveje som speciale. Han kendte de læger, der betjente dronning Victoria, *Sir James Clark* (1788-1870) og dr. *William Jenner* (1815-98), og gennem disse blev kontakten formidlet. Den 18. maj 1863 drog Thompson til Bryssel, hvor han blev installeret på slottet og næste dag præsenteret for kongen af dennes læge, *Koepf*. Leopold var nok ikke helt let at bide skeer med. Han ville selv lede behandlingen og insisterede på, at hans symptomer – der var så udtalte, at han hverken kunne sidde eller ligge til sengs, men måtte sove i opret stilling fixeret til to madrasser i et hjørne af soveværelset, måtte bero på en urethralsten og ikke på en blæresten. Men Thompson holdt på at symptomerne var karakteristiske for blæresten, og at det var nødvendigt at sondere blæren. Dette ville kongen ikke gå med til – måske meget forståeligt efter alle de instrumentationer, han havde gennemgået. Men Thompson foreholdt ham, at den forestående behandling ikke skulle baseres på hans fornemmelser, men ledes af én, der havde set ikke bare eet stentilfælde, men overordentlig mange, og som var kompetent til at se sygdomsbilledet som en helhed uden at lade sig lede af enkelte sensationer hos patienten.

Monarken blev lidt stram i masken, eller som Thompson udtrykker det: »his manner changed somewhat«. Efter belgiernes mening blev han »furieux«. Men efter nogle dages betænkningstid indvilligede han i undersøgelsen, der blev foretaget d. 1. juni. Thompson fik kontakt med en hård substans, men kunne ikke verificere fundet, da kongen afbrød seancen.

Først d. 6. juni kunne Thompson fortsætte sin vanskelige opgave. Blæren kunne kun rumme ca. 60 ml vand, og han fik hurtigt stenfor-nemmelse med sin sonde: »I found, it was movable-distinctly, and instantly said to dr. Koepf: »It is free, I can crush it«. I withdrew the sound, introduced a lithotrite with plane blades (french model made by Coxeter) and turned to the left, found nothing, to the floor, found

2. Jean Civiale
(1792-1867).

nothing, but grasped it in the middle line first position and caught it by short diameter, crushing twice. My blades were full, I screwed home tight and withdraw them full with a good quantity of phosfatic débris. After waiting 15 minutes and chatting with His Majesty about The Warrior and the American rifled guns I injected again at his wish, with-drawing first the water – no blood – and introduced the same lithotrite in the same position and with the same result. A good quantity is now removed. It is, what would be an excellent result in any case. A slight trace of blood this time. Pain not much«.

Man kan af denne Thompson's egen beskrivelse næsten føle stenen og hans begejstring og ved afslutningen af operationen, hans glæde og stolthed – ja, man kan næsten se hans øjne blive blanke, som det kan ske for en kirurg, der har løst en svær opgave med succes.

Fire dage senere foretog Thompson knusning af en stenrest, og

3. Sir Henry Thompson
(1820-1904).

herefter var Kong Leopold stort set rask og forblev det, indtil han d. 10. december 1865 døde af et hjerteslag, 75 år gammel.

Thompson kunne returnere til London d. 23. juni med ære og med 3000 pund i lommen. På kongens anmodning foretog Thompson under en uges ophold på Laeken et år efter operationen en kontrolundersøgelse, der viste alt i orden – og skaffede ham yderligere 1000 pund. Til Thompson's store ærgrelse var den eneste oplysning, *The Times* bragte om operationen, hvis heldige udfald havde givet genlyd i hele den continentale presse, honorarets størrelse!

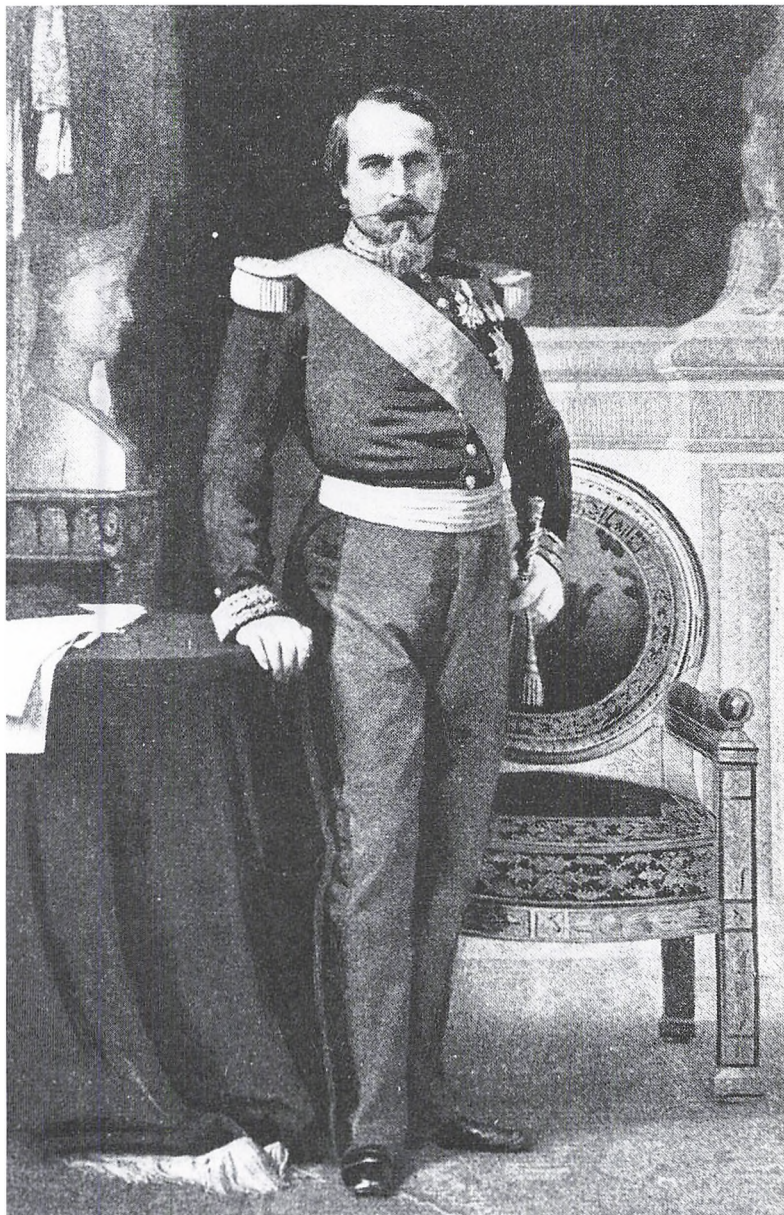
Kong Leopold blev ikke bedøvet ved de talrige indgreb, men Thompson havde i hvert fald tilbudt cloroformbedøvelse ved den ansete *Joseph Thomas Clover* (1825-82) fra London. Det blev imidlertid ikke accepteret. Samme mr. Clover havde i øvrigt angivet et aspirationsapparat til fjernelse af stenrester efter lithotripsi, et instrument, der gik forud for *Bigelow's* (1878) og er omtalt i førsteud-

gaven af Thompson's »Clinical lectures« (1868). Thompson gjorde ikke brug af det ved denne operation og heller ikke ved den, der skal omtales i det følgende. Det skal nævnes, at Thompson tillagde det forhold stor betydning, at han ved de af ham foretagne sonderinger og knusninger anvendte helt nyt instrument hver gang, hvorved han mente at kunne undgå infektion. Det nærmede sig altså et aseptisk princip – fire år før *Joseph Lister* (1827-1912) indførte antiseptiken (1867).

Også den exilerede kejser Napoleon d. III faldt det i Thompson's – nu Sir Henrys – lod at operere.

Napoleon III (1808-73), søn af Napoleon I's bror kong Ludvig af Holland, Frankrigs kejser (1852-70) var ikke uden skyld i udbruddet af den fransk-tyske krig i 1870. Han underskrev, trods modstand fra flere politikere, krigserklæringen til Tyskland d. 19. juli bl.a. i tillid til, at krigsministeren, marskal *Edm. Leboeuf* (1809-88) havde ret, da han i et krigsråd d. 15. juli besvarede en forespørgsel, om hærens beredskab nu var helt i orden med den kendte konstatering: »Der mangler ikke en Gamacheknap!«. Og det viste sig jo hurtigt, at der manglede meget andet end knapper. Allerede d. 2. september måtte kejseren kapitulere til *Bismarck* (1815-98) i den lille by Donchery, efter at tyskerne havde sejret ved *Sedan* og omsluttet hele marskal *Mac-Mahon's* (1808-93) armé, der måtte overgive sig. Napoleon blev som fange ført til slottet Wilhelmshöhe ved Kassel. Ved overgivelsen skal han have udtalt sin beklagelse over, at det ikke blev ham forundt at dø på slagmarken, hvor han i øvrigt havde udvist stor tapperhed.

Det er sikkert, at kejseren både før og under det kortvarige felttog var en syg mand. Sygdommen kunne synes banal, men for en feltherre, der i stor udstrækning måtte lade sig befordre til hest eller på hestevogn i uvejsomt terræn, var det en meget ubehagelig lidelse. Han havde blæresten, og havde det ikke været galt før, så blev det det i hvert fald nu i felten, hvor han er beskrevet klamrende sig til et vognehjul eller et træ undertiden støttet af hjælpere, når han skulle lade sit blodige og purulente kejserlige vand. Men det havde været galt før, og hans urogenitalsystem havde givet anledning til bekymring hos flere

4. Kejser Napoleon III (1808-73). Udsnit af maleri 1863.

læger i årenes løb; men offentligheden måtte ikke vide noget om eventuelle årsager, når kejseren var upasselig. Det var i overensstemmelse med de af *Nicolo Machiavelli* (1469-1527) angivne retningslinier i værket »Il principe« (1532): en fyrste må ikke være syg. Hvis rygter om kejserlig upasselighed bredte sig i Paris, blev offentligheden beroliget med, at det blot drejede sig om rheumatisme. En kendt journalist skrev i sin forbitrelse over hemmelighedskræmmeriet, at det dog vist ikke var almindeligt, at man behandlede rheumatisme med kateter! Og det er ganske rigtigt, at flere berømte læger havde beskæftiget sig med den kejserlige urethra. I 1861 havde *Felix Guyon* (1831-1920) – der ofte betegnes som den moderne urologis fader – behandlet kejseren for en urethralstrictur, og han havde overladt den fortsatte dilationsbehandling til Napoleons personlige læge, *Henri Conneau*. Dennes hengivenhed for patienten skal have været større end hans professionelle dygtighed, og det er sandsynligt, at der i behandlingens forløb jævnlige har været infektioner og måske viæ falsæ. Årsagen til stricturen kan man vel kun gisne om, men det er overvejende sandsynligt, at den har været af venerisk natur. Dette synspunkt fremføres af *Marwood*, der bl.a. finder det ejendommeligt, at der i 1856 blev indkaldt en kirurg fra London, *William Fergusson* (1808-77) til at tage sig af kejserens »rheumatisme«. Selvom Fergusson var en alsidig kirurg, skal han på det tidspunkt især have interesseret sig for urogenitalsystemets lidelser – og den interesse blev jo plejet af mange kendte kirurger i Paris. Napoleon blev først gift i 1853, 45 år gammel, og havde ført en noget omflakkende tilværelse indtil 1848 – når bortses fra de 6 år, han sad som fange i fæstningen Ham efter det mislykkede landgangsforløb i Boulogne i 1840.

Af en korrespondance fra 1865 mellem kirurgen *C. E. Sedillot* (1804-83) fra Strasbourg og *F. H. Larrey* (1808-95) – søn af Napoleon I's berømte feltlæge *D. Larrey* (1766-1842) og selv kirurg og rådgivende læge ved hoffet – fremgår det, at man var bekymret for kejserens helbredstilstand og i tvivl om, hvorvidt han nu blev behandlet tilstrækkelig godt for »den sandsynligvis kroniske cystitis og stricurt og alvorlige tegn på urinintoxication efter katheterisationer«. Det angivne årstal for korrespondancen, der er fundet i Militærlægeakade-

5. Napoleon III, kejserinde Eugénie og kejserprinsen Louis Eugène i exil på Camden Place, Chislehurst 1872.

miet Val-de-Grace's arkiver, harmonerer ikke rigtigt med følgende sætning i brevet: »depuis la mort de Civiale, qui malgré sa profonde ignorance scientifique possédait une grande expérience, on ne compte plus des spécialistes des voies urinaire«. *Jean Civiale* døde først 2 år senere, 18. juni 1867, og han skal have været aktiv lige til det sidste.

Men der blev i hvert fald ikke foretaget videre i sagen før i 1870, da *Conneau* indkaldte til et concilium medicum, der trådte sammen på slottet Saint-Cloud d. 1. juli for at drøfte kejserens efterhånden evidente sygdomstegn. Udover *Conneau* deltog kirurgen og urologen *Auguste Nelaton* (1807-73), medicineren *Germain Sée* (1818-96), venerologen *Philippe Ricord* (1800-89) og laryngologen *Pierre Fauvel* (1830-95). De involverede læger var ikke ganske enige, men afgav dog en erklæring, der mundede ud i, at kejseren måtte antages at have sten i nyre eller blæren, og at nærmere undersøgelse var påkrævet. Erklæringen blev underskrevet d. 3. juli og skulle have været forelagt kejserinde *Eugenie* (1826-1920), men blev vistnok forhalet af dr. *Conneau* og forsvandt i de urolige julidage, hvor det trak op til krig, og dukkede først op hos kejserinden d. 4. september, samme dag som hun blev hjulpet til flugt af den amerikanske pariser-tandlæge *Th. Evans* (1823-97), der blandt andet er kendt for at have introduceret lattergas både i Frankrig og England. Det er dog sandsynligt, at kejseren er blevet gjort bekendt med erklæringens indhold af *Conneau* eller måske af *Nelaton*. Hvis det var sidstnævnte, har det nok været forbundet med lidt ubehag for ham. Han havde kort forinden opereret to berømte parisere for sten, og de var begge døde. Og *Nelaton* vidste, at kejseren var vidende om dette. Det var jo heller ikke noget gunstigt tidspunkt for nærmere undersøgelser eller operation, og der skete ikke mere med Napoleons sten, end at den blev mobiliseret – ligesom hæren – og kom til at volde ham ulidelige gener under felttoget. Dette sluttede for Napoleons vedkommende d. 2. september. Han var så tyskernes fange, indtil han i januar 1871 kunne genforenes med kejserinden i England i Chislehurst i Kent på landsædet Camden Place.

Napoleon havde under sit exil i både Tyskland og England dr. *Conneau* med sig, og han levede i forholdsvis fred med sin sten, når han overholdt et foreskrevet roligt regime. I april 1872, da han genop-

tog sin ridning, fik han imidlertid atter svære symptomer med hæmaturi og smerter. I juli måned blev han på foranledning af *Sir William Gull* (1816-90), Dronning Victorias livmedicus, tilset af Sir Henry. Denne fik imidlertid kun lov til at foretage en rectalexploration af kejseren, der bestemt afslog yderligere undersøgelser. Der skulle gå endnu fem måneder, før majestætens gener var så store med perinæale smerter, hæmaturi og svær pyuri, at han indvilligede i at lade sig undersøge og behandle, og også i at dette skete i bedøvelse, administreret af *J. T. Clover*, Englands mest erfarne »chloroformist«.

Første Undersøgelse med stensonde fandt sted d. 26. december, og Thompson påviste hurtigt tilstedeværelsen af en daddelstor sten. Det blev besluttet at foretage lithotripsi en uge senere. Også honoraret blev aftalt via dr. Conneau: 2.000 pund for operationen og fast tilsyn den første måned efter denne, d.v.s. at Thompson måtte forlægge sin residens til Camden Place. Han flyttede dertil allerede d. 30. december og blev installeret i værelser ved siden af kejserens. Han faldt meget hurtigt til ved det lille hof, vandt kejserens tillid, faldt pladask for den charmerende kejserinde og spillede billard med kejserprinsen.

Operationen blev som planlagt foretaget d. 2. januar 1873 kl. 3.30 p.m. i nærværelse af Napoleons læger *Conneau* og *F. C. Corvisart* (1824-82) samt *Sir William Gull*. Mr. *Clover* administrerede chloroformen. Thompson indførte lithotriptoren uden vanskelighed, fandt og fattede stenen med det samme, konstaterede, at det måtte dreje sig om en fosfatsten – p.gr. af dens skørhed – knuste den let og fjernede så meget grus, som det var ham muligt med lithotriptoren, der måtte indføres 3-4 gange. Den anvendte lithotriptor var Thompson's »favourite flat-bladed lithotrite«, formentlig af samme type som den, han anvendte til Kong Leopolds sten (Coxeters model). Han omtaler ikke forsøg på at fjerne grus eller stenrester ved skylning eller med Clovers evacuator. Den moderne lithotripsi med – lapaxi som operation i een seance toges som nævnt først i anvendelse i slutningen af halvfjerdserne (*Bigelow* 1878).

Der var ikke væsentlig blødning efter indgrebet, men en del smerter og kuldegysninger om aftenen. I løbet af de to følgende døgn tiltog smerter og blødning, og alt tydede på, at et større fragment havde

indkilet sig i blærehalsen og gjorde fornyet operation nødvendig. Den planlagdes til d. 6. januar kl. 10 a.m., men måtte udsættes, da kejseren om morgenen havde svære kulderystelser. Efter nogle timer fandtes det forsvarligt at operere, ikke mindst da *Conneau* erklærede, at kulderystelser var en ret almindelig foreteelse hos hans kejserlige patient. Han bragtes igen i chloroformnarkose og Thompson kunne ved lithotriptorens indførelse bekræfte, at et stenfragment var indkilet, og det krævede »a good deal of delicate and careful manipulation« at mobilisere og knuse det og herefter fjerne endnu mere grus end ved første operation.

De følgende to dage var Napoleon somnolent og lidt uklar. Thompson mistænkte uræmi, men Gull afviste ganske denne diagnose. Da noget tydede på, at et stenfragment atter var ved at kile sig fast (aftagende eller ophørt diuresis?), enedes man om, at der den følgende dag måtte gøres et nyt forsøg på at fjerne den eventuelle obstruktion.

Thompson tilså kejseren d. 9. januar kl. 6 om morgenen og fandt hans tilstand ganske tilfredsstillende. Også anæstesiologen fandt det forsvarligt at bedøve patienten, og tidspunktet blev fastsat til kl. 10.25. Men da lægerne på dette tidspunkt forsamledes, fandt man kejserens tilstand acut forværret med svag puls, svækket respiration og umulig at kontakte. Napoleon døde kl. 10.45.

Ved autopsi foretaget d. 10. januar af professor *Sir John Scott Sanderson* (1848-1907) i nærværelse af de læger, der havde deltaget i behandlingen af kejseren, fandtes voldsomt dilaterede og inficerede øvre urinveje. Venstre nyres parenchym var atrofisk, og højre nyre var sæde for disseminerede betændelsesforandringer »to a degree not suspected, and if it had been suspected could not have been ascertained«. Slimhinden i blære og urethra prostatica var betændelsesforandret, men uden ringeste tegn på læsion. I blærens indre fandtes en del af en sten, hvis form viste, at ca. halvdelen var fjernet. Desuden enkelte småfragmenter. Stenresten vejede $\frac{1}{4}$ ounce (21,2 g) og målte $1\frac{1}{4} \times 1\frac{1}{2}$ tomme ($3,1 \times 4,5$ cm). Iøvrigt påvistes ikke sygelige forandringer specielt ingen embolier i hjerne, hjerte eller lunge. Prostata og distale del af urethra er ikke beskrevet i autopsiberetningen, der konkluderer, at døden må henføres til circulationssvigt og patientens alment dårlige

tilstand, men at nyresygdommen var af en sådan art og så fremskreden, at den under alle omstændigheder hurtigt ville have medført døden.

Rapporten, hvis hovedtræk her er nævnt, meddeltes næste dag i *The Times* underskrevet af de tilstedeværende læger. Dog havde *Sir William Gull* en tilføjelse vedrørende den resterende stens sammensætning, mulige alder og relation til betændelsesforandringerne. En tilføjelse, der blev kraftigt kritiseret af Thompson og den medicinske presse, der karakteriserede den som smagløs og hensynsløs, egnet til at give hele Europa det fejlagtige indtryk, at der kunne være delte meninger om sygdomstilfældets karakter.

I de franske aviser fremkom der da også kritik af den behandling, der var blevet ekskejseren til del. Man mente, at der havde været for kort tid mellem indgrebene, og at man kunne have anvendt mildere midler i behandlingen af hans sygdom. Kritiken blev kraftigt imødegået af Thompson, der med støtte af Prinsen af Wales og Dr. Evans fik sine modargumenter offentliggjorte i de kritiserende aviser.

Det forekommer mig, at Thompson nok kan have haft ret i sin formodning om, at kejseren allerede fra d. 6/1 har været uræmisk måske endda anurisk. *Marwood* antyder, at det næppe var urin, men kun blod og pus, der udtømtes ved operationen d. 6. januar, da den indkilede stenrest blev mobiliseret og forsøgt knust. Man har også lidt svært ved at forestille sig, at en sten, der jo må have været større end den ved autopsien fundne på 3,1×4,5 cm, kan have været indkilet i urethra.

Nok er det: kejserens symptomer indicerede fjernelse af stenen, og lithotripsi var på det tidspunkt så langt det foretrukne indgreb. Selv med viden om stenens ret anselige størrelse ville næppe nogen urologisk kyndig kirurg have drømt om at foretage cystolithotomi – selvom både narkose og antiseptik i 1872 stod til disposition.

Sir Henry havde ikke samme succes med kejseren, som han havde haft med kongen, og var måske ikke helt tilfreds med sin indsats hos førstnævnte. Da Conneau og Corvisart henvendte sig til ham med en check på 2.000 pund, ønskede han ikke at modtage dette beløb, men kun 1.000 pund med den begrundelse, at han jo ikke havde været

bundet mere end knap halvdelen af den tid, der forud var aftalt. Han fik dette beløb og kom nu nok ikke til at lide nød, fordi han lod sig nøje med halvt honorar i dette tilfælde. Hans private virksomhed indbragte ham 8.-9.000 pund om året, og han efterlod sig en formue på 226.000 pund.

Henry Thompson er af *Zachary Cope* blevet kaldt The versatile Victorian – og han var i sandhed alsidig. Måske ikke så udpræget inden for sit fag. Han beskæftigede sig praktisk taget kun med de nedre urinvejes sygdomme og blev inden for dette ret snævre felt kendt for sin færdighed som stenknuser og for – sammen med instrumentmageren *Weiss* – at have angivet væsentlige forbedringer af *Civiale's* og *Charriere's* lithotriptor. Også andre instrumenter til brug i nedre urinveje forbedrede han. Ejendommeligt nok fattede han aldrig rigtig interesse for cystoskopi, og han var ikke meget interesseret i prostatakirurgi. Hans *Clinical Lectures on Diseases of the Urinary Organs* er både instruktive og underholdende, men tager ikke mange hensyn til andre anskuelser end hans egne. De er udkommet i adskillige oplag på verdenssprogene. Herhjemme foreligger oversættelser af 1. (1868) og 7. (1883) udgave ved lægerne *J. P. Blicher* (1814-89) og *Johan Carlsson* (1850-1919).

Sir Henrys alsidighed ytrede sig på andre felter. Han var en udmærket maler, der regelmæssigt udstillede på The Royal Academy of Art i årene 1865-1901. Han skrev to romaner – i 1885 og 1886 – der havde succes og udkom i mange oplag. Han skrev under psudonymet Pen Oliver og tegnede selv illustrationerne til disse bøger.

Thompson var en fin kender og samler af det blå og hvide Nankinporcellæn. Hans samling omfattede 377 stykker, som han beskrev i et eksklusivt katalog i 1879, delvis illustreret af ham selv. Samlingen blev solgt hos *Christie* i 1880 og indbragte ham 4.328 pund.

Med den svindende interesse for kinesisk porcellæn kastede han sig over fjerkræavl med stor iver og købte til det formål en mindre farm, Hurstside, i nærheden af Hampton Court. Han blev imidlertid ret hurtig mere optaget af astronomi og oprettede et mindre, men særdeles veludstyret observatorium på hønsefarmen. Denne interesse opretholdt han i nogle få år, hvorpå han skænkede sit dyre instrumen-

tarium til The Royal Observatory i Greenwich. Muligvis p.gr. af denne flotte donation (et af teleskoperne kostede over 5.000 pund) blev han beæret med titlen baronet i en lidt fremrykket alder – 79 år!

Han skrev flere bøger om ernæringslære, herunder om sammensætningen af menuer og brug og misbrug af alkohol i de forskellige aldersklasser. Han var en meget ihærdig fortaler for ligbrænding, stifter af Cremation Society (1874) og dettes præsident til sin død (1904).

Hans seneste interesser var fotografering og automobilkørsel. Han lærte sig alt om benzinmotorers og bilers konstruktion og købte sig i 1901, 81 år gammel en Daimler, som han turede omkring med i London og omegn. Han skal have været en habil chauffør. Daimlerens hestekræfter var 6%, og hastighedsgrænsen var 12 miles i timen, hvilket Thompson fandt altfor restriktiv. Han kørte gerne ca. 20 miles i timen. Hans sidste publikation kom i 1902: »The Motorcar, an elementary Handbook on its Nature and Management«. Indtil 3 dage før sin død havde han kunnet glæde sig over selv at føre sin Daimler.

Ved siden af det krævende job og de mangeartede interesser tog Thompson sig tid til hvert år at holde 3 måneders ferie, som han bl.a. brugte til talrige udenlandsrejser, hvor han ikke forsømte nogen lejlighed til at besøge kendte kolleger på kontinentet.

I det londonske selskabsliv var han en agtet og skattet deltager. Han har nok været ret forfængelig, noget excentrisk og ikke så lidt snobbet. Kendt er hans *Octaver*: små intime middagsselskaber for 8 personer, begyndende kl. 8 p.m. og ved hvilke der serveredes 8 udsøgte retter og 8 forskellige vine. Thompson begyndte denne form for selskabelighed, da han var ca. 50 år gammel, og han nåede at holde 300 af disse octaver, som det blev betragtet særdeles attråværdigt at deltage i. Det var i mindre grad kolleger, der opnåede denne ære, end personer fra hoffet, adelen, kirken og fremstående repræsentanter for kunst og litteratur – blandt sidstnævnte dog en læge: *Conan Doyle* (1859-1930). Af kongelige personer havde både *Edward VII* (1841-1901-1910) og *George V* (1865-1910-1936) deltaget som prinser af Wales. Sidstnævnte var med til octave nr. 300, der blev holdt d. 2½-1904, få måneder før Thompson's død. Kvinder var aldrig inviterede til octaverne, så de

kunne beklageligvis ikke modtage det intelligensens blå stempel, som en invitation til disse exclusive middage gav herrerne.

Thompson havde fra drengeårene gerne villet være læge, men hans far, der var forretningsmand, modsatte sig dette og ønskede, at sønnen fortsatte forretningen. Om ikke andet har det nok givet ham ganske god indsigt i penges værdi. Først i 1847, 27 år gammel kom han i gang med lægestudiet ved London University College Hospital, og sin lægeeksamen tog han i 1851. I 1853 blev han F.R.C.S. og consulting surgeon ved *Marylebone Infirmary*. Desuden påbegyndte han specialpraksis i Wimpole street. Samme år fik han *The Jacksonian Prize* for en prisopgave om strictura urethræ, og den samme hæder overgik ham i 1860 for en opgave om prostatas normale og patologiske anatomi. I 1862 holdt han på opfordring *The Lettsomian Lectures* i The Medical Society of London over emnet: Practical Lithotomy and Lithotrity. Han blev således velkendt i lægekredse og havde bl.a. behandlet *Sir James Clark* – Dronning Victorias læge – med succes. Dette var sikkert ret afgørende for hans fortsatte succes og hans engagement i de to ovenfor omtalte operationer.

I 1886 fik rajahen af Rampar, *Bahadur Ali Khan*, symptomer på blæresten – en ret udbredt og almindelig lidelse i Indien. En ung irsk læge tilknyttet den militære *Indian Medical Service* – men med ret til privat praksis – havde på det tidspunkt foretaget over 100 lithotripsier og udgivet sine erfaringer med denne operation i bogform i *Calcutta* i 1885 og iøvrigt også i *Lancet* samme år. Det var ret naturligt, at det blev ham rajahen henvendte sig til med sin sten, og lægen foretog med lethed og elegance lithotripsi og fjernede stenstumperne med den af *Bigelow* i 1878 angivne aspirator, altså litholapaxi i een seance som tilstræbt. Rajahens glæde over det glat forløbne indgreb var enorm og gav sig synligt udtryk i det honorar, som han fandt det rimeligt at give lægen.

Lægens navn var *Peter Johnston Freyer* (1852-1921). Han var søn af en fattig irsk landmand. Ved hjælp af legater gennemførte han skolegang og studium på rekordtid og blev M.D. fra *Galway University* i

6. Sir Peter Johnston Freyer (1852-1921).

1874, 22 år gammel. Ubemidlet, som han var, søgte han som militærlæge til Indien straks derefter. Hans uddannelse her har jeg ikke kunnet følge, men patientmateriale har det jo ikke skortet på. Hans indsats inden for militæret har næppe været stor. Han var endnu i 1888 – 14 år efter sin tiltræden – subaltern officer og opnåede først majorrang i 1896. Man må tro, at en væsentlig del af hans energi har fundet afløb i den private praksis, og også at denne har ydet et meget væsentligt tilskud til hans militære aflønning. Den ovenfor omtalte stenknusning indbragte ham 10.000 pund, og under det fortsatte tilsyn med den forlængst helbredte fyrste modtog han særdeles værdifulde gaver bl.a. 2 broscher hver bestående af 65 diamanter og et guldur med juvelbesat skive og en taksigelse indgraveret på kapslens indside. Freyer, der var godt tilfreds med sig selv og sine lithotriptiske evner, har nok anset

honoraret for rimeligt. Men det gjorde hans foresatte absolut ikke. De fandt det helt »out of proportion« og forlangte, at Freyer returnerede de 10.000 pund til rajahen. Den tanke lå imidlertid Freyer fjern, og da han i sine regulativer ikke kunne finde oplysninger om en eventuel maximalgrænse for honorarer i privat praksis og endda kunne overbevise regeringen om, at sådanne ikke fandtes, blev kravet trukket tilbage. Freyer har dog nok følt, at hans fremtidsudsigter inden for Indian Medical Service ikke var de allerbedste og besluttede efter nogle år – hvor han formentlig fortsat havde en god extraindtægt fra sin privatpraksis – at forlægge residensen til London. I 1896 nedsatte han sig i Harley street.

Hans ry som blærestensknuser var ilet forud, og han fik hurtigt en meget stor praksis og blev i 1898 consultant surgeon ved *St. Peters Hospital for Stone*. Dette specialhospital var oprettet i 1860 bl.a. med den begrundelse, at man måtte udnytte de store muligheder, som lithotripsi bød på, fremfor den farlige og smertefulde lithotomi. Det var vist tilfældigt, at hospitalet kom til at bære St. Peters navn, og måske skyldtes det blot, at de fleste helgennavne var brugt op til alle de andre specialhospitalet, der – efter manges mening unødvendigt – blev oprettet i London i de år. *John Swift Joly* (1876-1943), der var consultant surgeon ved hospitalet 1907-43, og om hvem en amerikansk kollega lidt maliciøst skal have sagt, at han hverken var swift eller jolly, har dog i en kort redegørelse for hospitalets historie i 1940 vedrørende tilnavnet bemærket: »in no other instance does the name of the saint give an indication of the special of the hospital«. Måske for at være på den sikre side navngav *Canny Ryall* (tidligere klinisk assistent ved St. Peters) det hospital, han senere grundlagde, All Saints Hospital.

Behandling af blæresten var altså hospitalets hovedformål, og Freyer foretog også talrige af sine lithotripsier her (i 1908 var han nået op på over 1500) – men både han og hospitalet opnåede endnu større berømmelse på grundlag af den operation, han foretog første gang d. 1. december 1900, nemlig den *suprapubiske prostatectomi*. Freyer mente selv – fejlagtigt – at han fjernede hele prostata, men måtte dog vist efterhånden erkende, at det kun drejede sig om en enucleation af

de patologisk forandrede centrale dele af prostata, som påvist af kirurgen *Cuthbert Wallace* (1867-1944), St. Thomas hospital, allerede 1902 og smukt bekræftet herhjemme af *Axel Lendorf* (1871-1964) i 1911.

Der var store prioritetsstridigheder m.h.t. »den totale prostatectomi«, som Freyer kaldte operationen – ikke blot i England, hvor *McGill* 1850-90 i Leeds udførte en suprapubisk prostataoperation i 1887, men i den ganske verden. Det er imidlertid ikke urimeligt, at Freyers navn fremfor mange andres er blevet knyttet til den transvesicale suprapubiske prostatectomi (eller rettere adenomectomi), fordi det var ham, der populariserede operationen, som han blev en mester i at udføre. Han foretog indtil sin afgang i 1920 i alt 1625 prostatectomier med en så ringe mortalitet som 5,3 %. En stor del af disse operationer blev foretaget på St. Peters hospital, andre rundt på private nursing homes. Freyers faste operationsdag på St. Peters var onsdag, og det var hertil kirurger fra alle lande strømmede for at beundre hans teknik og lære ham kunsten af. Han elskede at brillere både med sine stenknusninger og sine prostatectomier, mens han underholdt sine tilskuere på engelsk, fransk eller hindi. Hans faste anæstesiolog, *Charles Carter Braine* (1859-1937), sad med stopur og tog den nøjagtige tid, fra Freyer havde incideret blærevæggen, til enucleationen af »prostata« var udført. Det tog sædvanligvis 3 minutter.

Under et studieophold i London i juni 1912 besøgte min far, overlæge i Varde *M. C. Christoffersen* (1869-1924) også Freyer på St. Peters hospital og så ham operere flere gange. I sin ret kortfattede dagbog beskriver han Freyer således: »Han var en rask mand, fortalte kvikt og var en hurtig operatør. Han håned de andre forfattere, hans chirurgi var den eneste rigtige!« En ligeså kortfattet beskrivelse har *Clifford Morson* (consultant surgeon ved St. Peters 1919-46) givet af Freyer som operatør: »Freyer was a rapid, dexterous operator and master of his instruments. He was a clever showman and to his audience always made the operation an interesting one. He took little interest in pathology and built up his reputation solely by craftsmanship«.

Freyer havde en fast takst for sine operationer: 100 guineas pr. stk. – så alene på prostatæ og sten tjente han over 300.000 pund, inden han i

1920 nedlagde arbejdet p.gr. af svigtende helbred. Han døde i september 1921 af en hjerneblødning, 69 år gammel.

Clifford Morsons udtalelse leder tanken hen på *Civiale* og den vurdering, han fik i den tidligere omtalte korrespondance mellem *Sedillot* og *Larrey*, nemlig at han vel måtte anerkendes for sin erfaring og tekniske kunnen, men måtte betragtes som håbløs ignorant i videnskabelig henseende.

Henry Thompson kan egentlig heller ikke betragtes som videnskabeligt interesseret i sit fag. Dertil havde han for mange »extramedicinske« interesser, og når han skrev eller talte om sine erfaringer med de nedre urinvejes kirurgi, var det ret ukritisk, og han ignorerede andres anskuelser.

Havde de tre nævnte kirurger ikke rigtigt sans for den exacte medicinske videnskab, så har de dog hver for sig bidraget meget til udviklingen af den kirurgiske behandling af de nedre urinvejes sygdomme. De har været gode håndværkere og læremestre – og håndværket tør siges at have været lønsomt!

Som nævnt efterlod Thompson sig 226.000 pund, Freyer »kun« 130.053 pund, 6 sh, 4 d. Skattevæsenet har nok været nådigere, end det er nutildags. Der er vist ikke mange af nutidens kirurger, der har formået i så høj grad at omsætte χειροσ 'εργος til nervus rerum!

SUMMARY

In the last half of the 19th century King Leopold I of Belgium (1790-1865) and Ex-Emperor Napoleon III of France (1808-73) had to undergo treatment for bladderstones by lithotripsy. Several well-known doctors were involved in the treatment, but the principal character was Sir Henry Thompson (1820-1904) of London (»The versatile Victorian«). The case-stories and the operations are discussed. Another London-doctor, who later became very well-known, the Irish Sir Peter Johnston Freyer (1852-1921) is mentioned in relation to the lithotripsy, which he performed upon the Rajah of Rampar in India in 1886.

LITTERATUR

1. *Cope, Zachary*: The versatile Victorian, being the life of Sir Henry Thompson (1820-1904) Harvey & Blythe Ltd. London 1951.
2. *De Fourmestreaux*: Histoire de la chirurgie française 1790-1920. Masson et Cie. Paris 1934.
3. *Freyer, P. J.*: Litholapaxy (modern lithotrity), Calcutta 1885. Særtryk Lancet 1885, I, 375 ff.
4. *Freyer, P. J.*: Enlargement of the prostate with a description of the authors operation of total enucleation of the prostate. 3. udgave, Bailliere, Tindall a. Cox, London 1906.
5. *Marwood, S. F.*: Louis Napoleon and his doctors. The Bristol Medico-surgical J. 1967, 82, 71-82.
6. *Clifford Morson, A.* (editor): St. Peters Hospital for Stone 1860-1960. E & S Livingstone, London 1960.
7. *Thompson, Henry*: Clinical lectures on Diseases of the Urinary Organs. Churchill & son. London 1868.
8. *Wulff, Ove*: Træk af Stenknusningens Historie. Levin & Munksgård, København 1922. Særtryk af Festskrift til Thorkild Rovsing 1922.

Provinsbanken

VENLIG HILSEN

Nygårdsvej 49
2100 København Ø
Tlf. 01 - 29 14 33

NYROP & MAAGA

DAK-Laboratoriet als

AKTIESELSKABET

ROSCO

FARMACEUTISK INDUSTRI

2630 TAASTRUP

Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmerne Holsten og Lauenburg indtil 1864

Af Tage Grodum

Denne artikel er en fortsættelse af redegørelsen i Dansk medicinhistorisk årbog 1986 om embedslægevæsenet i hertugdømmet Slesvig. Da megen lovgivning – således også vedrørende sundhedsvæsenet – var fælles for hertugdømmerne Slesvig og Holsten og sidenhen også for Lauenburg, omtales i nærværende artikel kun de forhold, der var specielle for Holsten og Lauenburg. De embedslægelige opgaver var ens i de 3 hertugdømmer, hvorfor der i nærværende artikel kun vil findes en supplerende omtale heraf, mens der i øvrigt angående dette emne henvises til artiklen om embedslægevæsenet i Slesvig. Ligeledes henvises til denne artikels litteraturfortegnelse, således at litteraturlisten til nærværende artikel kun omfatter det, der supplerende er anvendt ved beskrivelsen af forholdene i Holsten og Lauenburg.

Ved udarbejdelsen af begge artikler er der udelukkende benyttet trykt kildemateriale. Det må formodes, at der ved studier af håndskrevne arkivalier kan findes supplerende oplysninger, specielt angående de meget sparsomme biografier, der i nærværende artikel findes angående flere fysici, samt om de første stadsfysici i Altona og Rendsborg.

Generelle administrative forhold

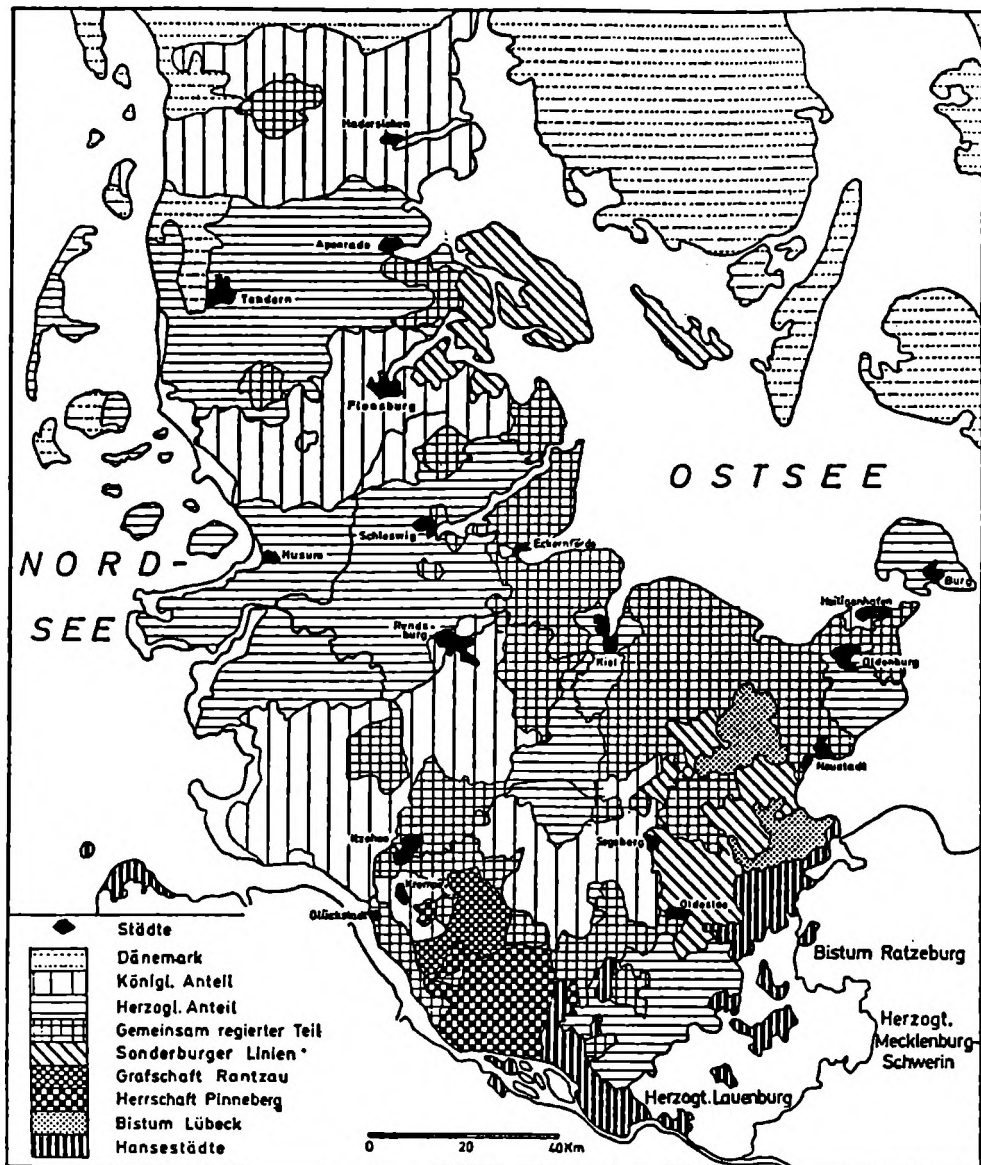
Hertugdømmet Holsten var landområdet mellem Ejderen og Elben, der indtil 1864 var en del af den danske konges forvaltningsområde. Mod nord grænsede Holsten således op til hertugdømmet Slesvig, mod øst til Østersøen, biskopdømmet Lübeck, Mecklenburg og hertugdømmet Lauenburg. Foruden Elben grænsede landområdet også mod syd op til fristaden Hamburg, og den vestlige begrænsning udgjordes af Nordsøen. Den sydlige del af hertugdømmet er Stormarn, den vestlige Ditmarsken, den østlige Vagrien, og den nordlige var det egentlige Holsten. Hertugdømmet Lauenburg sydøst for Holsten blev i 1815 også et landområde under dansk administration.

I hertugdømmerne Slesvig og Holsten har der siden 1769 fundet adskillige folketællinger sted, men de administrative forhold i Holsten forårsagede, at man ikke helt kan stole på de tællinger, der foreligger herfra.¹ Det angives, at der i 1769 var 279.000 indbyggere i Holsten, i 1803 var der 326.000 indbyggere, og indbyggertallet var i 1864 ca. 550.000. I 1832 skal indbyggertallet i Lauenburg have været 32.000, mens det i 1864 angives at have været omkring 50.000. Altona var hertugdømmets største by, medens Kiel, der siden 1665 havde været universitetsby, var den næststørste købstad.

De administrative forhold i hertugdømmet var set med nutidens øjne ret uoverskuelige, hvilket også afspejlede sig på embedslægevæsenet, idet ca. $\frac{1}{3}$ af landsdelen ikke henhørte under noget fysikatsdistrikt. De administrative enheder var:²

amter, herskaber, grevskaber og landskaber:	97,2	kvadratmil
klostrene i Itzehoe, Preetz og Uetersen:	6,0	—
adelige godser:	50,0	—
købstæder (ikke flækker og landsbyer):	1,5	—
hertugdømmet Holsten i alt:	155	—
hertugdømmet Lauenburg:	19	—

Til sammenligning kan anføres, at Sjælland, Lolland, Falster, Møen og Bornholm tilsammen er på 175 kvadratmil.³

Den politiske inddeling i Slesvig-Holsten i slutningen af det 17. århundrede.

De administrative områder, der udgjorde fysikatsdistrikter, var amter, landskaber, grevskaber og herskaber samt købstæder, og disse områder var i realiteten allerede en kendsgerning i 1460. Forståelsen af disse administrative enheders opståen, sammenlægninger og/eller adskillelser fremgår af hertugdømmets omtumlede historie gennem hele middelalderen og helt op til 1864.⁴

I 1272 deltes Holsten i 2 herskerlinier: Kieler-linien og Itzehoer-linien. 1294 og 1304 deltes Itzehoer-linien i 3 herskerlinier: Plöner-linien, Schauenburg-Pinneberg-linien og Rendsborg-linien. Schauenburg-Pinneberg området bestod af 2 fogderier: Barmstedt amt, (det senere grevskab Rantzau), og herskabet Pinneberg.

1316 blev Kieler-linien opløst og delt mellem de samme 3 herskerlinier, som Itzehoer-linien var blevet opdelt i. Adskillige »grænse«-ændringer fandt sted i de følgende par hundrede år mellem disse herskerområder. 1390 uddøde Plöner-linien, og dennes landområder blev overtaget af Rendsborglinien bortset fra et marskdistrikt, som blev overtaget af den Schauenburg-Pinnebergske linie.

1397 delte Jern-Henriks 3 sønner Rendsborg-liniens områder mellem sig, men de blev atter samlet efter de 2 af sønnernes død.

Det Schauenburg-Pinnebergske distrikt rummede store gejstlige områder, der ejedes af ærkebispedømmet i Bremen (således en stor del af Ditmarsken), bispedømmet Lübeck og domkapitlerne i Hamburg, Lübeck og Eutin. Der var adskillige klostre med store jordbesiddelser, således i Reinfeld, Cismar, Segeberg, Neumünster, Ahrensböök, Preetz, Itzehoe, Uetersen og Reinbeck.

1435 til 1459 var hertug Adolf VIII hersker over de områder, der efterhånden udgjorde størstedelen af Holsten, og som havde hørt under Rendsborg-linien.

Han døde barnløs, og hans søstersøn fra Oldenburg, den danske konge Christian I (1426-1448-1481) arvede hertugdømmet, men måtte til gengæld i 1460 i Ribe afgive løfte om, at hertugdømmerne Slesvig og Holsten »skal forblive evigt udelt sammen«. Ved en traktat i 1490 deltes Holsten, således at kong Hans (1455-1481-1513) fik Segeberg-delen med byerne Segeberg, Oldesloe og Rendsborg, mens hans bro-

der, den senere kong Frederik I (1471-1523-1533), i Holsten fik Kiel, Trittau, Steinburg, Itzehoe, Plön, Neumünster, Lütjenburg, Oldenburg og Neustadt.

1523 blev landområderne i Holsten (og i Slesvig) atter forenede under kong Frederik I.

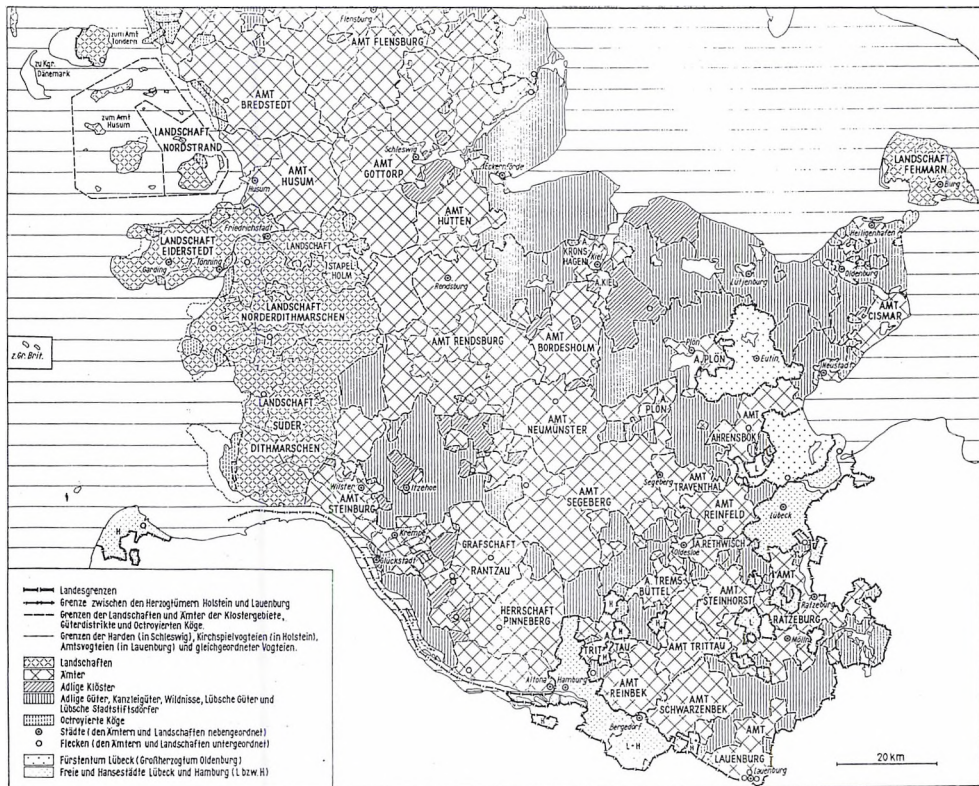
1544 fandt der igen en deling af Holsten sted. Kong Christian III's (1503-1534-1559) del omfattede Segeberg, Oldesloe, Heiligenhafen med Grossenbrode, klostrene Reinfeld, Ahrensböök og Segeberg, Steinburg med Itzehoe sogn og Itzehoe by, byerne Krempe og Wilster samt Plön Slot. Christian III's ældste broder, hertug Hans (den ældre) (1521-1580) fik Rendsborg by og amt samt Bordesholm Kloster, og den yngste broder, hertug Adolf (af Gottorp) (1526-1586), fik Kiel, Neumünster, Oldenburg, Trittau, Reinbeck, Cismar og Neustadt.

Kort efter Christian III's død i 1559 erobrede kong Frederik II (1534-1559-1588) og hans 2 farbrødre hertug Hans den Ældre og hertug Adolf af Gottorp Ditmarsken og delte dette landområde mellem sig.

Frederik II's yngre broder, hertug Hans (den Yngre) (1545-1622), fik i 1571 i Holsten suveræniteten over Plön og Ahrensböök. Efter hertug Hans den Ældres død i 1580 deltes i 1581 hans besiddelser mellem kongen og hertug Adolf af Gottorp, og i 1582 overlod kong Frederik II Reinfeld amt til hertug Hans den Yngre.

I 1582 var Holsten således opdelt i 5 dele:

1. Den kongelige del bestod af byerne Segeberg, Rendsborg, Oldesloe, Heiligenhafen, Itzehoe, Krempe og Wilster, amterne Segeberg, Rendsborg og Steinburg, Grossenbrode sogn samt Søndre Ditmarsken.
2. Den gottorpske del omfattede byerne Kiel, Oldenburg og Neustadt, amterne Kiel, Cronshagen, Bordesholm, Neumünster, Oldenburg, Cismar, Reinbeck, Tremsbüttel, Trittau og Nordre Ditmarsken.
3. Den plönske del bestod af Plön Slot og by, amterne Plön, Ahrensböök, Reinfeld og Rethwisch (samt sidenhen Traventhal fra den kongelige del).

Nach Planungsatlas Schleswig-Holstein (Deutscher Planungsatlas, Band 3), Blatt 104
 »Die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg zu Beginn des Jahres 1848«,
 bearbeitet von H. H. Hennings, gezeichnet von E. Raeth

- Et fælles distrikt, der blev administreret af kongen, Gottorp og landstænderne, bestod af de tidligere kirkelige, men nu adelige klostre i Itzehoe, Preetz og Uetersen, samtlige adelige godser fortrinsvis i Vagrien med byen Lütjenburg og de udenlands-geistlige stiftellers besiddelser.
- Det schauenburg-pinnebergske distrikt omfattede herskabet Pinneberg med Barmstedt amt (senere grevskabet Rantzau) og Neulande (herskabet Herzhorn) samt »i den yderste vinkel flækken Altona«.

1640 uddøde den schauenburgske linie, hvorefter kongen (Christian IV, 1577-1588-1648) og hertug Friederich d.3. af Gottorp (1597-1659) delte det schauenburg-pinnebergske distrikt, således at kongen fik Pinneberg og Herzhorn. Hertugen af Gottorp fik Barmstedt amt, som dog i 1649 blev solgt til den kongelige stadtholder Christian af Rantzau, der i 1650 af den tyske kejser blev udnævnt til rigsgreve, hvorefter Barmstedt amt blev benævnt Grevskabet Rantzau. Hertugerne i Plön havde succession til landområderne Oldenburg og Delmenhorst vest for floden Weser. Denne ret byttedes i 1671 bort til den danske konge mod en del landsbyer i Segeberg amt, disse blev samlet til Traventhal amt.

1761 uddøde Plöner-fyrstehuset, hvorefter de plönske dele af Holsten blev forenede med de kongelige.

Endelig afgav gottorperne i 1773 også deres holstenske besiddelser til kongen, som til gengæld frasagde sig sine krav på Oldenburg og Delmenhorst.

Denne overordentlig summariske fremstilling af hertugdømmet Holstens delinger og samlinger giver et indblik i de tilsyneladende ret indviklede administrative forhold, men også den historiske baggrund for de fysikatsdistrikter, der efterhånden blev etableret i løbet af det 18. århundrede. Det fremgår dog ikke af det foregående, hvorledes amters, klostergodsers og adelige godsers områder ofte var stærkt opsplittede og spredt, så det synes ganske kaotisk, og det har naturligvis besværliggjort arbejdet for fysici, der virkede i amterne, men som regel ikke ved de adelige godser eller i de tidligere klosterdistrikter og heller ikke i de gejstlige distrikter.

Efter Danmarks uheldige optræden i Napoleonskrigene i begyndelsen af 1800-tallet måtte kongeriget i 1814 afstå Norge til Sverige. Til gengæld fik Danmark i 1815 hertugdømmet Lauenburg, og endelig måtte Danmark afstå den slesvigske ø Helgoland til England.

Hertugdømmet *Lauenburg* var fra 1225 til 1689 blevet regeret af hertugerne af Sachsen-Lauenburg, derefter af hertugen af Braunschweig-Lüneburg-Celle og fra 1705 af kurfürsten af Hannover. Ved en skriftlig erklæring af 27. juli 1816 overtog den danske konge det

meste af hertugdømmet, som atter blev afstået den 30. oktober 1864 til Prøjsen-Østrig.⁵

Specielle embedslægelige administrative forhold

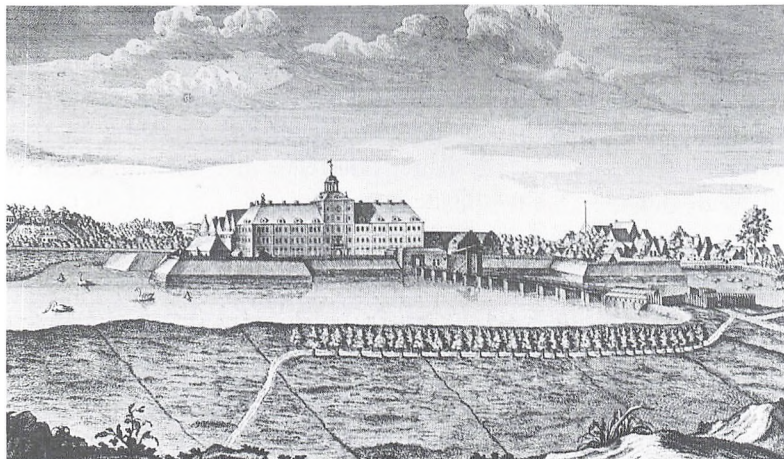
Flere købstæder i Holsten havde en stadsfysikus på et tidspunkt, da der endnu ikke fandtes læger uden for byerne, men efterhånden fik disse læger administrative funktioner også i landområderne. Altona synes at have haft en stadsfysikus fra 1701,⁶ Glückstadt fra omkring 1727⁷ og Neustadt fra 1737.⁸ En revideret stads- og politiforordning for Rendsborg blev udstedt 17. september 1720 i anledning af ansættelsen af en stadsfysikus.⁹

En landfysikus i Holsten omtales i 1711 i en højfyrstelig forordning om pest,¹⁰ men egentlige bestemmelser om oprettelse eller stadfæstelse af fysikater findes først i et reskript af 19. august 1757 til stadtholderen for hertugdømmerne Slesvig og Holsten om, at der i Holsten skal være fysikatsembeder for Rendsborg by og amt, for Segeberg by og amt samt byen Oldesloe og for Krempe- og Wilster marsk, byerne Itzehoe, Krempe, Wilster og Glückstadt"«.

Lovgivning for Slesvig og Holsten skete centralt fra Tyske Kancelli i København, 1806-16 benævnt Slesvig-Holstenske Kancelli og fra 1816 Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli, øvrighedssproget var tysk. Lokalt udstedtes forordninger for de kongelige dele af Holsten af Regeringskancelliet i Glückstadt og for de gottorpske dele af hertugerne på Gottorp. Efter sammenlægningen af disse områder fandt udstedelse af lokale lovdekreter sted ved den kongelige stadtholder for begge hertugdømmer samt, som det altid havde været praksis, af de enkelte byers magistrater.

Den i 1711 omtalte landfysikus var måske *Barthold Wichers* i Flensborg,¹² men måske drejede det sig om en helt anden person, der kun var fysikus i Holsten, måske endda kun i visse dele af Holsten.

Det anføres, at omkring 1727 var *Johan Jacob Vogel* landfysikus i Holsten og stadsfysikus i Itzehoe.¹³ Hof-und Staatskalender 1734 nævner kun 2 fysici i hertugdømmerne: landfysikus i Slesvig og stadsfysikus i Flensborg *Georg Daniel Bössel* og fysikus i Holsten og stads-

Gottorp Slot, midten af 18. århundrede

fysikus i Itzehoe *Johann Zacharias Högel*. I årgangene 1735-40 anføres, at Johann Zacharias Högel er fysikus i Meldorf (Ditmarsken). Medicinalhistorikeren Gordon Norrie nævner, at *Johann Zacharias Vogel*¹⁴ var landfysikus i Holsten i 1736, men samme fysikus omtaler Norrie vedrørende året 1737 som Johann Zacharias Hagel¹⁵ (fejlskrivning for Högel). Biografiske lexika har ikke afklaret problemerne, men en superintendent i Eutin ved navn Jacob Leonhard Vogel angives at være født i Lübeck 1729,¹⁶ og netop omkring dette tidspunkt anføres af Norrie, at Johann Zacharias Vogel var fysikus i Lübeck.¹⁷ Endelig nævner Norrie en kirurg ved navn Zacharias Vogel i Lübeck i 1730-erne.¹⁸

Steinburg, hvori Itzehoe er beliggende, og Ditmarsken, hvor Meldorf ligger, er landområder, der grænser op til hinanden. Afstanden mellem Itzehoe og Meldorf er 40 km., og såvel Itzehoe som Søndre Ditmarsken var kongelige besiddelser. Det er meget vel tænkeligt, at disse landområder i en årrække havde fælles fysikus.

Det er vel ikke utænkeligt, at Norrie har forvekslet navnene således, at Johann Zacharias Vogel = Johann Zacharias Högel?

En stadtholderskrivelse af 3. september 1757 fastslog, at *fysikus i*

Glückstadt årligt skulle have 15 Rigsdaler af bykassen i Glückstadt, 15 Rigsdaler i Itzehoe og 10 Rigsdaler i Wilster. Fra 1786 modtog fysikus desuden honorar fra Wilster marsk, Krempe marsk og Krempe bykasse samt for visitats af slotsapoteket og for virksomhed som tugthulslæge i Glückstadt. Da fysikatet siden blev delt, blev honorarindtægter også delt svarende til de 2 nye fysikater.¹⁹

6. maj 1763 udstedtes en resolution angående valg af en *landfysikus i Søndre Ditmarsken*. Dette »landskab« havde ligesom andre »landskaber« en noget større selvstændighed, der bl.a. indebar, at man der selv kunne vælge sine embedsmænd. Fysikus skulle aflønnes med 100 Rigsdaler årligt.²⁰ 9. oktober 1830 udstedtes et reskript til stadtholderen i dennes egenskab af guvernør over landskaberne Søndre- og Nordre Ditmarsken angående besættelse af fysikaterne i disse 2 landskaber. Ved vacance skulle amtsøvrigheden efter en ansøgningsfrist på 6 uger indstille 3 ansøgere til stillingen, blandt hvilke sanitetskollegiet derpå skulle vælge den nye fysikus, som udnævntes af det Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli.²¹

22. maj 1773 udstedtes en resolution angående aflønning af *fysikus i Segeberg*, og 31. juli 1790 blev det fastslået, at fysikus i Segeberg var fritaget for indkvartering.²²

26. september 1775 udstedte kong Christian VII et reglement for *fysikus i Altona*, der fastslog, at hidtidige fysikatsforretninger så som apoteksvisitats, tilsyn med jordemoderanstalten og Theatrum Anatomicum skulle fortsætte uændrede. Endvidere skulle fysikus foretage retsmedicinske undersøgelser og foretage undersøgelser angående epidemiske- og andre sygdomme, som det måtte ønskes af overpræsidenten, magistraten eller en retslig kommission. Disse forretninger skulle udføres gratis. Fysikus skulle efter rekvisition fra magistraten mod betaling fra stadskassen undersøge og behandle anholdte og tiltalte. Han skulle behandle byens soldater, og han var forpligtet til sammen med en kirurg at behandle indsatte i tugthuset. Fysikus var derimod fritaget for vederlagsfri behandling af fattigfolk, idet der var ansat fattiglæger, men fysikus skulle rådgive fattiglægerne, når de ønskede det. Endelig var fysikus pligtig til vederlagsfrit at deltage i tilsynet med lazarettet.²³

23. maj 1776 fastslog et reskript, hvor meget *fysikus* skulle have i honorar for at visitere apoteket i *Preetz*.²⁴

Et reskript af 13. juni 1778 omhandlede sportler til *fysikus* i *Neumünster* amt og flække.²⁵

Det var tanken, at der kort efter oprettelsen af Sanitetskollegiet i 1804 skulle finde en omfattende ændring af fysikatsdistrikterne sted. Dette medførte, at udnævnelser til fysici blev gjort midlertidige.²⁶ Men de ventede distriktsændringer udeblev og fandt faktisk først sted efter krigen 1848-50, hvorfor titlen *interimsfysikus* eksisterede i ca. 50 år.

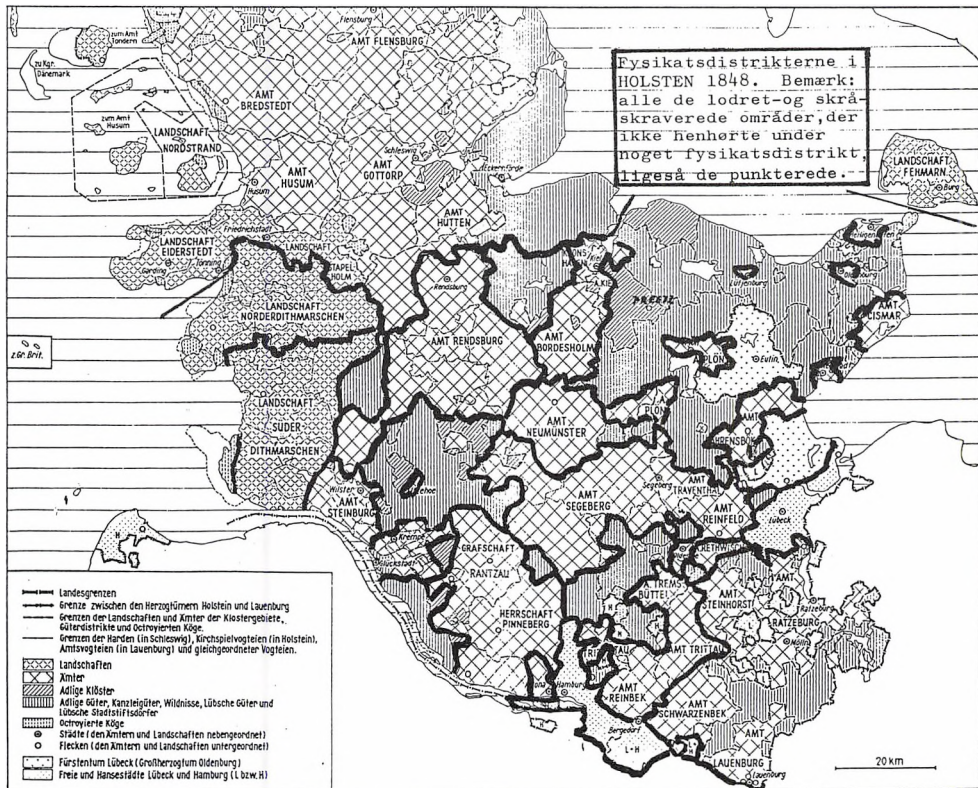
Honorarforhold er et gennemgående emne i medicinallovgivningen. I den forbindelse kan det nævnes, at der den 13. marts 1769 udstedtes en forordning om, at lægers, kirurgers og apotekeres tilgodehavender for lægeydelser og lægemidler ved konkurser skulle betragtes som privilegerede anfordringer. Dette gjaldt i de kongelige dele af hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt herskabet Pinneberg, grevskabet Rantzau og byen Altona. Ved en tilføjelse den 2. maj 1792 blev bestemmelsen gældende for hele Holsten.²⁷

11. februar 1854 udstedte kong Frederik VII en fysikatsordning for hertugdømmet Holsten.²⁸ Heri blev bl.a. angivet, hvilke opgaver fysikus skulle have:

- a) tilsyn med udøvelse af lægevidenskab (medicinalpersonale),
- b) medvirke ved medicinalpolitiets (sundhedsvæsenets) funktioner,
- c) retsmedicinske og statslægelige opgaver.

Hertugdømmet blev opdelt i 17 fysikatsdistrikter, og de fleste adelige godser, gejstlige landområder og tidligere klostre blev inkorporeret i disse fysikatsdistrikter, som næsten alle fik tillagt sådanne områder. Knap hele Holsten var nu dækket i medicinaladministrativ henseende. De 17 distrikter blev nummererede:

1. Nordre Ditmarsk
2. Søndre Ditmarsk
3. Rensborg by og amt

4. Kiel by og amt samt Cronshagen amt
5. Preetz
6. Byerne Oldenburg, Lütjenburg, Heiligenhafen og tilliggende landområder
7. Byen Neustadt og Cismar amt
8. Plön by og amt samt Ahrensböök amt
9. Amterne Neumünster og Bordesholm
10. Segeberg by og amt samt Traventhal amt
11. Byen Oldesloe og amterne Reinfeld og Rethwisch
12. Amterne Trittau, Reinbeck og Tremsbüttel

13. Altona og landsbyerne Ottensen og Neumühlen
14. Herskabet Pinneberg
15. Grevs-kabet Rantzau, byerne Glückstadt og Krempe samt Krempe marsk
16. Byen Itzehoe med omliggende landområde
17. Wilster by og Wilster marsk

Endvidere blev der under datoen 11. februar 1854 lovgivet om *fysikats-eksamen*. Denne skulle aflægges for det Holstenske Sanitetskollegium. Kun mænd kunne indstille sig, og de skulle have bestået medicinsk-kirurgisk eksamen med mindst 2. karakter samt have virket som læge i mindst 3 år. Der skulle aflægges både en skriftlig og en mundtlig prøve. Den skriftlige skulle bestå af en retsmedicinsk og en medicinalpolitimæssig opgave. Efter at have bestået den skriftlige eksamen skulle der aflægges en mundtlig prøve i bl.a. medicinallovgivning.

Endelig citeres ordret den *fysikatsed*, som fysikus skulle aflægge før tiltrædelse af embedet. Den lød således i (næsten ordret) oversættelse:

»Jeg... lover og sværger, at jeg af alle mine kræfter redelig vil opfylde alle pligter i det mig betroede fysikusembede, og som følge heraf i særdeleshed også nøjagtig og fuldstændig bevidne de gjorte iagttagelser ved den mig som retsmediciner pålagte virksomhed, og at jeg vil afgive mit skøn, uden at jeg derved lader mig afværge eller opholde, efter omhyggelig undersøgelse og prøve såvel som efter min bedste indsigt og overbevisning i overensstemmelse med kunst og videnskabens grundsætninger.

Således påkalder jeg mig Guds hjælp og hans hellige ord.

Givet til ...«

Yderligere blev der 11. februar 1854 udstedt en forordning angående de opgaver, fysici havde af retsmedicinsk og statslægelig art. Her forelå en redegørelse for de retsmedicinske funktioner i forbindelse med undersøgelse af levende og døde ligesom for statslægevirksomheden bl.a. ved undersøgelse af militærpersoner, straffefanger og tvangsarbejdere.³⁴

Endvidere oplystes om honorering af fysici, at

5	fysici	får	500	Rigsbankdaler	=	312	Rigsdaler	24	Skilling	Courant
6	-	-	400		=	250		0	-	-
6	-	-	300		=	187		24	-	-

i fast årlig gage. Dertil kom sportler og diæter.

Forud for forordningen af 11. februar 1854 forelå der i 1853 en »Entwurf einer Physicat-Ordnung für das Herzogthum Holstein«, hvor de på det tidspunkt eksisterende forhold beskrives i »Motive zu dem Entwurf«. Heri oplyses, at der er 12 fysikater i Holsten. Det anføres, at der er et fysikat omfattende byerne Glückstadt, Itzehoe, Krempe og Wilster samt Steinburg amt. Det er imidlertid ikke korrekt, idet dette fysikat var blevet delt i 2 distrikter i 1836.

Yderligere oplyses, at ved opdeling af Holsten i 17 fysikater vil befolkningstallene for disse ligge mellem 14.080 og 38.496. Ud fra en samlet befolkningmængde i de 17 distrikter på 454.299 kan det beregnes, at gennemsnitsbefolkningstallet ville blive 26.723 pr. fysikats-distrikt.

Da den danske regering straks fra 1815, da *Lauenburg* blev en del af det danske monarki, var indstillet på at respektere hertugdømmets hidtidige, århundredgamle forvaltningsmæssige forhold, nøjedes man med at lade den øverste forvaltningsmæssige myndighed for hertugdømmet være Det Slesvig- Holsten- Lauenburgske Kancelli i København, men undlod at gøre Lauenburg til et holstensk amt eller udstede speciel lovgivning for landområdet. Denne politik gennemførtes lige til 1864.

Derfor kom hertugdømmet Lauenburgs medicinalvæsen i 1816 ikke til at sortere under Det slesvig-holstenske Sanitetskollegium i Kiel, og det blev heller ikke i 1853 knyttet til Det kongelige holstenske Sanitetskollegium i Kiel. I lovgivningen findes intet om en lokal overordnet medicinaladministration i Lauenburg og i det hele taget ingen speciel medicinallovgivning for dette hertugdømme. Der foreligger således heller intet om fysikatsforholdene, men der var en landfysikus med bopæl i Ratzeburg og stadsfysici i byerne Möln og Lauenburg.

Medicinallovgivning

Grundlaget for embedslægevæsenet i hertugdømmet Holsten var som i hertugdømmet Slesvig og det øvrige kongerige Medicinal- og apotekerforordningen af 4. december 1672,²⁹ som yderligere i hertugdømmerne blev uddybet og indskærpet ved reskript af 15. august 1746.³⁰

Den ved forordning af 24. december 1732 oprettede overordnede myndighed for sundhedsvæsenet Collegium Medicum i Kiel³¹ blev ved patent af 25. maj 1804 afløst af et Sanitetskollegium i Kiel.³² Dette var øverste lokale administrationsorgan for begge hertugdømmer indtil krigen 1848-50. Derefter blev den overordnede medicinaladministration delt i henhold til bekendtgørelse af 21. maj 1853, hvorved det Kongelige Holstenske Sanitetskollegium i Kiel blev oprettet. Det Kongelige Slesvigske Sanitetskollegium i Flensborg var blevet etableret i henhold til forordning af 19. december 1852. Efter nederlaget i 1864 blev medicinaladministrationen atter samlet i Kiel.

Bekendtgørelsen af 21. maj 1853 angående nogle nærmere bestemmelser om organisationen og forretningsområder for det Kongelige Sanitetskollegium i Kiel oplyser:³³

1. Det ved patent af 25. maj 1804 oprettede Sanitetskollegium i Kiel blev ved bekendtgørelse af 28. januar 1853 indskrænket til kun at tage sig af medicinalvæsenet i Holsten, der nu fremover skal være dets virksomhedsområde og derfor benævnes »Kongelige Holstenske Sanitetskollegium«,
2. Sanitetskollegiet står under umiddelbar tilsyn af ministeriet for hertugdømmerne Holsten og Lauenburg,
3. De ved resolutioner af 26. april 1805 og 16. august 1811 til Sanitetskollegiet overdragne ledelsesfunktioner af Akademiske Sygehus, Friedrichs Hospital samt Jordemoder- og Fødselsanstalten i Kiel som akademiske institutter knyttet til universitetet skal overgå til det nye Sanitetskollegium,
4. Sanitetskollegiets organisation, funktion og beføjelser inden for hertugdømmet Holsten skal være i overensstemmelse med patent af

25. maj 1804 og instruks af 8. juni 1804 samt senere anordninger desangående.

1848-1850

Den i Altona trykte og af den slesvig-holstenske oprørsbevægelse udgivne statistiske årbog »Staats-Handbuch für die Herzogtümer Schleswig-Holstein auf das Jahr 1849« opsummerer de på dette tidspunkt eksisterende fysikatsdistrikter, og hvilke landområder disse omfatter:³⁵

Altona by

Ahrensböök amt

Bordesholm amt og Cronshagen amt

Cismar amt og byerne Heiligenhafen, Lütjenburg, Neustadt og Oldenburg

Nordre Ditmarsken

Søndre Ditmarsken

Kiel by og amt

Neumünster by og amt

Plön by og amt

Amterne Reinbek, Retwisch, Trittau og Tremsbüttel

Reinfeld amt

Rendsborg by og amt

Segeberg by og amt samt byen Oldesloe

Glückstadt by, Krempe by og marsk

Itzehoe by, Wilster by og marsk

Traventhal amt

Herskabet Pinneberg og Grevskabet Rantzau.

Af det foregående fremgår, at der på daværende tidspunkt var i alt 13 fysici i Holsten. Flere af de i Staats-Handbuch nævnte fysikatsdistrikter havde derfor samme fysikus, det var:

Segeberg by og amt, byen Oldesloe, Reinfeld og Traventhal amter
Plön by og amt samt Ahrensböök amt

Kiel by og amt samt amterne Bordesholm og Cronshagen.
(Som tidligere nævnt øgedes antallet af fysici til 17 i 1854).

Interessant er oplysningerne i Staats-Handbuch¹⁶ om, hvilke adelige godsområder der ikke henhørte under noget fysikatsdistrikt:

Ahrensburg gods	Flemhude kirkeby
Gross-Colmar gods	Hanerau Kancelligods
Klostersande landsby	Lensahn gods
Flækken Preetz	Probsteierhagen kirkeby
Schlamerstorf kirkeby	Schönberg kirkeby
Stockelstorf gods	Sülfeld kirkeby
Flækken Uetersen	Flækken Wandsbeck.

Det er bemærkelsesværdigt, at alle fysici havde titlen »konstitueret« fysikus. Dette kan enten skyldes en forveksling med betegnelsen »interim«, eller hvad der må være mere sandsynlig, at alle de hidtidig kongelig udnævnte fysici var blevet opsagt og derpå konstitueret i deres egne embeder. Den provisoriske oprørsregering ville da lettere, såfremt krigen skulle få et for denne regering heldigt udfald, definitivt kunne afskedige de fysici, der ikke var loyale slesvig-holstenere.

Ved gennemgang af fortegnelsen over medlemmerne i den provisoriske landsforsamling for Holsten, som blev etableret i 1848, konstateres, at ingen fysici var medlemmer. Dette var derimod tilfældet i den tilsvarende landsforsamling for Slesvig.³⁷ Man bør dog ikke derved drage den slutning, at de holstenske fysici var dansksindede, det er næppe troligt. Måske var en del af dem helststatsfolk, men flertallet var nok, som de fleste akademikere, slesvig-holstenere uden derved at markere sig politisk i første række.

Kort efter, at Danmarks nederlag til Prøjsen og Østrig var en realitet, udstedte de nye magthavere i hertugdømmerne forordninger angående medicinalvæsenet. Holsten var 1864-66 under østrigsk administration, derpå under prøjsisk.

Ved forordninger af 13. juli og 2. september 1864 blev den centrale ledelse atter samlet i Kiel under navn af det Schleswig-Holsteinische Sanitätskollegium.³⁸

Fysikerne blev for nogles vedkommende en smule ændret, men samtlige 17 hidtidige fysikater med deres fysici blev bevarede. Der blev endog lagt et 18. fysikatsdistrikt til Holsten, idet Femern fysikat blev flyttet fra hertugdømmet Slesvig til Holsten og fik tillagt området omkring Heiligenhafen på fastlandet.³⁹

Hof- og Statskalenderen

Den primære kilde til oplysninger om, hvem der har været fysici i hertugdømmet Holsten, er Hof- og Statskalenderen. Da oprettelsen af de fleste fysikatsdistrikter ikke er at finde i lovgivningen, er det også i Hof- og Statskalenderen, at nye fysikatsdistrikter først registreres mere officielt.⁴⁰

Hof- og Statskalenderen begyndte at udkomme i 1734 som en på tysk skrevet statistisk årbog og kalender trykt i Altona med titlen »Königlich dänisches Hof- und Staatskalender«. Først i 1801 begyndte der også at udkomme en Hof- og Statskalender trykt på dansk.

Hof- og Statskalenderen, som stadig udgives hvert år, udkom i hvert fald i de første 130 år i januar eller februar måned det år, den indeholdt kalender for. Bidrag til og rettelser i kalenderen anføres at skulle foreligge inden udgangen af oktober måned. Derved må konkluderes, at første gang en fysikus er nævnt i Hof- og Statskalenderen, er han udnævnt året før, måske endda i de sidste par måneder 2 kalenderår før.

Tilsvarende hvor en fysikus er nævnt for sidste gang. Han kan da være fratrådt i løbet af de første 10 måneder af det år, kalenderen er

Königlicher Dänischer
Hof- und
Staats-Kalender
Aufs 1734. Jahr Christi.

Darinnen / nebst der gerödhlichen Calendar-Arbeit /
Die Beschreibung der Königlich-Dänischen Ritter-Orden /
der ganze Königl. Hof-Etat, und die Chefs der Regimenten /
samt allen in denen Herzogthümern und Graffschaften befindlichen Hohen Bedien-
ten in allen Departementen, wie auch die Königl. Rang-Verord-
nung / zu finden ;

Allen Staats-Liebhabern zu Dienste,
hat man
Das Genealogische Register derer amitt lebenden Durchläuchtigen
Höchst- und Hohen Häuser in Europa, mit beygefüget.
Auch zu Gottes Ehren / und zum allgemeinen Nutzen des Nächsten
mit Fleiß beschrieben von
JOHANN HALCKEN.

Mit Jhro Königl. Majest.
SPECIAL-
Allergnädigst = ertheilten
PRIVILEGIO.

A L T O N A / druckt und verlegt Heinrich Christian Hülle, Königl. privil. Buchdrucker.

Titelblad fra Hof-und Staats Kalender 1734

udgivet eller i de sidste par måneder af det foregående år. Endelig hvor det af kalenderen fremgår, at en stilling er vakant, da kan stillingen meget vel være blevet besat i det pågældende kalenderår eller endda i de sidste måneder af det foregående år.

Årgang 1814 af Hof- og Statskalenderen er et meget tyndt hæfte, og

omfatter kun forandringer og rettelser til 1813. 1815 og 1816 udkom slet ikke. I 1851 – årgangen er omtalen af hertugdømmet Slesvig et tyndt tillæg, som udkom kort tid efter den egentlige kalender. Holsten er ikke med hverken i 1851 eller 1852, hvorimod både Slesvig og Lauenburg er med i 1852, men 1817-19 og 1862-64 er Lauenburg derimod ikke med i Hof- og Statskalenderen.

Fysikater for byen Altona, herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau

1640 blev herskabet Pinneberg kongeligt område,⁴¹ og det samme fandt sted med grevskabet Rantzau i 1726.⁴²

1701 ansattes en stadsfysikus i Altona, efter at svenskerne i året 1700 under Store Nordiske Krig havde hærget byen.⁴³

1733 blev herskabet Pinneberg tillagt embedet, og fra 1738 blev fysikus tituleret 1. stadsfysikus, og en 2. stadsfysikus udnævntes. Sidstnævnte skulle desuden være landfysikus i herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau, men fra 1748 bestred kun en fysikus de 3 lokaliteter indtil 1754, da grevskabet Rantzau i et par år havde egen fysikus.⁴⁴

1758 blev de 3 fysikatsområder atter sammenlagt. Dette fysikat bestod indtil 1789, da der fandt en deling sted i Altona stadsfysikat og et landfysikat fælles for herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau.⁴⁵ Dette skal ses i lyset af, at Altona var blevet en stor by med mange institutioner, hvor fysikus havde sine daglige gøremål. Altona forblev derpå et selvstændigt fysikatsdistrikt indtil 1864 (og ligeledes efter Danmarks afståelse af Holsten).⁴⁶

1855 deltes fysikatet for herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau således, at herskabet Pinneberg blev et selvstændigt fysikat = 14. holstenske fysikatsdistrikt, og grevskabet Rantzau blev en del af 15. holstenske fysikatsdistrikt. Altona fortsatte som et selvstændigt fysikat sammen med landsbyerne Ottensen og Neumühlen = 13. holstenske fysikatsdistrikt.⁴⁷

Fysicus i Altona

1701-? : Johann Jacob Hermanni

Fysici i Altona og Pinneberg

? -1738: Johann Gottfried Oswaldt

1754-1757: Johann Christian Bolten

Fysici i Altona

1738-1748: Johann Gottfried Oswaldt, 1. fysicus

1738-1748: Georg Christian Maternus de Cilano, 2. fysicus

Fysicus i Pinneberg og Rantzau

1738-1748: Georg Christian Maternus de Cilano

Fysici i Rantzau

1755-1756: Johann Hieronymus Chemnitz

1757-1758: Friedrich Gottlieb von Reinharte

Fysici i Altona, Pinneberg og Rantzau

1748-1750: Georg Christian Maternus de Cilano

1750-1754: Hinrich Friderich Petersen

1757-1768: Johann Friedrich Struensee

1769-1789: Philip Gabriel Hensler

Fysici i Altona

1789-1801: Johann Christoph Unzer
1801-1819: Jacob Mumsen
1819-1832: Woldemar Andreas Nissen
1832-1864 (- 1868): Carl Friedrich Nagel

Fysici i Pinneberg og Rantzau

1789-1801: Jacob Mumsen
1801-1809: Johan Heinrich Kück
1810-1833: Andreas Ludwig Adolf Meyn
1833-1836: Ludwig G. Wilhelm Prehn
1836-1842: Friedrich Wilhelm Stolbom
1842-1857: Detlef Willers Jessen

Fysicus i 14. holstenske distrikt = Pinneberg

1857-1864 (- 1871): Detlef Willers Jessen

Fysicus i 15. holstenske distrikt = Rantzau m.m.

1857-1864 (- 1875): Johann Sass

Levnedbeskrivelser

Hermanni, Johann Jacob var født i Oldenswort (Eidersted). Han studerede medicin i Kiel fra 1696, og måske blev han også dr.med. der. En tid synes han at have været apoteker i Elmshorn. 1701 blev Hermanni stadsfysikus i Altona.⁴⁸ Mere har hidtil ikke kunnet findes om ham, men Moller omtaler en Johannes Georgius Hermanni, som blev dr.med. 1718 og fra 1722 var medicus i Plön.⁴⁹ Kan det være en søn af fysikus i Altona?

Oswald(t), Johann Gottfried var i hvert fald fra 1733 – men måske allerede før – og til 1738 fysikus i Altona og Pinneberg. 1738-48 var han 1. fysikus og da kun for staden Altona. Han har i eftertiden fået et meget dårligt skudsmål, således citerer Winkle: »Er war ein versoffener, unnutzer und einer Stadt schädlicher Mensch, welchem kaum eine unvernünftige Creatur, geschweige ein Mensch anzuvertrauen sey«. Formentlig med samme kilde som oprindelse (Altonaer Stadtarchiv Abt. XXXVI Kl B I 5) skrev Henop i 1929: »er war dem Trunk ergebener, unnützer und der Stadt fast schädlicher Mensch«. Det er forståeligt, at Oswaldt bragte fysikatsejdet i vanry.⁵⁰

Bolten, Johann Christian var ud af en slægt fra Wilster. Fra 1754 til 1757 var han stadsfysikus i Altona og fysikus i herskabet Pinneberg. 1756 blev han tillige direktør for Collegium Anatomicum. Bolten døde i 1757.⁵¹

Maternus de Cilano, Georg Christian var født 16.12.1696 i Pressburg, hvor faderen var rådsherre. Skolegangen fandt sted i Pressburg indtil 1714. Han studerede derpå teologi i Jena og Halle, men skiftede over til det medicinske studium og blev dr.med. i Helmstedt i 1732. Umiddelbart efter nedsatte de Cilano sig som læge i Altona, og 18.11.1737 fik han bestalling som 2. stadsfysikus i Altona og landfysikus i Pinneberg og Rantzau, men uden fast løn. En sådan blev først bevilget 24.11.1738. Fra 1.12.1738 var de Cilano desuden lærer (professor) i fysik og fysiologi ved Altona Gymnasium. 1739 fik han oprettet et Theatrum Anatomicum under ledelse af et collegium, og han havde nu titlerne Director Collegii og Medicus Provincialis. 1748 blev han ene stadsfysikus, men frasagde sig embedet i 1750 for udelukkende at hellige sig stillingen som gymnasielærer. Maternus de Cilano døde 9.7.1773 i Altona.⁵²

Petersen, Hinrich Friderich var landfysikus i Altona 1750-54, d.v.s. fysikus i byen Altona samt herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau. Flere biografiske oplysninger har ikke kunnet opspores.⁵³

*Georgius Christianus Maternus
de Cilano*

*Medicinae Doctor, Augustissimi regis Daniae a Consiliis i. Sclææ
Philosophiæ naturalis Medicinæ et Antiquitatum
græcarum ac romanarum Professor, S. R. I. Academiæ
natur. curios. Collegæ et Regiæ Societ. Hafniensis. adscriptus.*

J. G. Schick sculp.

Struensee, Johann Friedrich blev født 5.8.1737 i Halle, hvor faderen var teologi-professor, senere hoved-præst i Altona og sluttelig generalsuperintendent (biskop) i hertugdømmerne Slesvig og Holsten med bolig i Rendsborg. J.F.Struensee, der var nevø af fysikus J. C. Carl i Ditmarsken, havde fra 1743 sin skolegang i den Franckeske Stiftelse i Halle. Fra 1752 studerede han medicin i Halle og blev dr. med. der 1757. Samme år, den 20.10., blev han kun 20 år gammel udnævnt til fysikus i Altona og Pinneberg. Den kongelige udnævnelse til embedet forelå dog først 3.2.1758. I oktober 1758 blev Struensee desuden fysikus i grevskabet Rantzau, og samme år blev han tillige direktør for Collegium Anatomicum i Altona. 1768 var Struensee læge for kong Christian VII på en rejse til Tyskland, Frankrig og England. Derefter frasagde han sig fysikusembetet og blev livlæge for kongen i København, hvor han 1769 blev medlem af derværende Collegium Medicum. 1769 blev Struensee tillige etatsråd, 1770 konferensråd og kabinetssekretær hos dronningen, 1771 geheimekabinetssekretær og lensgreve. 17. januar 1772 blev han fængslet ved en hofrevolution og henrettet 28.4.1772 i København. Som fysikus var han meget interesseret i variolation, og som lovgiver indførte han adskillige humanistiske forbedringer, således bl.a. ved forordning af 21.12.1770 forbud mod tortur.⁵⁴

Hensler, Philip Gabriel var født 11.12.1733 i Oldenswort i Eidersted, hvor faderen var præst. Efter skolegang i Husum og Slesvig studerede han teologi i Göttingen 1753-56, men skiftede derpå til det medicinske studium og blev dr. med. i Göttingen i 1762. Faderen var da blevet præst i Preetz, og Hensler nedsatte sig der som praktiserende læge. 1763 blev han fysikus i byerne Segeberg og Oldesloe samt amterne Segeberg og Traventhal. 1769 blev Hensler fysikus i Altona samt Pinneberg og Rantzau. 1775 blev han kongelig livlæge, men forblev i fysikus-embedet indtil 1789, da han blev professor i Kiel. 1794/95 var Hensler universitetets rektor, 1802 blev han etatsråd og 1804 medlem af Sanitetskollegiet. Ved sin død 31.12.1805 i Kiel efterlod Hensler sig en stor videnskabelig produktion også om medicin-historiske emner.⁵⁵

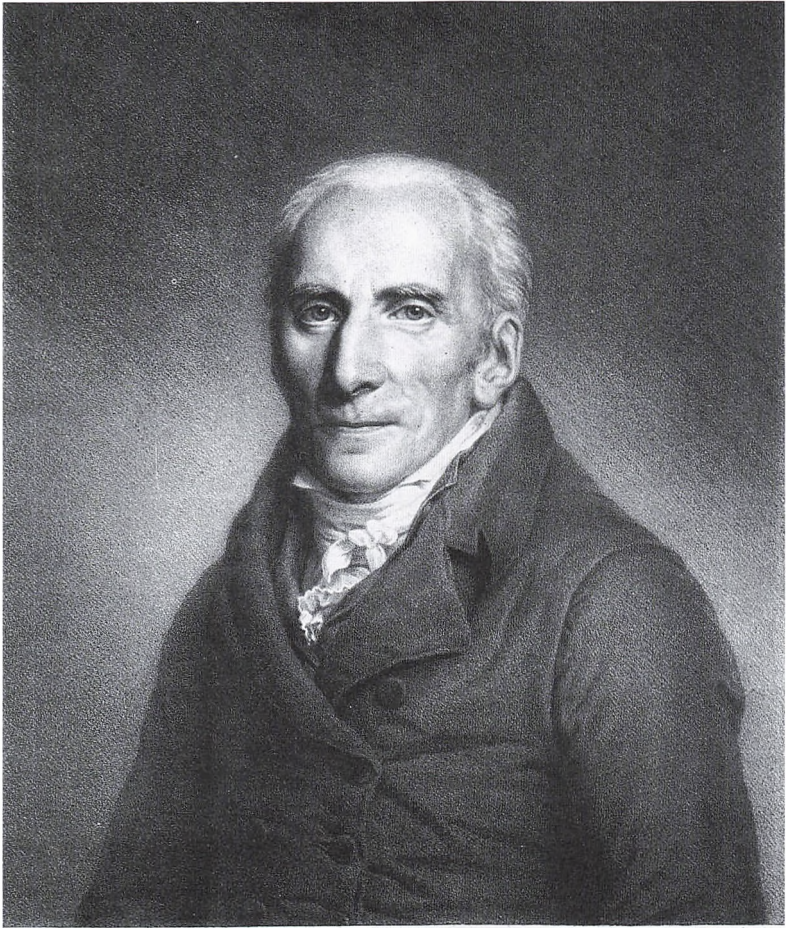
Johann Friedrich
Struensee, 1737-72.

Unzer, Johan Christoph blev født i Wernigrode 17.5.1747, han blev dr. med. i Göttingen 1771. Formentlig var Unzer søn af den senere læge i Altona Johann August Unzer. 1775 blev Unzer professor i fysik og naturhistorie ved Altona Gymnasium. 1789 blev han fysikus i Altona og bestred dette embede til 1801, da han blev afskediget »i nåde«. Unzer døde 20.8.1809 på en baderejse til Göttingen.⁵⁶

Mumsen, Jacob blev født 13.8.1737 i Hamburg, han blev dr. med. i Leipzig 1766 og nedsatte sig året efter som praktiserende læge i Hamburg. 1784-89 var Mumsen i København, og 1789 blev han fysikus i herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau med bopæl i Altona. Han varetog dette embede til 1801, da han blev udnævnt til fysikus i Altona, hvor han tillige var forstander for Anatomisk Institut. 1815 blev Mumsen Ridder af Dannebrog. Han døde som stadsfysikus i Altona 20.6.1819.⁵⁷

Nissen, Woldemar Andreas var født 14.7.1764 i Hamburg og blev dr. med. 1789 i Göttingen. Samme år blev han fysikus i Rendsborg og

Auf Stein ges. von Geisler

1819. Hand. Steindruck.

JACOB MUMSEN

Med. Dr. und Stadt-Physicus in Altona.

Altonaer
Sammlung
von
Adolph

bestred dette embede til 1797, da han blev fysikus i byerne Segeberg og Oldesloe samt amterne Segeberg og Traventhal. Dette fysikat varetog han til 1804, da han blev adjunkt ved det slesvig-holstenske sanitetskollegium. 1805 blev Nissen direktør for og professor ved fødsels- og jordemoderanstalten i Altona. 1815 blev han Ridder af Dannebrog. 1819-32 var han fysikus i Altona, hvor han døde 5.2.1832.⁵⁸

Nagel, Karl Friedrich var født 4.3.1794 i København, hvor faderen var bogbinder. Han studerede medicin i København og Kiel, hvor han blev dr. med. i 1818. Samme år blev han læge ved Ahrensburg gods og ved fattigvæsenet i Altona og Ottensen. 29.12.1832 blev Nagel udnævnt til fysikus i staden Altona. 1833 blev han lærer, læge og med-direktør ved Altona fødselsstiftelse, og samme år blev han leder af vaccinationsinstituttet. 1833 blev han Ridder af Dannebrog og 1840 titulær professor, 1841 hofmedicus, 1843 Dannebrogsmænd, 1845 kongelig livmedicus og 1853 konferensråd. 1855 benævntes fysikatet 13. holstenske fysikatsdistrikt. 1860 udnævntes Nagel til Kommandør af Dannebrog, men – egentlig ejendommeligt – forblev han i embedet efter 1864, idet han først tog sin afsked i 1868. Nagel døde i september 1873 i Altona.⁵⁹

Chemnitz, Johann Hieronymus var født 30.1.1724 i Gickau i Vagrien. Han blev dr. med. 1749 i Göttingen. 1755-56 var han landfysikus i grevskabet Rantzau.⁶⁰

Reinharte, Friedrich Gottlieb von. Eneste oplysninger, der har kunnet findes om ham, er, at han 1757-58 var landfysikus i grevskabet Rantzau, men måtte holde op p.gr.a. høj alder.⁶¹

Kück, Johan Heinrich Philip blev født 15.3.1756 i Hamburg. Han blev dr. med. og var fra 1801 til 1809 fysikus i herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau. Kück var samtidig praktiserende læge i Uetersen, hvor han døde 17.11.1809.⁶²

Meyn, Andreas Ludwig Adolf var født 7.4.1786 i Glückstadt, hvor faderen var købmand. Han frekventerede latinskolen i Glückstadt, senere gik han i skole i Tönning, fra 1804 studerede han medicin i Kiel, hvor han blev dr. med. 1808. Samme år blev han landskabslæge på øen Sild, hvor han var til 1810, da han efter at have aflagt statslig prøve for sundhedskollegiet blev fysikus i herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau. Meyn varetog dette embede til 1833, da han blev professor i patologi i Kiel samt medlem af sanitetskollegiet. Han foranledigede, at fysikatet i Kiel blev adskilt fra universitetet. Meyn var livlæge for hertug Carl af Glücksborg, når denne var i Kiel, og han var i 1845 kommitteret ved revisionen af hertugdømmernes medicinalforfatning. Samme år blev han etatsråd og 1847 Ridder af Dannebrog. 1851 blev han afskediget fra sine embeder, men var dog til 1852 professor i praktisk medicin og direktør for sanitetskollegiet, 1852 blev han definitivt afskediget. Meyn døde 15.11.1859 og efterlod sig en stor medicinsk, litterær produktion.⁶³

Prehn, Ludwig G. Wilhelm var født i Glücksburg og blev dr. med. i Kiel 1824. 1832-33 var han læge i Aabenraa og 1833-36 fysikus i herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau. Prehn døde 14.5.1836 i Pinneberg.⁶⁴

Stolbom, Friedrich Wilhelm var født 1806 på godset Panker i Øst-Holsten, hvor faderen var forpagter. Han studerede medicin i Kiel fra 1826 og blev dr. med. 1831. Fra 1832 var han læge i Tönning og 1836-42 fysikus i Pinneberg og Rantzau. Stolbom døde efter en rekreatjonsrejse til Bad Ems 9.7.1842.⁶⁵

Jessen, Detlev Willers var født i Pinneberg. Han blev dr. med. i Kiel 1835 og nedsatte sig derpå som praktiserende læge i Uetersen. 1842 blev han fysikus for Pinneberg og Rantzau. 1855 blev fysikatet benævnt 14. holstenske fysikatsdistrikt, og Jessen blev i embedet efter 1864 indtil sin død i august 1871 i Pinneberg.⁶⁶

Andreas Ludwig Adolf
Meyn, 1786-1859

Sass, Johann var født i landområdet Stormarn i 1815. Han blev dr. med. i Kiel 1838 og var derefter læge i Neumünster. 1854 blev han fysikus i 7. holstenske distrikt = Cismar amt og Neustadt by. 1857 blev Sass fysikus i 15. holstenske distrikt = byerne Glückstadt og Krempe, Krempe marsk og grevskabet Rantzau. Han var også læge ved straffeanstalten i Glückstadt. Han forblev i fysikatseembedet efter 1864, og ved distriktsændringerne i 1875 blev Sass Kreisphysikus i 18. Schleswig-Holsteinische Physikatsdistrikt = Glückstadt, hvor han døde 30.9.1885.⁶⁷

Ditmarskens fysikatsdistrikter

Ditmarsken var en selvstændig bondestat indtil 1559, men ved dets indlemmelse i hertugdømmet Holsten bevarede det en selvforvaltning, som i vid udstrækning var gældende helt til 1866. Denne selvstændighed kom bl.a. til udtryk i forbindelse med valg af fysici og andre embedsmænd. En resolution af 6. maj 1763 omhandler valg af landfysikus i Søndre-Ditmarsken.²⁰

Hof- und Staatskalender anførte allerede i årgang 1735 en stads- og landfysikus i Meldorf, som muligvis har haft hele Ditmarsken som fysikatsdistrikt, men det er dog mest sandsynligt, at der frem til 1787 ikke var nogen fysikus for den nordlige del af Ditmarsken, idet denne del indtil 1773 hørte under hertugerne af Gottorp, mens den sydlige del var kongeligt område. I 1773 overdrog det gottorpske fyrstehus sine holstenske landområder til den danske konge, og det har givetvis banet vejen for oprettelse af et fysikat i Nordre-Ditmarsken.

Fysici i Søndre-Ditmarsken havde bopæl i Meldorf, og fysici i Nordre-Ditmarsken boede i Heide.

Fysici i Søndre – Ditmarsken

1734-1740: Johann Zacharias Högel

1740-1762: Johann Christian Carl

1764-1786: Ulrich Christoph Salchow

1787-1797: Nicolaus Hintze

1797-1830: Peter Mathias Messner

1831-1849: Johan Christian Valentin Neuber

1849-1864 (el. 1863): Johan Georg Michaelsen

Fysici i Nordre – Ditmarsken

1787-1817: Jacob Diedrich Jahn

1817-1858: Nicolaus Dohrn

1858-1864 (- 1874): Heinrich Erich Michelsen

Levnedsbeskrivelser

Högel, Johann Zacharias var (indtil) 1733 fysikus (landfysikus?) i Holsten og stadsfysikus i Itzehoe. 1734-1740 var han fysikus i Meldorf. Steinburg, hvori Itzehoe ligger, og Ditmarsken, hvor Meldorf er beliggende, var begge kongelige landområder. Afstanden mellem de 2 byer er 40 km. Det er muligt, at de 2 landområder indtil 1739/40 har haft fælles fysikus.⁶⁸

Carl, Johann Christian var født i Tyskland (år?). Faderen Johann Samuel Carl var i en periode fra 1736 livmedicus hos den danske konge Christian VI. Johann Christian Carl blev dr. med. i Marburg 1732, fra 1735 var han militærkirurg i København. Fra 1740 til 1762 var han fysikus i Ditmarsken med bolig i Meldorf, hvor han døde 9.11.1762. Johann Christian Carl var morbroder til Johann Friedrich Struensee.⁶⁹

Salchow, Ulrich Christoph var fysikus i Ditmarsken fra 1763/64 til 1786/87. Salchow døde 20.4.1786 eller 20.4.1787.⁷⁰

Hintze, Nicolaus (Nicolai) var født 02.10.1742 i København, hvor faderen var divisionskirurg. Han studerede medicin i København til 1766, da han fik et 3-årigt rejsestipendium og tog til Berlin og derfra videre til Frankrig og England. I 1769 blev Hintze dr.med. i Frankfurt an der Oder, og i 1771 tog han kirurgisk examen i København. Det vides, at han var regimentsfeltskær i København 1776-87, og fra 1787 til 1797 var han fysikus i Søndre-Ditmarsken. Han søgte da sin afsked og nedsatte sig som læge i Flensborg, hvor han døde 16.3.1807.⁷¹

Messner, Peter Mathias blev født i 1768 i Burg i Søndre Ditmarsk. Fra 1797 til 1830 var han fysikus i landskabet Søndre Ditmarsken. Messner døde i Meldorf 22.8.1832 »i begyndelsen af sit 65. år«. ⁷²

Neuber, Johan Christian Valentin var født 06.01.1778 i Grossen Salza »i det magdeburgske«. Han var broder til fysikus August Wilhelm Neuber i Aabenraa. Han blev dr.med. i Kiel 1806 og nedsatte sig

samme år som læge i »flækken« Meldorf. 1831-49 var Neuber fysikus i Søndre Ditmarsken. Han tog på grund af alderssvækkelse sin afsked som fysikus 4.1.1849, og han døde i Meldorf 25.3.1850.⁷³

Michaelsen, Johan Georg var født 8.3.1801. Han studerede medicin i Kiel, hvor han blev dr.med. 1826. Samme år nedsatte han sig som læge i Meldorf, hvor han 1849 blev udnævnt til fysikus i Søndre Ditmarsk. Han bestred embedet til sin død i 1863 eller begyndelsen af 1864.⁷⁴

Jahn, Jacob Diedrich blev født 01.01.1757 i Neumünster. Efter at være blevet dr.med. nedsatte han sig som praktiserende læge i Neumünster, hvor han også var læge ved tugthuset. Fra 1787 til 1817 var han fysikus i Nordre Ditmarsken med bopæl i Heide. Jahn var formentlig søn af en retsaktuar og husfoged i Neumünster, også med navnet Jacob Diedrich Jahn.⁷⁵

Dohrn, Nicolaus var født 24.3.1789 i Beienfleth, Steinburg amt. 1815 blev han dr.med. i Kiel. 1817-58 var Dohrn fysikus i Nordre Ditmarsken med bopæl i Heide, hvor han døde 7.2.1858. 1834 udgav Dohrn en medicinalløvsamling for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Han blev 1839 udnævnt til justitsråd.⁷⁶

Michelsen, Heinrich Erich blev født i Pries, Dänischenhagen sogn, den 26.3.1809, hvor faderen var skrædder. Han blev dr.med. i Kiel 1836 efter at have studeret medicin siden 1832. Fra 1840 var Michelsen læge i Heide, hvor han 1858 blev udnævnt til fysikus for landskabet Nordre Ditmarsken. Han fortsatte i embedet i 1864, men 1874 forlod han landsdelen Slesvig-Holsten. Hans videre skæbne har ikke kunnet efterspores.⁷⁷

Steinburg amts fysikater

Dette amt er beliggende på nordsiden af Elben mellem Ditmarsken mod vest og grevskabet Rantzau og herskabet Pinneberg mod øst. Amtet udgjordes af byerne Glückstadt, Itzehoe, Krempe og Wilster samt Krempe- og Wilster marsk. Krempe marsk ligger øst for floden Stør og Wilster marsk vest for floden.

I 1727 angives, at Johan Jacob Vogel var landfysikus i Holsten og stadsfysikus i Itzehoe.¹⁾ Johann Zacharias Högel angives at være stads- og landfysikus i Meldorf 1734-1740, og han var i Itzehoe 1733.⁶⁸ Var han da »kun« stads- og/eller landfysikus i Itzehoe, eller havde Steinburg og Søndre Ditmarsken fælles landfysikus til 1739/40? Er Vogel og Högel identiske personer?

Fra 1739 til 1757 måske helt til 1760 udgjorde Glückstadt og Segeberg amt et fælles fysikatsdistrikt, medens den øvrige del af Steinburg amt udgjorde ét fysikatsdistrikt.

Men fra 1760 blev ifølge reskript af 17. august 1757 hele Steinburg amt samlet i ét fysikatsdistrikt.

1836 deltes amtet i 2 fysikater omfattende:

- a) byerne Glückstadt og Krempe samt Krempe marsk,
- b) byerne Itzehoe og Wilster samt Wilster marsk.

Ved fysikatsanordningen af 11. februar 1854 ændredes disse fysikater således, at der fra 1855 var 3 distrikter i Steinburg amt:

15. distrikt: byerne Glückstadt og Krempe, Krempe marsk og grevskabet Rantzau,

16. distrikt: Itzehoe og Kellinghusen fogderi,

17. distrikt: Wilster og Wilster marsk.

Disse distrikter blev opretholdt, efter at Holsten i 1864 var blevet annekteret af Østrig.

Fysici i Holsten og stadsfysici i Itzehoe

omkring 1727: Johan Jacob Vogel

omkring 1733: Johann Zacharias Högel

Fysici i Steinburg amt undtagen Glückstadt

1739-1757: Christfried Waechter

1757-1759: Johann Gottfried Michael Nöbling

Fysikus i Glückstadt (og Segeberg)

1739-1760: Ludwig Hanssen

Fysici for hele Steinburg amt

1760-1769: Nicolaus Friederich Wilhelm Praetorius

1769-1786: Heinrich Gottlieb Koeppe

1787-1833: Friedrich Wilhelm Conrad Koch

1834-1836: Adolf Josias Boysen

Fysicus i Glückstadt og Krempe samt Krempe marsk

1836-1855: Adolf Josias Boysen

Fysici i Itzehoe og Wilster samt Wilster marsk

1836-1839: Friedrich Wilhelm Goeze

1839-1843: Johann Heinrich Wilhelm Grabau

1843-1855: Heinrich Ludwig Tagg

Fysici i 15. holstenske fysikatsdistrikt

1855-1857: Adolf Josias Boysen

1857-1864 (- 1885): Johann Sass

Fysicus i 16. holstenske fysikatsdistrikt

1855-1864 (- 1870): Hermann Goeze

Fysicus i 17. holstenske fysikatsdistrikt

1855-1864 (- 1875): Heinrich Ludwig Tagg

Johann Friedrich
Struense, 1732-72

Levnedsbeskrivelser

Vogel, Johan Jacob angives at være landfysikus i Holsten og stadsfysikus i Itzehoe omkring 1727. Hvorvidt han er identisk med Johann Zacharias Högel har endnu ikke kunnet afgøres. Titulaturen landfysikus i Holsten har på daværende tidspunkt kun kunnet være for de kongelige dele af hertugdømmet eller formentlig kun en del deraf (Steinburg amt, Ditmarsken, Altona, Herskabet Pinneberg og Grevskabet Rantzau?),⁷⁸ idet 1672-forordningen kun var gældende for de kongelige dele af hertugdømmerne.

Högel, Johann Zacharias angives at være fysikus – formentlig landfysikus – i Holsten og stadsfysikus i Itzehoe i 1733. Også hans eventuelle landfysikat kan kun have været for kongelige dele af Holsten. 1734-1740 var Högel fysikus i Ditmarsken (se dette).⁶⁸

Waechtler, Christfried var fysikus i Itzehoe, Krempe, Wilster og Steinburg amt 1740-57. Det angives, at 11.9.1719 ægtede dr.med. Christfried Wächtler i Itzehoe – formentlig identisk med den senere fysikus – Johanna Barbara Stemann født Steinmann, hun var født i 1680 og døde 1763, men Wächtler's fødsels- og dødsår er ikke angivet, der er tomme pladser i den stamtavle, hvorfra oplysningerne hidrører.⁷⁹

Nöbling, Johann Gottfried Michael var i 1756 adjungeret fysikus hos Waechtler og blev dennes efterfølger i embedet 1757-59.⁸⁰

Hanssen, Ludwig var fysikus i Glückstadt, Segeberg by og amt samt Oldesloe 1739-57 og formentlig kun i Glückstadt til 1760. Se under Segeberg.¹⁰³

Praetorius, Nicolaus Friderich Wilhelm var fra 1760 til 1769 fysikus i Steinburg amt med byerne Glückstadt, Itzehoe, Krempe og Wilster. I 1744 nævnes en medicus i Glückstadt ved navn Henricus Praetorius, som i 1714 havde skrevet en videnskabelig afhandling og var blevet ansat som pestlæge i 1712 – var han fader til fysikus?⁸¹

Koeppe, Heinrich Gottlieb var født 17.4.1730 i Neukirchen, Merseburg stift, han studerede i 8 år i Halle og tog examen i 1756. Samme år nedsatte han sig som læge i Glückstadt. 1769 blev han fysikus i Glückstadt, Itzehoe, Wilster og Krempe samt Steinburg amt. I 1786 fik han sin svigersøn F.W. Kock som adjungeret fysikus, og han fratrådte stillingen som fysikus kort efter. Det anføres, at Koeppe døde 6.9.1796, men kan det være en trykfejl, således, at han døde i 1786, det år han gik af som fysikus?

Koch, Friedrich Wilhelm Conrad blev født 3.10.1759 i Rendsborg, hvor faderen var guldsmed. Han studerede medicin i Kiel og København, hvor han blev dr.med. 1786. Samme år blev han adjungeret og kort efter udnævnt fysikus i Glückstadt, Itzehoe, Krempe, Wilster og Steinburg amt. Han var gift med en datter af sin forgænger i embedet, H. G. Koeppe. Koch havde bopæl i Glückstadt, hvor han også var læge ved Tugt- og Arbejdshuset. 1788 blev han medlem af Medicinsk Selskab i København, 1804 blev han adjunkt ved Det slesvigholstenske Sanitetskollegium. 1829 blev Koch justitsråd, og han døde 28.12.1833 i Glückstadt.⁸³

Boysen, Adolf Josias blev født i Slesvig, faderen var præst. 1822 blev Boysen dr.med. og samme år praktiserende læge i Glückstadt. 1834 blev han interimsfysikus i Steinburg amt med byerne Glückstadt, Itzehoe, Krempe og Wilster. 1836 ændredes fysikatsdistriktet til kun at omfatte Glückstadt, Krempe og Krempe marsk. Atter i 1855 ændredes

fysikatsdistriktet, idet det som 15. holstenske fysikatsdistrikt fik tillagt Grevskabet Rantzau. Boysen døde i marts 1857.⁸⁴

Sass, Johann var født i 1815. Han stammede fra Stormarn og blev dr.med. i Kiel 1838, hvorpå han nedsatte sig som læge i Neumünster. 1854 blev han fysikus i 7. holstenske fysikatsdistrikt, d.v.s. Cismar amt og Neustadt by. 1857 blev han fysikus i 15. holstenske fysikatsdistrikt. Han fortsatte i dette embede i 1864 med bopæl i Glückstadt, hvor han også var læge ved straffeanstalten. 1875 blev Sass Kreisphysikus i 18. schleswig-holsteinische Physikatsdistrikt, hvilket var det samme som hans hidtidige distrikt. Han døde i Glückstadt 30.9.1885.⁶⁷

Göze (Goeze, Goetze), Friedrich Wilhelm var født kort efter år 1800 i Itzehoe som søn af en dr.med. Selv blev han dr.med. i Kiel 1831 og nedsatte sig derpå som læge i Itzehoe. 1836-39 var han fysikus i Itzehoe, Wilster og Wilster marsk, men han døde allerede sidst i november 1839 i Itzehoe.⁸⁵

Grabau, Johann Heinrich Wilhelm var født 25.7.1809 i Itzehoe. Han gik i den lærde skole i Glückstadt og blev dr.med. i Kiel 1835. Det følgende år var han læge dels i Krempe og dels i Itzehoe. 1836-39 var Grabau privatdocent ved Kiels Universitet. 1839 til 1843 var han interimfysikus for Itzehoe, Wilster og Wilster marsk, men forlod embedet, da han blev extraordinær professor i medicin i Jena, hvor han var til 1847. I et års tid var Grabau derpå læge i Berlin, men nedsatte sig i 1848 som læge i Hamburg. 1852 oprettede han en vandkuranstalt på sin ejendom i Eidelstedt ved Ottensen, hvor han døde 4.3.1870. Grabau var også indehaver af en vandkuranstalt i Wandsbeck.⁸⁶

Tagg, Heinrich Ludwig var født i Plön. Han blev dr.med. 1829 i Kiel. 1843-55 var han fysikus i Itzehoe, Wilster og Wilster marsk, 1855 blev han fysikus i 17. holstenske fysikatsdistrikt = Wilster og Wilster marsk. Tagg fortsatte i dette embede efter 1864, og 1870-75 var han tillige konstitueret fysikus i 16. holstenske fysikatsdistrikt = Itzehoe

og Kellinghusen fogderi. Tagg tog sin afsked som fysikus i forbindelse med den nye distriktsinddeling i 1875, og han døde 27.12.1878.⁸⁷

Göze (Goeze, Goetze), *Hermann* var født i Itzehoe som søn af fysikus F. W. Göze. Han blev dr.med. 1847 og nedsatte sig som læge i byen Slesvig. 1855 blev Göze fysikus i 16. holstenske fysikatsdistrikt med bopæl i Itzehoe. Han fortsatte i embedet i 1864, men fratrådte stillingen i 1870, hvorpå han flyttede til Hamburg. Han er død efter 1885.⁸⁸

Rendsborg fysikatsdistrikt

En revideret stads- og politiforordning for Rendsborg af 17. september 1720 omhandler ansættelse af en stadsfysikus.⁹ Hof- und Staatskalendar 1734-38 nævner intet om fysici i Rendsborg, men Rendsborg by og siden Rendsborg amt havde fysici, allerede inden reskriptet af 19. august 1757 fastslog, at Rendsborg by og amt skulle udgøre et fysikatsdistrikt.

Nogle landsbyer nord for floden Eider, det vil sige i hertugdømmet Slesvig, hørte til Rendsborg amt og dermed til Rendsborg fysikatsdistrikt.

Ved fysikatsordningen af 11. februar 1854 blev det benævnt som 3. holstenske fysikatsdistrikt, men landsbyerne nord for Eideren blev tillagt det slesvigske fysikat i Ekernførde.

Fysici i Rendsborg by og amt

1738-1744: Philip Hensler

1744-1746: Georg Wiggers

1746-1747: Ambrosius Fuchs

1748-1750: stillingen vacant

1751-1758: Friedrich Jacob Oeding

1759-1789: Johann Friedrich Conradi

1789-1797: Woldemar Andreas Nissen

1797-1829: Andreas Friedrich Kühnel

1830-1836: Theophilus Caspar Christian Esmarch
1836-1837: Arnold Levestamm
1837-1843: Hans Aggens
1843-1844: Otto Friedrich Martens
1844-1860: Johann Wilhelm Theodor Mauch
1860-1864 (- 1879): Jess Thygesen

Levnedsbeskrivelser

Hensler, Philip var fysikus i Rendsborg by og amt fra 1738 til 1744. Det har ikke været muligt at finde yderligere biografiske oplysninger.⁸⁹

Wiggers, Georg var født 3.3.1712 i Bredsted, hvor faderen var diakon. Han studerede medicin i Jena 1732, i Halle 1736, hvor han blev dr.med. Nogle år praktiserede han i Krempe, men fra 1744 til 1746 var Wiggers fysikus i Rendsborg. 1757-1789 var han fysikus i Husum og Friedrichstadt med bopæl i Husum, hvor han døde i 1803.⁹⁰

Fuchs, Ambrosius var fysikus i Rendsborg 1746-47, men døde allerede i august 1747. (Ved en jødisk dåb i Rendsborg 1.5.1718 var som faddere bl.a. Kong Frederik IV, Prins Christian og Geheimerath Andreas von Fuchs).⁹¹

Oeding, Friedrich Jacob var amts- og stadsfysikus i Rendsborg 1751-58. Et trykt program dateret 20. nov. 1740 fra direktionen for Altona gymnasium i anledning af dronning Sophie Amalies fødselsdag omtaler et digt skrevet af skoleelev Fr. Jacob Oeding fra Blanckenburg. Den 12.3.1780 døde i Flensborg en justitsråd, dr.med. Oeding,⁹² formentlig den tidligere fysikus.

Conradi, Johann Friedrich blev døbt i København 23.7.1725. Faderen var generalsuperintendent (= biskop). Conradi blev dr.med. 1757 i Erfurt. Han var fysikus i Rendsborg 1759-89 og døde ca. 1789.⁹³

Nissen, Woldemar Andreas blev født i Hamburg 14.7.1764 og blev dr.med. i Göttingen 1789. 1789-97 var han fysikus i Rendsborg, 1797-1804 fysikus i Segeberg. 1804 blev han adjunkt ved det slesvig-holstenske sanitetskollegium. 1805 blev Nissen professor ved fødsels- og jordemoderanstalten i Altona, 1815 blev han Ridder af Dannebrog. 1819-1832 var han fysikus i Altona, hvor han døde 5.2.1832.⁵⁸

Kühnel, Andreas Friedrich var født 21.5.1769 i Kiel, hvor han også studerede medicin og blev dr.med. 1796. Fra 1797 til 1829 var Kühnel fysikus i Rendsborg amt og by, hvor han døde 3.2.1829.⁹⁴

Esmarch, Theophilus Caspar Christian blev født 10.12.1798 i Husum, hvor faderen var apoteker. Hans skolegang fandt sted i Husum indtil 1814. 1818 bestod han kirurgisk examen i København, og 1821 blev han dr.med. i Kiel. Straks efter nedsatte han sig i Husum som praktiserende læge, 1823-30 var Esmarch fysikus i Eidersted med bopæl i Tønning. 1830-36 var han fysikus i Rendsborg og 1836-53 fysikus i Flensborg. Han blev da afskediget på grund af sin aktive deltagelse i den slesvig-holstenske oprørsbevægelse. Efter det danske nederlag i Krigen 1864 blev han genindsat i sit gamle embede som fysikus i Flensborg by, men allerede 8.12.1864 døde han.⁹⁵

Levestamm, Arnold var født i København 29.2.1803. Faderen var hof-tandlæge. Levestamm blev opdraget i Rusland og Hamburg. Han studerede medicin i København fra 1818, i Kiel fra 1823. Her blev han dr.med. i 1824. 1825-26 praktiserede han i København og 1827-36 først i Tønning og siden i Bøl i Slesvig. Fra 1836 til 1837 var Levestamm konstitueret fysikus i Rendsborg. 1838-55 praktiserede han i Flensborg og tog derpå til Rusland. Fra 1864 praktiserede han i Riga, hvor han formentlig døde i 1884.⁹⁶

Aggens, Hans var født 12.1.1788 i Tetenbøl i Eidersted, hvor faderen var landmand. Skolegangen fandt sted i Husum. Han studerede medicin i Kiel fra 1809 og blev dr.med. der 1818, men allerede 1814 var han læge i Blankenese og fra 1815 i Friedrichstadt. 1830-37 var Aggens

fysikus i Eidersted (Tønning by) og 1837-43 fysikus i Rendsborg, hvor han døde 25.7.1843. 1842 var Aggens blevet udnævnt til justitsråd.⁹⁷

Martens, Otto Friedrich var født i Nienrade (år?). Han blev dr.med. i Kiel 1836 og derpå læge i Rendsborg, hvor han var konstitueret fysikus 1843-44. Han døde i Rendsborg 23.3.1856.⁹⁸

Mauch, Johann Wilhelm Theodor blev født i Slesvig i 1788. Han var militærlæge i »den tyske befrielseskrig« (mod kejser Napoleon). Senere var han praktiserende læge i Slesvig. Fra 1844 til 1860 var Mauch fysikus i Rendsborg by og amt. Han blev afskediget efter ansøgning og døde 5.10.1863 i Niendorf ved Hamburg.⁹⁹

Thygesen, Jess var født 12.2.1813 i Stenderup i Nord-Slesvig, hvor faderen var godsejer. Skolegangen fandt sted i »Den lærde skole« i Haderslev 1830-36, studerede derpå medicin i Kiel, hvor han blev dr.med. 1842. De følgende 3 år besøgte Thygesen flere fremmede universiteter. 1846-49 var han privatdocent i praktisk medicin i Kiel. 1848-51 virkede han som overlæge i den slesvig-holstenske oprørshær. 1851-60 var han praktiserende læge i Rendsborg. 1860 blev Thygesen fysikus i Rendsborg by og amt. Han fortsatte i embedet efter 1864 og blev i 1875 Kreisphysikus i Rendsborg, hvor han døde 20.10.1879.¹⁰⁰

Segeberg fysikatsdistrikt

Segeberg amt havde siden 1544 været under kongelig administration. Nogle mindre områder blev i 1671 afstået til hertugen i Plön og benævntes da Traventhal amt. Sidstnævnte amt blev atter en kongelig besiddelse i 1761.¹⁰¹

Fra 1739 til 1757 (1760?) havde Segeberg by (og amt?) og byen Glückstadt fælles fysikus. Der er nogen uklarhed om, hvornår denne adskillelse fandt sted i perioden 1757-60, men ifølge reskript af 19. august 1757 blev Glückstadt en del af fysikatet for Steinburg amt, således at Segeberg fysikatet nu bestod af Segeberg by og amt samt byen Oldesloe og Traventhal amt.

1773 blev Neumünster by og amt sammen med de øvrige gottorpske besiddelser en del af det kongelige område i Holsten, hvorfor Neumünster by og amt kort efter blev underlagt Segeberg fysikatsdistrikt. Men 1795 blev Neumünster by og amt atter frastykket, og det blev et selvstændigt fysikatsdistrikt.

I 1829 blev Reinfeld i fysikatsmæssig henseende flyttet fra Plön fysikatsdistrikt til Segeberg. Reinfeldt amt var opstået af besiddelser fra Reinfeld Kloster, der i slutningen af det 16. århundrede blev ophævet og givet til Hertug Hans den yngre og blev derved en del af den plönske hertugslægts besiddelser. I 1761 blev Reinfeld amt et kongeligt område.¹⁰²

Ved fysikatsanordningen af 11. februar 1854 blev Reinfeld atter udskilt fra Segeberg fysikatsdistrikt for sammen med byen Oldesloe og Retwisch amt at danne 11. holstenske fysikatsdistrikt. Den resterende del af Segeberg fysikat bestod derpå af Segeberg by og amt samt Traventhal amt og udgjorde 10. holstenske fysikatsdistrikt.

Fysicus i Segeberg og Glückstadt

1739-1757: Ludwig Hanssen

Fysici i Segeberg fysikatsdistrikt

1763-1769: Philip Gabriel Hensler

1769-1772: Marcus Christian Kay Dame

1772-1778: Johannes Jacobus Bendixen

1778-1782: Christian Adolph Carstens

1782-1793: Carl Ferdinand Suadicani

1793-1796: Johann Karl Nicolaus Niemann

1797-1804: Woldemar Andreas Nissen

1804-1854: Johann Samuel Hennings

1854-1864 (- 1883): Annius Emil Samuel Hennings

Philip Gabriel Hensler, 1733-1805

Levnedsbeskrivelser

Hanssen, Ludwig var fysikus i Segeberg by og amt samt byerne Oldesloe og Glückstadt fra 1739 til 1757. Fra 1758 var han vistnok udelukkende stadsfysikus i Glückstadt formentlig til 1760. Hanssen var tillige læge ved tugthuset i Glückstadt.¹⁰³

Hensler, Philip Gabriel blev født i Oldenswort (Eidersted) 11.12.1733. Faderen var præst. Hans skolegang fandt sted i Husum og Slesvig, og 1753-56 studerede han teologi i Göttingen, men opgav studiet og studerede derpå medicin. Han blev dr.med. i Göttingen 1762, og samme år nedsatte han sig som læge i Preetz, hvor faderen nu var præst. 1763 blev Hensler udnævnt til fysikus i amterne Segeberg og Traventhal samt Byerne Segeberg og Oldesloe. Dette embede bestred han til 1769, da han blev fysikus i Altona samt herskabet Pinneberg og grevskabet Rantzau. I 1775 blev han kongelig dansk archiater (= livlæge). Han fratrådte fysikatsemettet 1789, da han blev professor i Kiel, hvor han bl.a. 1794/95 var universitetets rektor. 1802 blev Hensler etatsråd og 1804 medlem af Sanitetskollegiet. Han døde i Kiel 31.12.1805. Han efterlod sig en stor videnskabelig produktion, også adskillige medicin-historiske arbejder. I 1778 slog han til lyd for, at der også skulle ansættes læger i landdistrikterne.¹⁰⁵

Dame, Marcus Christian Kay var fra 1769 til 1772 fysikus i Segeberg og Traventhal amter samt byerne Segeberg og Oldesloe. Slægten Dame (eller von Dame el. Damme) var en ridderslægt, der var bosiddende i Elbmarsken og i Vagrien. Mere har ikke kunnet opspores om fysikus.¹⁰⁴

Bendixen, Johannes Jacobus blev født i Tønder 15.8.1741. Faderen var krydderihandler. Han gik i Slesvig Domscole fra 1757 og studerede medicin i Halle fra 1762. Han blev dr.med. der i 1765 og nedsatte sig derpå som læge i Aabenraa. 1772 blev Bendixen fysikus i Segeberg og bestred dette embede til 1778, da han blev udnævnt til fysikus i Slesvig by, Gottorp amt og i Kappel. Han døde i Slesvig 3.5.1796.¹⁰⁵

Carstens, Christian Adolph var fysikus i Segeberg fysikatsdistrikt fra 1778 til 1782. Biografiske data hidtil ikke fundet.¹⁰⁶

Suadicani, Carl Ferdinand var født 17.12.1753 i Preetz, hvor faderen var apoteker. Fra 1770 studerede han medicin i Kiel og fra 1772 i Göttingen, hvor han blev dr.med. i 1774. Derpå nedsatte han sig som læge i Preetz, senere flyttede han til Glückstadt, og i 1782 blev Suadicani fysikus i Segeberg. 1793 forlod han embedet for at blive livlæge for Hertugen af Augustenborg. I 1796 ledsagede han kronprinsen, den senere Kong Frederik VI, på en baderejse, idet han året før var blevet kongelig dansk archiater (= livlæge). 1801 blev han også livlæge for Landgreve Carl af Hessen, som var kongelig statholder for hertugdømmerne med bopæl på Gottorp Slot. 1802 blev Suadicani fysikus for Slesvig by og Gottorp amt og bestred dette embede til sin død i Slesvig 22.2.1824. Suadicani var initiativtager til oprettelsen af Sindsygehuset i Slesvig, som var det første sindssygehospital, der blev oprettet udenfor Københavns kommune.¹⁰⁷

Niemann, Johann Karl Nicolaus blev født i Altona 7.3.1764. Han frekventerede Altona Gymnasium, blev dr.med. i Kiel 1787 og nedsatte sig som læge i Segeberg. Fra 1793 til 1796 var han fysikus i Segeberg fysikatsdistrikt, senere læge i Krempe og siden i Altona. Her overtog han redaktionen af »Altonaer Mercur« og ledede dette blad til 1830. Derpå levede han i Musse, hvor han døde 14.4.1845.¹⁰⁸

Nissen, Woldemar Andreas blev født i Hamburg 14.7.1764. Han blev dr.med. i Göttingen 1789, og samme år blev han fysikus i Rendsborg. 1797 blev han fysikus i Segeberg fysikatsdistrikt og besad dette embede til 1804, da han blev adjunkt ved Det slesvig-holstenske Sanitetskollegium. I 1805 blev Nissen professor ved fødsels- og jordemoderanstalten i Altona, han blev Ridder af Dannebrog 1815. 1819-1832 var Nissen derpå fysikus i Altona, hvor han døde 5.2.1832.¹⁰⁸

Hennings, Johann Samuel blev født i Burg »i det magdeburgske« den 21.7.1775. Han blev dr.med. 1804 og samme år fysikus i Segeberg og Traventhal amter. Han sad i embedet i 50 år, fejrede således 50 års lægejubelæum i 1854 og blev samme år afskediget efter ansøgning. Hennings var justitsråd og Ridder af Dannebrog. Han døde i Segeberg 1858.¹⁰⁹

Hennings, Annus Emil Samuel var født i Segeberg 1813. Han var søn af derværende fysikus Johann Samuel Hennings. Han blev dr.med. i Kiel 1838 og virkede derpå som læge i Segeberg. 1854 blev han udnævnt til fysikus i Segeberg som sin faders efterfølger. Hennings fortsatte i embedet i 1864, og i forbindelse med den prøjsiske ændring af fysikatsforholdene i 1875 ændredes hans titulatur til Kreisphysikus. 1883 lod Hennings sig afskedige efter ansøgning. Han døde i Mielsdorf 11.8.1884.¹¹⁰

Plön fysikatsdistrikt

De plønske dele af Holsten, der bestod af Plön by og amterne Plön, Ahrensböök, Reinfeld, Retwisch samt Traventhal,¹¹¹ blev i 1761 indlemmet i de kongelige besiddelser.

Ahrensböök amt var blevet oprettet i 1565 ud fra besiddelserne i det tidligere Ahrensböök kloster.¹¹² Amtet administreredes sammen med Plön amt og sammen med Eutin amt, der imidlertid hørte under biskopdømmet Lübeck (der ikke må forveksles med fristaden Lübeck).

1763 blev der oprettet et fysikat bestående af Plön by og amt, Ahrensböök, Reinfeld og Retwisch amter.

Traventhal amt blev fysikatsmæssigt lagt ind under Segeberg fysikatsdistrikt. For Eutin gjaldt en særlig ordning, her var der ingen fysikus, men der var en medicus.

Plön fysikatsdistrikt bestod uændret til 1824, da Retwisch amt blev en del af det nyoprettede fysikat for amterne Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel og Retwisch.

1829 fandt der atter en reduktion sted af Plön fysikatsdistrikt, idet Reinfeld amt overflyttedes til Segeberg fysikatsdistrikt.

Indtil 1854 bestod fysikatet i Plön således af Plön by og amterne Plön og Ahrensböök. Ved fysikatsordningen af 11. februar 1854 fortsatte distriktet uændret som 8. holstenske fysikatsdistrikt.

Fysici i Plön fysikatsdistrikt

1763-1810: Georg Michael Hermann

(1801-07): Karl Ludwig Christian Sidon (succiderende fysikus)

1811-1812: Mathias Christian Chemnitz

1813-1827: Johann Christian Edvard Fabricius

1827-1864 (-1877): Wilhelm Gotthard Sophus Rissler

Levnedbeskrivelser

Hermann, Georg Michael blev født 18.7.1735 i Plön. Formentlig var han søn af Johannes Georgius Hermannus, der var medicus i Plön fra 1722. Hermann blev dr.med. 1759 og nedsatte sig umiddelbart efter i Plön. 1763 blev han fysikus i Plön og forblev i embedet til 1810. Han døde 12.7.1814.¹³

Sidon, Karl Ludwig Christian var født i Traventhal i Vagrien 17.12.1764. Han blev dr.med. 1790. 1801-1807 var Sidon succiderende fysikus i Plön by og amterne Plön, Ahrensböök, Reinfeld samt Retwisch, men han døde allerede 20.2.1807 i Plön.¹⁴

Chemnitz, Mathias Christian blev født 14.2.1779 i Preetz. Han blev dr.med. 1804 og virkede derpå som læge i Plön, 1811-12 tillige som fysikus der. 1812-22 var Chemnitz fysikus i Burg på Femern og fra 1822 fysikus i Flensborg – stads- og landfysikus – hvor han døde 10.6.1836.¹⁵

Fabricius, Johann Christian Eduard var fysikus i Plön fysikatsdistrikt fra 1813 til 1827, da han blev afsat fra sit embede. Årsag? Fabricius døde 25.11.1832 i Kiel.¹⁶

Rissler, Wilhelm Gotthard Sophus var født 18.12.1800 i Plön. 1826 blev han dr.med. i Kiel, og samme år nedsatte han sig som praktiserende læge i Plön. 1827 blev han fysikus i Plön by og amterne Plön og Ahrensböök. Dette embede bestred han helt til sin død. I 1875 fejrede Rissler sit 50 års lægejubilæum, og samme år ændredes hans titulatur til Kreisphysikus. Han døde i Kiel den 8. eller 12.9.1877.¹⁷

Cismar fysikatsdistrikt

Ved delingen af Holsten i 1544 kom benediktiner munkeklostret i Cismar i Østholsten under gottorpernes regime, og dets udstrakte besiddelser omdannedes til et amt. Da de gottorpske dele af Holsten overgik til kongen i 1773,¹⁸ synes der dog allerede at eksistere et selvstændigt fysikat for Cismar amt samt byerne Heiligenhafen, Lütjenburg, Neustadt og Oldenburg.

Dette fysikat synes at være oprettet i 1769. Indtil da havde byerne Heiligenhafen og Lütjenburg hørt under det slesvigske Femern fysikatsdistrikt siden 1739.¹⁹ Disse 2 byer var ligesom Cismar kongelige områder.

Fra 1737 til 1743, måske til 1752 og måske endda senere var der en stadsfysikus i Neustadt.

Efter krigen 1848-50, da megen administration i hertugdømmerne blev reorganiseret, blev Cismar fysikat ved anordning af 11. februar 1854 delt i:

6. holstenske fysikatsdistrikt omfattende byerne Oldenburg, Lütjenburg og Heiligenhafen samt omliggende landområde og

7. holstenske fysikatsdistrikt omfattende byen Neustadt og Cismar amt.

Fysici i Cismar fysikatsdistrikt

1769-1773: Georg Christian Hermann

1773-1818: Christian Detlef Claudius

1818-1854: Hans Edlef Heseler

Fysicus i 6. holstenske fysikatsdistrikt

1854-1864(-1870): Hans Edlef Heseler

Fysici i 7. holstenske fysikatsdistrikt

1854-1857: Johann Sass

1857-1864(- 1896): Wilhelm Carl Emil Schou

Levnedsbeskrivelser

Petersen von Heidenstam, Peter blev født i Heide 14.8.1708 som søn af en købmand. Han kom i barberlære i Heide 1723 og blev udlært svend 1726. Derefter arbejdede han som barbersvend i København, samtidig læste han anatomi og studerede kirurgi. 1730 blev han barbersvend i Kiel, 1734 var han nogle måneder i Heide, men aflagde samme år prøve for Collegium Medicum i Kiel. Fra 1734 studerede han medicin i Berlin og blev dr.med.der 1736. 1737 blev han fysikus i Neustadt. 1743-44 var han i Sverige. (Opgav han da stadsfysikatet i Neustadt eller bevarede han denne stilling til 1752?). 1744 blev Peter Petersen (tillige?) universitetsfysikus i Kiel, hvilket bl.a. indebærer, at han skulle deltage i apoteksvisitats. han blev desuden livlæge for fyrstbiskop Adolph Friedrich af Lübeck, og da denne blev konge af Sverige fulgte Peter Petersen med i 1752 som dennes livlæge i Stockholm. Her fik han titlen Archiater og blev i 1770 adlet med navnet von Heidenstam. Han døde 8.1.1783 i Stockholm.¹²⁰

Hermann, Georg Christian var fysikus i Cismar 1769-73. Udover oplysninger i Hof-und Staatskalender har der ikke kunnet findes noget om ham.¹²¹

Claudius, Christian Detlev var søn af en sognepræst og blev født i Reinfeld i 1750-erne. Han var broder til digteren Matthias Claudius. Han blev dr.med. i Göttingen 1773, og samme år blev han fysikus i Cismar amt og i byerne Heiligenhafen, Lütjenburg, Neustadt og Ol-

denburg. Han forblev således på sin hjemegn, idet hans skolegang havde fundet sted i Segeberg. Som fysikus tog han bopæl i Lütjenburg, hvor han døde 20.3.1822.¹²²

Heseler, Hans Etlef blev født i Wyk på Før 30.8.1787. Han gik i Husum lærde skole, studerede medicin i Kiel og blev dr.med. der 1816. Samme år nedsatte han sig som praktiserende læge i Kiel, men 1818 blev han interimsfysikus i Cismar amt og byerne Heiligenhafen, Lütjenburg, Neustadt og Oldenburg med bopæl i Lütjenburg. 1854 blev Heseler genudnævnt til fysikus i 6. holstenske fysikatsdistrikt = Oldenburg, Lütjenburg og Heiligenhafen med tilgrænsende landområder. Han forblev i embedet ved magtskiftet i 1864. 1866 fejrede Heseler sit 50 års lægejubelæum og 1868 blev han udnævnt til Sanitätsrath. Han døde i Lütjenburg 4.3.1870.¹²³

Sass, Johann stammede fra Stormarn, hvor han blev født 1815. Han blev dr.med. i Kiel 1838 og nedsatte sig som læge i Neumünster. 1854 blev han udnævnt til fysikus i 7. holstenske fysikatsdistrikt = Cismar amt og byen Neustadt. 1857 blev Sass fysikus i 15. holstenske fysikatsdistrikt = byerne Glückstadt og Krempe, Krempe marsk og grevskabet Rantzeu. Han forblev i dette embede i 1864 og blev i 1875 Kreisphysikus for 18. schleswig-holsteinische Physikatsdistrikt = Glückstadt. Sass døde 30.9.1885 i Glückstadt.⁶⁷

Schou, Wilhelm Carl Emil var født 15.3.1821 i Aabenraa, hvor faderen var borgmester. Han blev dr.med. i Kiel 1843 efter også at have studeret i København og Göttingen. Han nedsatte sig som læge i Ratzeburg, men flyttede 1845 til Aabenraa. 1848-50 var Schou overlæge i den slesvig-holstenske oprørshær. 1852 flyttede han til Schwartau, men 1856 flyttede han igen og da til Neustadt, hvor han 1857 blev konstitueret fysikus for i 1860 at blive definitivt udnævnt til fysikus for 7. holstenske fysikatsdistrikt. Han forblev i embedet i 1864, blev i 1875 Kreisphysikus i 29. schleswig-holsteinische Physikatsdistrikt = Neustadt. 1885 blev Schou udnævnt til Sanitätsrath. Han fratrådte fysikusembetet i 1896 og døde 16.7.1900.¹²⁴

Kiel fysikatsdistrikt

Dette fysikat omfattede Kiel by og amt samt amterne Cronshagen og Bordesholm. Disse landområder hørte indtil 1773 under hertugen af Gottorp og blev da afstået til den danske konge.¹²⁵ Det er usikkert, hvornår fysikatet blev oprettet, men formentlig fandt det først sted efter 1773.

Fra fysikatets oprettelse og indtil 1835, blev det varetaget af den til enhver tid værende dekan for det medicinske fakultet ved Kiels universitet.¹²⁶ Det er imidlertid hidtil ikke lykkedes at finde en fortegnelse over dekaner ved det medicinske fakultet, selv ikke på Institut für Geschichte der Medizin und Pharmasie ved Kiels Universitet. Derimod vides det, hvem der var professorer ved dette fakultet i perioden 1773-1835.¹²⁷ Det drejer sig om 16 mænd, der i dette tidsrum beklædte de 5 ordinære professorater. Blandt disse 16 blev dekanerne valgt for 1 år ad gangen fra slutningen af juni måned det ene år til slutningen af juni det følgende år. Adskillige af disse 16 ordinære professorer – måske alle – har således fungeret som dekan og dermed også som fysikus.

Hof- und Staatskalender for årene 1792 og 1793 oplyser, at professor J. F. *Ackermann* er fysikus i Kiel. Det må således være fra medio 1791 til medio 1793. Næste gang Hof-und Staatskalender omtaler fysikatet i Kiel er i 1812, da det oplyses, at fysikatet bestrides af dekanen C. R. W. *Wiedemann* ved det medicinske fakultet, dvs. 1811/12.

Indtil 1811 er der kun i Hof- und Staatskalender registreret en amtskirurg i Bordesholm amt. Men af efterfølgende årgange fremgår det, at til 1835 var det dekanen ved det medicinske fakultet, der var fysikus.

Biographisches Lexikon, Band 7, 1985 anfører, at *G. H. Weber* var dekan 4 gange: 1786-87, 1792-93, 1800 og 1813-14. Schipperges anfører ligeledes, at *G. H. Weber* var dekan 4 gange, men i årene 1812, 1813, 1817 og 1818. Schipperges' oplysning må jævnfør oplysningen i Hof- und Staatskalender forstås som perioderne medio 1812 – medio 1814 og medio 1817 – medio 1819, eller var det egentlig kun 2 perioder, medio 1812 – medio 1813 og medio 1817 – medio 1818?

Schipperges oplyser om G. H. Weber's søn Friedrich, at denne var dekan 1817 og 1821, men det kan ikke være korrekt, at både fader og søn i 1817 er anført som dekaner ved det medicinske fakultet, måske har den ældre Weber været dekan 1816/17 og den yngre i 1817/18, men det var *F. Weber* der var dekan 1821/22.

Ej heller kan både Ackermann og G. H. Weber have været dekan i 1792-93.

Om Ackermann oplyser »Zeitschrift der Gesellschaft für die Geschichte der Herzogthümer Schleswig-Holstein-Lauenburg«, at han var dekan 1802-04, og Biographisches Lexikon anfører, at han var dekan i 1790'erne. Dette kan meget vel passe med de oplysninger, der foreligger om, at 6 kandidater disputerede under Ackermann: 1773, 1775, 1782, 1782, 1785 og 1790. Yderligere disputerede 1 i 1780, 2 i 1782, 2 i 1785, 6 i 1799 og 8 i 1803. Årsag til denne opdeling af disputerende?

Hensler angives at have været dekan til 1801. Det kan stemme med oplysningerne om, at G. H. Weber var dekan i året 1800, såfremt der menes 2. halvårsperiode 1799/1. halvår 1800, og såfremt oplysningerne om disputatserne under Ackermann i 1799 fandt sted i sidste halvdel af perioden 1798/99. *Hensler* kan således meget vel have været dekan 1800/01.

Endelig foreligger der oplysning om, at *Fischer* var dekan 1801-02, og at *Pfaff* var dekan i flere perioder i 1820-erne.

De 16 ordinære professorer, der således kan have været dekan og fysikus i Kiel, er efterfølgende anført med angivelse af deres professorperiode:

- 1742-1792 Gottlieb Heinrich Kannegiesser
- 1750-1780 Friedrich Christian Struve
- 1763-1804 Johann Friedrich Ackermann
- 1770-1801 Johann Christian Kerstens
- 1774-1779 Christian Johann Berger
- 1780-1828 Georg Heinrich Weber
- 1789-1805 Philipp Gabriel Hensler
- 1793-1833 Johann Leonhard Fischer
- 1802-1846 Christoph Heinrich Pfaff

Hanc monstrat faciem KANNEGIESSERVS amicam;
Sic prisca in tenui cernitur aere fides.
Ex oculis gravitas, virtus de fronte relucet;
Ast, animi dotes pingere nemo valet.
Hanc amicitiae tesseram posuit
C.E.WITTEKIND, S.D.H. Consil: Just:

1803-1809 Joachim Dietrich Brandis
1805-1840 Christian Rudolf Wilhelm Wiedemann
1815-1823 Friedrich Weber
1824-1831 Adolf Friedrich Lüders
1829-1854 Georg Heinrich Ritter
1833-1837 Christian Gottlieb Deckmann
1833-1852 Andreas Ludvig Adolf Meyn

Disse hyppigt skiftende dekaner og dermed fysici i Kiel fysikatsdistrikt har naturligvis – selv om det var højt kvalificerede personer – ikke givet den kontinuerte og vidtfavnende arbejdsindsats, der var behov for. De fleste havde også privatpraksis foruden at skulle passe deres professorat og dekanfunktion. Derfor er det forståeligt, at professor *Meyn*, selv tidligere fysikus i Pinneberg og Rantzau, slog til lyd for en adskillelse af fysikuspligterne fra dekanaterne. Denne adskillelse fandt sted i 1835.

Ved fysikatsanordningen af 11. februar 1854 blev Bordesholm amt tillagt Neumünster fysikatsdistrikt = 9. distrikt. Kiel fysikatsdistrikt omfattede derefter Kiel by og amt samt Cronshagen amt og udgjorde 4. holstenske fysikatsdistrikt.

Fysici i Kiel fysikatsdistrikt

(kongelig udnævnte)

1835-1841: Gustav Adolph Michaelis
1842-1856: Wilhelm Heinrich Valentiner
1856-1859: Jacob Heinrich Hermann Schwartz
1859-1864(-1865): Carl Moritz Franke
(1865-1866: Ernst Heinrich Ferdinand Lehmann)

Levnedsbeskrivelser

Kannegiesser, Gottlieb Heinrich var født 22.7.1712 i Gotha. 1733 blev han dr.med. i Kiel, 1736 ekstraordinær og 1742 ordinær professor i Kiel. 1744 blev han justitsråd. 1775-1778 var Kannegiesser indehaver af Kieler fajnecfabriken. Han døde 26.8.1792.¹²⁸

Struve, Friedrich Christian blev født i Prenzlau 12.7.1717. 1739 blev han dr.med. i Halle, 1747 extraordinær og 1750 ordinær professor i Kiel. han døde 21.7.1780.¹²⁹

Ackermann, Johann Friedrich var født 3.2.1726 i Waldkirchen i Vogtland, hvor faderen var præst. Hans skolegang fandt sted i Reichenbach og Leipzig, hvorpå han studerede medicin i Göttingen fra 1747, bestod medicinsk examen 1750 og blev dr.med. 1751. Fra 1752 var Ackermann praktiserende læge i Kiel, hvor han blev extraordinær professor 1760 og ordinær i 1763. I forbindelse med åbningen af den nye universitetsbygning sørgede han for indretningen af det anatomiske teater (1768). 1775 blev Ackermann archiater og direktør for det astronomiske observatorium. Han var meget engageret i indførelse af obligatorisk koppevaccination. 1799 skal han være blevet fritaget for sine akademiske embeder efter eget ønske, men alligevel skal han have været dekan 1802-04, hvad han også havde været i flere tidligere perioder. Ackermann døde i Kiel 2. el. 4.6.1804.¹³⁰

Kerstens, Johann Christian blev født i Stade 17.12.1713. Han blev dr.phil. 1750 og først dr.med. i 1757 for i samme år at blive professor og sygehuslæge i Moskva. 1770 blev Kerstens ordinær professor i medicin i Kiel, hvor han døde 5.6.1801.¹³¹

Berger, Christian Johann var født 14.8.1724 i Wien af danske forældre. Hans skolegang fandt sted i Presburg og Berlin, i Berlin studerede han også kirurgi og fortsatte dermed i København 1741. 1743-46 var han udenlands og studerede bl.a. i Strassburg. 1750 tog han kirurgisk examen i København og virkede ved det derværende fattigvæsen 1752-63 samt ved Opfostringshuset 1755-62. 1758 blev Berger professor ved Kunstakademiet. 1759 blev han medlem af Jordemoderkommissionen og stadsaccoucheur i København, hvor han i 1759 også blev dr.med. 1760 blev han medlem af Collegium Medicum i København og 1761 professor, 1770 blev Berger livmedicus for kong Christian VII. I forbindelse med Struensee's fald 17. januar 1772 blev han fængslet. Han blev dog frikendt, men forvist til Aalborg. 1774 blev Berger æresmed-

Johann Friedrich
Ackermann, 1726-1804

lem af Medicinsk Selskab i København for 1 måned senere at blive professor i medicin i Kiel. 1774 blev han etatsråd, og 1779 trak han sig tilbage fra professoratet. Berger døde i Kiel 2.4.1789.¹³²

Weber, Georg Heinrich blev født 27.7.1752 i Göttingen, hvor faderen var theologisk professor. Han studerede medicin i Göttingen fra 1767 og blev dr.med. 1774. 1777 blev han extraordinær og 1780 ordinær professor i medicin og botanik i Kiel. 1785 oprettede han en poliklinik i sit hjem og siden et fattighospital i Kiel. Han var initiativtager til den i 1805 oprettede jordemoderskole i Kiel. 1799 blev Weber archiater, 1802 justitsråd, 1805 etatsråd, 1809 Ridder af Dannebrog. »Han foranstaltede, at alle distrikter i hertugdømmerne blev underlagt amtslæger, der årlig skulle levere beretninger til Sanitetskollegiet«, som Weber i 1810 var blevet direktør for. I 5 perioder var han rektor for universitetet og adskillige gange dekan for det medicinske fakultet. Ved sit 50 års doktorjubilæum i 1824 blev han Dannebrogsmænd, og i anledning af

Johann Leonhard
Fischer, 1760-1833

50 året for sin ansættelse ved universitetet i 1827 blev han konferensråd. Weber havde dog af helbredsmæssige grunde trukket sig tilbage fra aktiv gerning i 1826, men i perioden 1822-28 udarbejdede han alligevel en medicintaxt for hertugdømmerne. Han døde 7.7.1828 i Kiel.¹³³

Hensler, Philipp Gabriel var født 11.12.1733. 1763-69 var han fysikus i Segeberg, 1769-89 fysikus i Altona samt Pinneberg og Rantzau, 1789-1805 professor i Kiel. 1801 var Hensler dekan. Han døde 31.12.1805. Se i øvrigt under Altona og under Segeberg.⁵⁵

Fischer, Johann Leonhard var født 19.5.1760 i Kulmbach, hvor faderen var kunstgartner. Han gik i skole i fødebyen, og fra 1780 studerede han naturhistorie og senere medicin i Erlangen. 1783 var han i Leipzig, hvor han også studerede kunst, og 1784 tog han medicinsk examen i

J. Büfou del.

D. GEORG HEINR. WEBER.

Ord. Professor der Medizin zu Kiel, Königl. Rath und Archiater, Director des Schleswig Holstein. Sanitäts Collegium, der Medicin. Societät in Copenhagen und mehrerer anderen Ehrenmitglied, Ritter des Dannebrog's Ordens und Dannebrog's-Mann.

(Geb. zu Göttingen den 27.ten July 1752.)

Christoph Heinrich
Pfaff, 1773-1852

København. 1785 blev Fischer dr.phil. i Leipzig, hvor han også i 1789 tog medicinsk examen og 1789 blev dr.med. Samme år blev han extraordinær og 1793 ordinær professor i kirurgi og anatomi i Kiel. 1802 blev han archiater og meddirektør for det akademiske sygehus, 1804 blev han medlem af Sanitetskollegiet. 1810 blev Fischer etatsråd, og 1832 tog han sin afsked fra sine forskellige gøremål p.gr.a. sygdom. Han døde i Kiel den 8.3.1833. Fischer skal have været dekan i 1802.¹⁴

Pfaff, Christoph Heinrich blev født 2.3.1773 i Stuttgart, hvor han også gik i gymnasiet fra 1778 og studerede medicin fra 1788. Faderen var geheimeoberfinanzrath. Pfaff blev dr.med. i Stuttgart 1793 og blev livmedicus for hertugen af Württemberg. 1794-95 var han i København, i 1797 var han på studieophold i Italien. En kort tid havde han

praksis i Heidenheim a.d.Brenz. 1798 blev Pfaff extraordinær og 1802 ordinær professor ved det medicinske fakultet i Kiel. 1808 blev han medlem af og sekretær for Sanitetskollegiet, hvis formand han blev i 1828. Han var flere gange universitetets rektor og dekan for det medicinske fakultet. 1843 blev Pfaff konferensråd og æresborger i Kiel. Han måtte i 1846 opgive lærestolen p.gr.a. en alvorlig øjenlidelse. Han døde 23.4.1852 i Kiel efterladende sig en stor videnskabelig produktion.¹³⁵

Brandis, Joachim Dietrich var født 18.3.1762 i Hildesheim, hvor faderen var hofretsassessor. Hans skolegang fandt sted i fødebyen, og han studerede medicin i Göttingen, hvor han blev dr.med. 1786. 1787-88 var Brandis landfysikus i Steurwald ved Hildesheim, derefter læge først i Driburg og siden i Braunschweig. 1794 blev han stadsfysikus i Holzminden. 1803 blev Brandis ordinær professor i medicin i Kiel, 1804 blev han medlem af og senere direktør for Sanitetskollegiet. 1807 var han dekan, men da han i 1809 blev kongelig livlæge, flyttede han til København. 1809 blev Brandis Ridder af Dannebrog, 1811 etatsråd, 1828 konferensråd, han døde i København 29.4.1845.¹³⁶

Wiedemann, Christian Rudolf Wilhelm blev født 7.11.1770 i Braunschweig. Han blev dr.med. i Jena 1792, var derefter lærer ved anatomisk-kirurgisk institut samt læge og hofråd i Braunschweig, til han i 1805 blev ordinær professor i Kiel. Han skrev talrige videnskabelige afhandlinger bl.a. om fødselsvidenskab, koppevaccination, zoologi og geologi, han var flere gange rektor for universitetet og mindst én gang dekan. Sine sidste leveår frasagde han sig de fleste af sine hverv. Wiedemann døde i Kiel 31.12.1840.¹³⁷

Weber, Friedrich var født i Kiel 3.8.1781 som søn af professor Georg Heinrich Weber (se denne). 1801 blev han dr.phil. i Kiel, 1802 blev han tilsynsførende med det akademiske sygehus, og i 1804 blev Weber adjunkt ved det filosofiske fakultet i Kiel. 1805 tog han den medicinske doktorgrad og blev extraordinær professor i filosofi i Kiel, 1811 blev han extraordinær og 1815 ordinær professor i medicin. Weber var

leder af Vaccinationsanstalten, der var oprettet 12.7.1812. Han foretog flere studierejser, bl.a. til Paris og Leyden, og han var dekan flere gange. Weber døde 21.3.1823.¹³⁸

Lüders, Adolf Friedrich var født 5.10.1791. 1814-24 fysikus i Ekernförde, 1824-31 professor i Kiel. Lüders var dekan i 1827. Han døde 14.12.1831. Se i øvrigt under Ekernförde i artiklen om fysikatsforholdene i Slesvig.¹³⁹

Ritter, Georg Heinrich blev født i Flensborg 13.3.1786. Han studerede først theologi, siden medicin og blev dr.med. i Kiel 1819. Han nedsatte sig som læge og privatdocent i Kiel, og i 1823 blev han forstander for Vaccinationsanstalten. 1826 blev Ritter extraordinær og 1829 ordinær professor ved det medicinske fakultet i Kiel. Han opnåede at blive rektor for universitetet og i 1848 etatsråd. Ritter blev pensioneret i 1854 og døde 19.8.1855.¹⁴⁰

Deckmann, Christian Gottlieb blev født 8.4.1798 i Rendsborg, hvor faderen var skræddermester og kaptajn. Han begyndte sin medicinske løbebane som militær underkirurg i fødebyen og avancerede til kom-pagnikirurg. Studerede derpå i Kiel fra 1819, men tog i 1822 til København, hvor han samme år bestod kirurgisk examen. 1823 bestod han medicinsk examen i København og blev 1823 dr.med. i Kiel. 1823-24 var Deckmann bataillonskirurg i Rendsborg, hvorpå han indtil 1829 var praktiserende læge i byen Slesvig. 1829 blev han extraordinær professor i Kiel i anatomi og kirurgi, i 1833 ordinær professor og direktør for Friedrichs Hospital i Kiel. Deckmann døde 24.2.1837 i Kiel.¹⁴¹

Meyn, Andreas Ludwig Adolf var født 7.4.1786. 1810-33 var han fysikus i Pinneberg og Rantzau, professor i Kiel 1833-52. På hans initiativ adskildtes fysikatsfunktionerne fra det medicinske fakultet. Meyn døde 15.11.1859. Se i øvrigt under Pinneberg og Rantzau.⁶³

Gustav Adolf Michaelis, 1798-1848

Michaelis, Gustav Adolf blev født i Harburg den 9.7.1798. Han blev dr.med. 1823 og nedsatte sig kort efter som læge i Meldorf. 1833 blev han læge og docent ved fødsels- og jordemoderanstalten i Kiel. 1835 blev Michaelis fysikus i Kiel by og amt samt amterne Cronshagen og Bordesholm. 1839 blev han extraordinær professor i fødselshjælp og 1841 leder af fødselsstiftelsen samt overlæge ved jordemoderskolen i Kiel. Han fratrådte da embedet som fysikus. 1848 døde Michaelis på Lehrte jernbanestation ved Hannover, hvor han blev kørt over af et lokomotiv, da han var på hjemrejse fra et rekreationsophold. Stor videnskabelig produktion om obstetriske emner.⁴²

Valentiner, Wilhelm Heinrich var født den 20.12.1806 i Futterkamp ved Kiel. Han blev dr.med. i Kiel 1831 og etablerede straks praksis der. 1835 blev han privatdocent i medicin i Kiel, og 1838-1842 var han prosektor. Fra 1842 til 1856 var Valentiner fysikus i Kiel fysikatsdistrikt, og samtidig var han indehaver af en søbadeanstalt i Kiel. Han døde i Kiel 02.12.1856.¹⁴³

Schwartz, Jacob Heinrich Hermann var født 03.11.1821 i Neuenkirchen ved Itzehoe, hvor faderen var præst og konsistorialråd. Hans skolegang fandt sted i Catharineum i Lübeck 1839-42, fra 1842 studerede han medicin i Kiel, 1844-46 i Halle for i 1847 at blive dr.med. i Kiel. 1848-50 var han militæroverlæge i den slesvig-holstenske hær. 1856-59 var Schwartz fysikus i 4. holstenske fysikatsdistrikt. 1859 blev han professor i fødselshjælp i Marburg, 1862 professor i Göttingen, senere blev han geheimehofrath. Efter ansøgning lod han sig afskedige i 1888, og han døde 30.12.1890 i Göttingen. Han efterlod sig en stor videnskabelig produktion om fødselsvidenskabelige emner.¹⁴⁴

Franke, Karl Moritz blev født 30.8.1810 i Kiel, hvor også hans skolegang fandt sted, og hvor han fra 1830 studerede medicin. I sin studietid blev han relegeret 1 år fra universitetet som en diciplinær straf for »Burschenschaft« (drengagtig, studentikos opførsel). Han brugte denne tid til at passe og overtage praksis (1838) for den sygemeldte læge Georg Hermann Versmann i Friedrichstadt, som selv i 1838 var konstitueret fysikus i Husum. Franke blev dr.med. i Kiel 1838. 1840 var han underlæge ved jægerkorpset i Kiel. 1848-50 deltog han i krigen og var en periode krigsfange, men senere blev han militæroverlæge indtil krigens slutning. Fra 1859 til 1865 var Franke fysikus i 4. holstenske fysikatsdistrikt. Han forlod embedet på grund af sygdom og døde 20.2.1866 i Kiel.¹⁴⁵

Lehmann, Ernst Heinrich Ferdinand var født i Rendsborg. Han blev dr.med. 1858 i Kiel, hvor han nedsatte sig som praktiserende læge. 1865-66 var han konstitueret fysikus i Kiel. 1868 nedsatte han sig som

læge i Altona, hvor han døde 6.2.1869. Han var indehaver af en østrigsk fortjenstorden.¹⁴⁶

Neumünster fysikatsdistrikt

Neumünster amt blev i 1544 en del af gottorpernes holstenske besiddelser og var det indtil 1773, da kongen overtog Gottorps holstenske landområder.¹⁴⁷

Neumünster flække (=by) og amt blev kort efter sammenlagt med Segeberg amt og således indlemmet i Segeberg fysikatsdistrikt. Disse administrative forhold bestod til 1795, da Neumünster by og amt atter blev frastykket og derved blev et selvstændigt fysikatsdistrikt.

Et reskript fra 1778 omhandlede visse sportler til fysikus i Neumünster amt og flække, det var således indtægtsforhold for fysikus i Segeberg fysikatsdistrikt, det omhandlede.²⁵

Ved fysikatsordningen i 1854 blev Bordesholm amt overflyttet fra fysikatet i Kiel til fysikus i Neumünster, hvorved 9. holstenske fysikatsdistrikt opstod.

Fysici i Neumünster fysikatsdistrikt

1795-1806: Johann Heinrich Andreas Balle

1806-1813: Ernst Heinrich Struve

1814-1824: Conrad Heinrich Maes

1825-1836: August Klinck

1836-1864 (-1881): Johannes Gottlieb Hansen

Levnedbeskrivelser

Balle, Johann Heinrich Andreas var født i 1770. Fra 1795 til 1806 var han fysikus i Neumünster, hvor han døde 11.2.1806.¹⁴⁸

Struve, Ernst Heinrich var født 13.4.1786 i Hannover. Faderen var professor. Struve studerede medicin i Wien og Kiel og blev dr.med. i Kiel 1806. Samme år blev han interimsfysikus i Neumünster. 1813 blev han fysikus i Flensborg by og amt, og han var desuden læge for hertuginde af Holstein-Glücksburg. Han døde 25.1.1822.¹⁴⁹

Maes, Conrad Heinrich blev født i Kiel 12.1.1788. Faderen var krigsråd, læge og kirurg. Maes studerede medicin og kirurgi i Kiel og København, hvor han aflagde kirurgisk examen, mens han blev dr.med. i Kiel i 1812. Samme år nedsatte han sig som læge i Kiel, hvor han også 1813-1814 var privatdocent ved universitetet. 1814 blev Maes fysikus i Neumünster, og 1824 blev han fysikus i Slesvig. Maes var medlem af direktionen for det derværende sindssygehus. Han døde i Slesvig 26.8.1836.¹⁵⁰

Klinck, August var født i Hansühn i Øst-Holsten i 1792 eller 1793. 1820 blev han dr.med. i Kiel og nedsatte sig straks efter som læge i Tønning. 1825 blev Klinck interimsfysikus i Neumünster, men i 1837 flyttede han til Slesvig som interimsfysikus der. Han lod sig pensionere i 1855 for i 1856 at oprette et privat asyl for nervesvækkede i Slesvig. Som fysikus i Slesvig havde Klinck været medlem af direktionen for sindssygehuset. Han døde 27.7.1863.¹⁵¹

Hansen, Johannes Gottlieb var født i Slesvig i 1804. Han blev dr.med. i Kiel 1829. 1836 blev Hansen fysikus i Neumünster og forblev der til sine dages ende med de administrative ændringer, der fandt sted: 1855 som 9. fysikatsdistrikt, 1864 præsjisk-østrigsk overhøjhed, 1875 Kreisphysikus og endelig afsked efter ansøgning den 4.7.1881. 1879 havde Hansen 50 års lægejubilæum. Han døde 28.8.1881.¹⁵²

Fysikatsdistriktet for de østlige amter i Stormarn

Amterne Reinbeck og Trittau havde indtil 1761 hørt under det plönske hertugdømme, mens Tremsbüttel indtil 1773 havde været i gottorpernes besiddelse. De 3 amter havde fælles administration på Reinbeck Slot og var de østligste amter i det tidligere grevskab Stormarn.¹⁵³

Reinbeck, der var det sydligste amt, var opstået ved sekularisation 1528 af et cistercienser nonnekloster.

Trittau amt bestod af 6 fra hinanden adskilte dele.

Tremsbüttel amt var opstået af et tidligere godsdistrikt, det bestod af 4 adskilte dele.

Også Retwisch amt var et tidligere godsområde, der 1671 blev et amt, som hørte under hertugen i Plön, indtil denne fyrstelinie uddøde i 1761.¹⁵⁴ Fra 1763 var Retwisch amt en del af Plön fysikats-distrikt.

I 1823 oprettedes et fysikatsdistrikt bestående af amterne Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel og Retwisch.

1854 blev Retwisch amt overflyttet til det nyoprettede 11. holstenske fysikatsdistrikt i Oldesloe, mens amterne Reinbeck, Trittau og Tremsbüttel udgjorde 12. holstenske fysikatsdistrikt.

Fysici i de østlige amter i Stormarn

1823-1836: Frantz Daniel Hagelstein

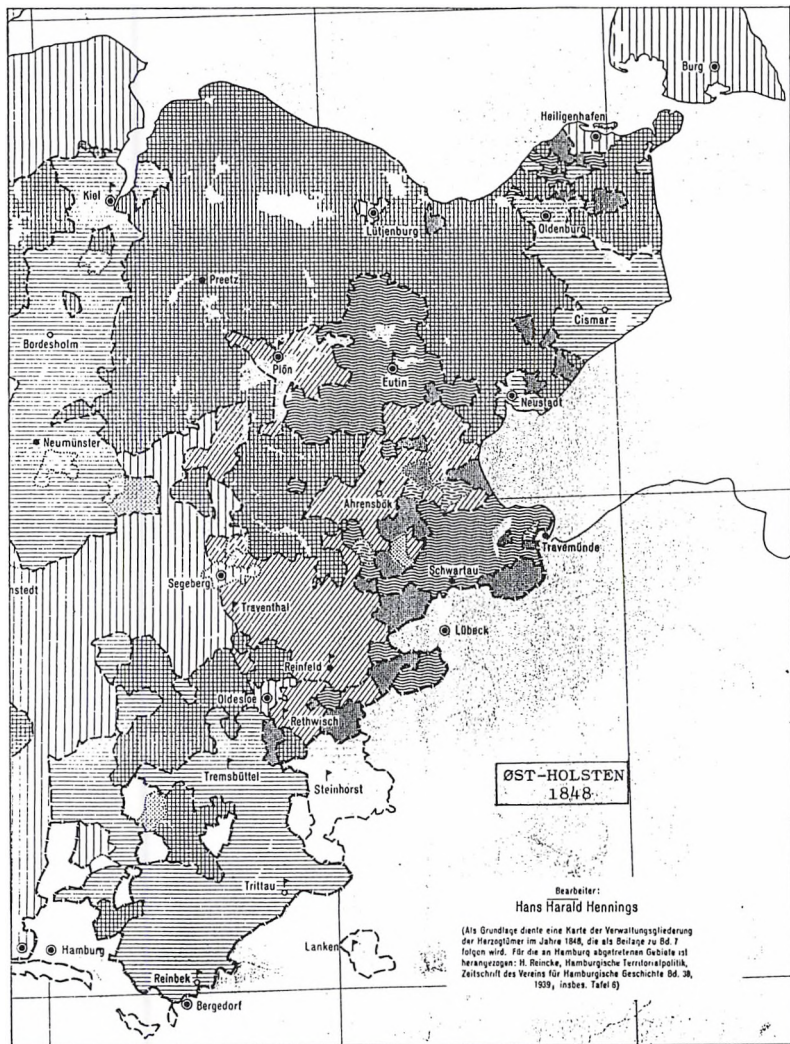
1838-1857: Carl Friedrich Schorer

1858-1861: Rudolph Cruse

1861-1864 (-1879): Johann Andreas Ludwig Bartels

Levnedsbeskrivelser

Hagelstein, Franz Daniel blev født i Lübeck 3.5.1771. Han blev dr.med. 1797. 1814 blev han Ridder af Dannebrog og 1817 kongelig dansk justitsråd. 1823 blev Hagelstein udnævnt til fysikus i amterne Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel og Retwisch med bopæl i Oldesloe, hvor han døde natten mellem 24. og 25. januar 1836 (flere angivelser: 1832).¹⁵⁵

Schorer, Carl Friedrich var fra 1838 fysikus i amterne Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel og Retwisch, fra 1855 kun i de 3 førstnævnte amter. Han bestred embedet til 1857 med bopæl i Trittau. (1868 blev en student ved navn Karl Friedrich Schorer dr.med., han var født i Trittau og må formodes at være søn af fysikus der. En diakon ved navn

Johann Christian Schorer var født i 1773 og døde i 1857, var han fader eller broder til fysikus?)¹⁶

Cruse, Rudolph var 1858-61 fysikus i 12. holstenske fysikatsdistrikt.¹⁷ Det er ikke lykkedes at finde yderligere biografiske oplysninger.

Bartels, Johann Andreas Ludwig var født 22.11.1817 i Meilsdorff, hvor faderen var forpagter under det adelige gods Ahrensburg. 1846 ned-satte Bartels sig som læge i Sattrup, men flyttede snart efter til Ahrensburg. 1861 blev han fysikus der for 12. holstenske fysikatsdistrikt og fortsatte i embedet efter 1864 til 1874, da han blev fysikus i Oldesloe. Han var i dette embede til 1878 og døde 30.7.1879 i Woldenhorn ved Ahrensburg.¹⁸

Preetz fysikatsdistrikt

Dette landområde tilhørte oprindeligt et Benediktinerkloster og bestod af mere end 40 landsbyer dels mellem Lanker sø og Kieler fjord og dels ved Østersøkysten. Ved reformationen blev dets administration overdraget til det slesvig-holstenske ridderskab, under hvis beskyttelse det var helt til krigen 1848-50, da det omdannedes til en adelig kvindestiftelse.¹⁹

Det adelige klosterdistrikt og landsbyen Preetz kom ved fysikatsordningen af 11. februar 1854 til at udgøre 5. holstenske fysikatsdistrikt.

Indtil da synes det adelige klosterområde ikke at have været underlagt noget fysikat, men der foreligger et reskript fra 1776 om honorering af fysikus – formentlig fra Plön, men muligvis fra Kiel – for visitats på apoteket i Preetz.²⁴

Fysicus i Preetz fysikatsdistrikt

1854-1864 (- 1875): Friedrich Carl Kiene

Levnedbeskrivelse

Kiene, Friedrich Carl var født i Moldened i Angel den 25.9.1817. Han blev dr.med. i Kiel 1846. Fra 1854 til 1875 var han fysikus i Preetz, men da dette fysikat blev nedlagt, blev han i februar 1875 udnævnt til Kreisphysikus i Søndre-Ditmarsken med bopæl i Meldorf, hvor han døde den 24.7.1881.¹⁶⁰

Oldesloe fysikatsdistrikt

Byen Oldesloe hørte indtil 1854 til Segeberg fysikatsdistrikt.

Fysikatet, der var 11. holstenske fysikatsdistrikt, bestod foruden af byen Oldesloe også af Reinfeld amt, der ligeledes hidtil havde hørt til Segeberg fysikatsdistrikt, samt Retwisch amt, der oprindeligt havde hørt til Plön fysikatsdistrikt, men fra 1824 havde været en del af det fysikat, der bestod af Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel og Retwisch amter.

Carøe oplyser i Den Danske Lægestand, at *Frantz Daniel Hagelstein* i 1797 blev fysikus i Oldesloe og skulle således have været dette, til han i 1823 blev fysikus for de små østlige amter i Stormarn.¹⁵⁵ Dette strider mod oplysninger i bl.a. Hof- og Statskalenderne, der angiver, at Segeberg fysikatsdistrikt også omfattede byen Oldesloe. Men det er muligt, at der ved Woldemar Andreas Nissen's udnævnelse i Segeberg, ansattes en »hjælpe-fysikus« i Oldesloe, således som H. F. J. Thomsen også må antages at have fungeret fra 1834. Om der også har været en sådan læge ansat i perioden 1823-34 har ikke kunnet opspores.

Konstitueret fysicus i Oldesloe

1834-1853: Heinrich Friedrich Julius Thomsen

Fysicus i Oldesloe fysikatsdistrikt

1855-1864 (- 1873): Harald Friedrich Nicolas G. Ackermann

2. universitetsbygning i Kiel opført 1768

Levnedbeskrivelser

Thomsen, Heinrich Friedrich Julius blev født den 30.5.1803 i Grabrow i Schwerin, hvor faderen var godsejer. Han studerede medicin i Kiel, København og Berlin og blev dr.med. i Kiel 1831. Samme år blev Thomsen stabslæge i den polske hær. 1832 nedsatte han sig som læge i Oldesloe, hvor han i 1834 blev konstitueret fysikus og badelæge. 1848 var han ordonansofficer hos hertug Carl af Glücksburg, 1853 blev han afsat som fysikus. Årsagen til denne 19 år lange konstitution som fysikus kan tænkes at have været for at aflaste den aldrende fysikus J. S. Hennings i Segeberg. 1860 blev Thomsen medlem af Den hollandske Stænderforsamling valgt af byerne Oldesloe og Segeberg. Han var læge i Oldesloe til sin død den 25.12.1871.¹⁶¹

Ackermann, Harald Friedrich Nicolaus G. var født den 21.11. 1810 i Kiel, hvor faderen var købmand og konsul. Hans skolegang fandt sted i Kiel, Eutin og Ratzeburg, og han studerede medicin i Kiel, Halle og Heidelberg. 1835 blev han dr.med. i Kiel, hvor han i 1836 var privatdocent. 1837 blev han konstitueret fysikus i Neumünster, hvor han også var praktiserende læge. 1839-1855 var Ackermann landskabslæge på øen Sild, og 1855-1873 var han fysikus i Oldesloe, hvor han døde den 5.9.1873.¹⁶²

Lauenburg fysikatsdistrikt

Som en ringe kompensation for afståelsen af Norge til Sverige modtog Danmark ved Wienerkongressen i 1815 Svensk Forpommern med Rügen, men dette landområde blev straks efter byttet bort, således at Danmark fik det tyske hertugdømme Lauenburg, og det blev officielt overtaget af den danske konge den 27. juli 1816. Det hørte derefter til det danske kongerige indtil den 30. oktober 1864, da det blev afstået til Prøjsen-Østrig og sammen med Holsten indtil 1866 administreret af Østrig.¹⁶³

Hertugdømmet Lauenburg udgjorde i dansk tid ét fysikatsdistrikt,

hvor landfysici boede i Ratzeburg, som var hertugdømmets største by. Men både i byen Möln og i byen Lauenburg var der stadsfysici.

Landfysici i Lauenburg

1816-1830: Burchard Friedrich Münck

1831-1837: Johann Julius Wächter

1837-1850: Friedrich Carl Ludwig Rudolphi

1852-1864 (- ?): Carl Philip Jodocus Völkers

Stadsfysici i Möln

1816-1832: Georg Wirth

1834-1861 (?): Richelmann

Stadsfysici i byen Lauenburg

1816-1838: Carl Georg Heinrich Erxleben

1839-1850: Carl Heinrich Gottlieb Schütze

1852-1864 (-?): Carl Lüders

Levnedsbeskrivelser for landfysici

Münch, Burchard Friedrich var født i Clötze, fødsels- og dødsår har ikke kunnet opspores. Han studerede medicin i Göttingen, og fra 1816 til 1830 var han landfysikus i hertugdømmet Lauenburg og det mecklenburg-strelitziske fyrstehus Ratzeburg. Münch havde titel af Königlich Grossbritannisches und Kurfürstlich Hannövoranisch Hofmedicus. 1820 blev han Mecklenburg-Strelitzisch Medizinalrath.¹⁶⁴

Wächter, Johann Julius blev født i Clötze i 1760-erne. Han blev dr.med. 1811. Fra 1816 til 1830 (måske før 1816) var han landkirurg i hertugdømmet Lauenburg, og fra 1831 til 1837 var Wächter landfysikus, men i årene 1839-1845 var han atter landkirurg. Hans bopæl var hele tiden i Ratzeburg. Dødsår ukendt.¹⁶⁵

Rudolphi, Friedrich Carl Ludwig var landfysikus 1837-1850 med bopæl i Ratzeburg. Han var født i Glücksburg og blev dr.med. i Greifswald 1830. Fødsels- og dødsår er ukendte.¹⁶⁶

Völckers, Carl Philip Jodocus var født i 1811 i Eutin, hvor faderen, Friedrich Carl Völckers, var medicus. C. P. J. Völckers blev dr.med. i 1835 i Würzburg, 1836 tog han statsexamen i Kiel og nedsatte sig derpå som praktiserende læge i Lauenburg. 1852 blev han landfysikus med bopæl i Ratzeburg, og han fortsatte i embedet efter 1864, vist helt til 1894, som Kreisphysikus. I 1885 fejrede Völckers sit 50 års lægejubel. Dødsår? En broder, Friedrich Philip Ludwig Völckers var også læge.¹⁶⁷

RESUMÉ

De administrative forhold i Holsten og Lauenburg har i historisk tid været meget komplicerede. Da kendskab til hertugdømmernes historie er forudsætningen for forståelse af fysikaternes oprettelse lokaliseret til købstæder og amter, gennemgås hovedtrækkene af disse tidligere danske landsdeles historie.

1701 fik Altona en stadsfysikus, og i 1720 har Rendsborg også haft en sådan medicinalperson. I første trediedel af 1700-tallet omtales flere gange en landfysikus i Holsten, uden at det med sikkerhed kan afgøres, hvor stort et område denne administrativt skulle dække. Men der har ikke på noget tidspunkt været en enkelt fysikus, som skulle forestå hertugdømmets medicinaladministration.

Lovgivningen giver kun få oplysninger om etablering af fysikater. Først med oprettelsen af Det slesvig-holstenske Sanitetskollegium i 1804 var der skabt mulighed for at etablere en tilfredsstillende dækning af hertugdømmet med fysici. Dette fandt dog ikke sted før 50 år senere i forbindelse med de mange administrative ændringer, der skete i hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg efter krigen 1848-50. I fysikatsforordningen fra 1854 foreskrives 17 fysikater i Holsten og 1 i Lauenburg.

De specielt for Holsten gældende embedslægelige forskrifter gennemgås, medens de mere generelle fysicuspligter var ens i alle 3 hertugdømmer, hvorfor der henvises til omtalen heraf i den tilsvarende artikel vedrørende hertugdømmet Slesvig.

Hof- og Statskalenderen har udgjort grundlaget for artiklens udarbejdelse, hvorfor denne publikation omtales nærmere. Endelig gøres der rede for hvert enkelt fysikatsdistrikt, og de godt 100 fysici, der har virket i Holsten og Lauenburg indtil 1864, omtales med en kort biografi.

SUMMARY

The administrative conditions in Holstein and Lauenburg in historic time have been very complicated. As knowledge of the history of the duchy is the precondition of understanding of the establishment of the physicates located to provincial towns and counties, the main features of the history of these earlier Danish provinces will be gone through.

In 1701 Altona got a city medical officer and in 1720 Rendsburg too had such a medical. In the first third of the 1700-year a landphysicus in Holstein has been mentioned several times without that it can be settled for certain how big an area this should cover administratively. But there has not at any time been a single physicus who should be in charge of the medical management of the duchy.

The legislation gives only a few information of the establishment of physicates. Not until the establishment of the Slesvig-Holstein Sanitary College in 1804 it was possible to establish a satisfactory covering of the duchy with physici. However, this did not take place until 50 years after in connection with the many administrative modifications which took place in the duchy of Slesvig, Holstein and Lauenburg after the war in 1848-50. In the physicat order of 1854 17 physicates are prescribed in Holstein and one in Lauenburg.

The medical orders especially in force in Holstein will be gone through, while the more general physical duties were identical in the 3 duchy, for which reason you will find the mention of this in the corresponding article concerning the duchy of Slesvig.

The official year-book, Hof- og Statskalender = Court-and States calendar, has formed the basis of the preparation of the article, for which reason this publication is mentioned more specified. Finally each individual physical-district is explained, and the quite 100 physici which have worked in Holstein and Lauenburg until 1864 are mentioned with a short biography.

ZUSAMMENFASSUNG

Die administrativen Verhältnisse in Holstein und Lauenburg sind in historischer Zeit äusserst kompliziert gewesen. Da die Kenntnis der Geschichte der Herzogtümer Voraussetzung ist für das Verständnis der Errichtung des Amtes des Physicus in den Städten und Ämtern, gehen wir die Hauptzüge der Geschichte dieser ehemals dänischen Landesteile durch.

1701 erhielt Altona einen Stadtphysicus, und 1720 hat Rendsburg ebenfalls einen derartigen Mediziner gehabt. Im ersten Drittel des 18. Jahrhundert wird mehrfach ein Landphysicus in Holstein erwähnt, ohne dass mit Sicherheit geklärt werden kann, wie gross sein Amtsbezirk war. Aber zu keinen Zeitpunkt hat es einen einzelnen Physicus gegeben, der der Medizinaladministration der Herzogtümer vorstehen sollte.

Die Gesetzgebung gibt nur wenig Aufschlüsse über die Einrichtung der Ämter von Physici. Erst 1804 mit Errichtung des schleswig-holsteinischen Sanitätskollegiums war die Möglichkeit geschaffen eine zufriedenstellende Versorgung des Herzogtümer mit Physici aufzukommen. Das geschah jedoch erst 50 Jahre später in Verbindung mit den vielen administrativen Änderungen durchgeführt, die in den Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg nach dem Krieg 1848-50 vorgenommen wurden. In der Ordnung für Physici von 1854 werden 17 Physici für Holstein und 1 für Lauenburg vorgeschrieben.

Die speziell für Holstein geltenden amtsärztlichen Vorschriften werden durchgegangen, während die eher generellen Pflichten eines

Physicus in allen 3 Herzogtümer gleich waren. Daher wird auf ihre Besprechung in den entsprechenden Artikeln zum Herzogtum Schleswig verwiesen.

Da der Hof- und Staatskalender als Grundlage für den Artikel gedient hat, wird diese Publikation näher besprochen. Schliesslich wird jeder einzelne Physikatsdistrikt dargestellt, und die etwa mehrere 100 Physikusse, die bis 1864 im Holstein und Lauenburg tätig waren, werden in einer kurzen Biographie erwähnt.

LITTERATUR

Adskillige af de publikationer, der er nævnt i litteraturlisten til den tidligere artikel om »Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864«, er benyttet ved udarbejdelsen af nærværende artikel, hvorfor der også henvises til denne litteraturfortegnelse.

Efterfølgende litteraturliste omfatter publikationer, der supplerende er anvendt i forbindelse med nærværende artikel.

De i parantes med *kursiv* anførte forkortelser er benyttet i fortegnelsen over henvisninger.

Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, Bd. 1-7, 1970-1985. (*Biogr.Lex.*)

Callisen, Adolph Carl Peter: Medicinisches Schriftsteller-Lexicon, Copenhagen 1830. (*Callisen*)

Generalbericht über das öffentliche Gesundheitswesen der Provinz Schleswig-Holstein, 1864 ff. (*Generalbericht*)

Gesetz- und Ministerialblatt für das Herzogthum Holstein, 1853, 1854 og 1855. (*Gesetz- und Min.blatt*)

Gregersen, H. V.: Danmarks Historie, Slesvig og Holsten før 1830, Politikens Forlag 1981. (*Gregersen*)

Grodum, Tage: Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864, Dansk medicinhistorisk årbog 1986. (*Grodum-Slesvig*)

Grönhoff, Johann: Kieler Bürgerbuch. Verzeichniss der Neubürger vom Anfang des 17. Jahrhunderts bis 1869, Kiel 1958 (i: Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte no. 49). (*Grönhoff*)

Hartz, Otto: Vier Karten zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 1622, 1721, 1815, 1914. Altona 1928.

Henop, Wilhelm: Altonaer Ärzte in früherer Zeit. Mitteilungen für den Verein Schleswig-Holsteinischer Ärzte, No. 7, 1929. (*Henop*)

- Henop, Wilhelm: Altonaer Ärzte im 18. Jahrhundert, Altona 1930.
- Hof- und Staatskalender (= Hof- og Statskalenderen). Samtlige årgange 1734-1864. (*Hof og Stat*)
- Hoffmann, Erich und Hans-Georg Kaack: Ständische Mitverantwortung und Landesfürstentum in Lauenburg und Schleswig-Holstein (Schriftenreihe »Der Landtag, Texte, Kiel 1985«)
- 100 Jahre Kreise in Schleswig-Holstein. Landkreistag 1967. (*100 Jahre*)
- Jarchov, Otto: Aus der Geschichte Ostholsteins. 1978. Eget forlag.
- Klose, Olaf & Christian Degn: Die Herzogtümer im Gesamtstaat 1721-1830 (= bd. 6 i: Geschichte Schleswig-Holsteins), Neumünster 1960.
- Meynert, E.: Philipp Gabriel Hensler und seine Zeit, 1834.
- Møller, Johannes (Flensburgensis): Cimbria Literata sive Scriptorum Ducatus utriusque Slesvicensis et Holsatici, København 1744. (*Møller*)
- Momsen, Ingwer Ernst: Die allgemeine Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769-1860), Neumünster 1974.
- Neues Staatsbürgerliches Magazin (1833-41). (*Neues St. Mag.*)
- Norrie, Gordon: Sorø Akademis Læger, København 1940 (*Norrie Sorø*)
- Norrie, Gordon: Theatrum Anatomico-Chirurgicum 1736-1785, bd. I og II, København 1931 og 1932. (*Norrie Theatrum*)
- Oldekop, Henning: Topographie des Herzogtums Holstein, Kiel 1908, 2 bd.
- Repertorium der für die Herzogtümer Schleswig-Holstein in den Jahren 1848-1863 erlassenen Gesetze, Verordnungen und Verfügungen, Flensburg 1865.
- Rerup, Lorenz: Danmarks Historie, Slesvig og Holsten efter 1830, Politikens Forlag 1982.
- Schipperges, Heinrich: Geschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665-1965, Bd. 4, Teil 1, Geschichte der Medizinischen Fakultät. Die Frühgeschichte 1665-1840. (*Schipperges*)
- Schröder, Johannes von und Hermann Biernatzki: Topographie der Herzogtümer Holstein und Lauenburg des Fürstenthums Lübeck und des Gebiets der freien und Hanse-städte Hamburg und Lübeck, Oldenburg 1855, 2 bd. Nytryk Neumünster 1973. (*Schröder & Biernatzki*)
- Snorrason, Egill: Johann Friedrich Struensee, Læge og Geheimestatsminister, København 1968. (*Snorrason*)
- Staatsbürgerliches Magazin mit besonderer Rücksicht auf die Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, herausgegeben von N. Falck, Schleswig 1821-30. (*St. Mag.*)
- Toft, Peter: Apotekerne i Tønder 1623-1923, København 1924. (*Toft*)
- Winkle, Stefan: Johann Friedrich Struensee, Stuttgart 1983. (*Winkle*)
- Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, 1870 ff. (*Zeitschrift*)

HENVISNINGER

1. Momsen: Die allgemeine Volkszählungen p. 73
2. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 39-40
3. Trap Danmark, almindelig Deel p. 4 og p. 5
4. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 3-25, Gregersen p. 119-465
5. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 114 ff, Bd. II p. 627, 100 Jahre p. 174-176
6. Achelis Studenten no. 3932
7. Achelis Ärzte p. 43 note 9
8. Biogr. Lex. Bd. 3 p. 151
9. Dohrn p. 65
10. St. Mag. Bd. 7 p. 641
11. Chron. Saml. 1757, Forchhammer p. 32, Dohrn p. 54, Brix p. 68
12. Grodum-Slesvig p. 104
13. Achelis Ärzte p. 43 note 9
14. Norrie Theatrum bd. II p. 11
15. Norrie Theatrum bd. I p. 90 og p. 91
16. Kordes p. 373
17. Norrie Theatrum bd. II p. 174
18. Norrie Theatrum bd. II p. 105 og p. 111
19. Forchhammer p. VIII no. 118, Dohrn p. 64
20. Forchhammer p. IX no. 129, Dohrn p. 66
21. Dohrn p. 62
22. Forchhammer p. XII no. 165 og p. XVII no. 235, Dohrn p. 66
23. Forchhammer p. 81-82, Dohrn p. 61-62
24. Forchhammer p. XII no. 180, Dohrn p. 65
25. Forchhammer p. XIII no. 187, Dohrn p. 65
26. St. Mag. Bd. 7 p. 642
27. Forchhammer p. 45-47
28. Gesetz-und Min.blatt 1854, 6. Stück no. 32, p. 39-48 og p. 49-52
29. Grodum-Slesvig p. 20-21
30. Grodum-Slesvig p. 21-22
31. Grodum-Slesvig p. 24
32. Grodum-Slesvig p. 27
33. Gesetz-und Min. blatt 1853, 18. Stück no. 51, p. 209
34. Gesetz-und Min. blatt 1854, 6. Stück no. 33, p. 53-57
35. Staats-Handbuch p. 215-223
36. Staats-Handbuch p. 223-224
37. Staats-Handbuch p. 12-14
38. Prov.-Handbuch, Staats-Kalender
39. Grodum-Slesvig p. 39
40. samtlige årgange er gennemset (Landsarkivet i Aabenraa, Statsbiblioteket i Aarhus og Det kongelige Bibliotek i København)
41. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 92-94
42. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 94-95

43. Achelis Studenten no. 3932
44. (Hof og Stat) ingen andre kilder
45. (Hof og Stat) ingen andre kilder
46. Prov.-Handbuch, Staats-Kalender
47. Gesetz-und Min. blatt, 6. Stück no. 32, p. 49 ff
48. Achelis Studenten no. 3932
49. Moller bd. I p. 250
50. Winkle p. 38 og p. 72, Henop
51. Winkle, Henop
52. Biogr. Lex. Bd. 1, p. 200-201, Winkle p. 45 og p. 75, Henop
53. Carøe I p. 121
54. Carøe I p. 122, Ingerslev bd. II p. 528 ff, Biogr. Lex. Bd. 5, p. 259 ff, Snorrason, Winkle, Henop, Neumann
55. Kordes p. 168, Lübker & Schröder no. 491, Biogr. Lex. Bd. 4, p. 106-108, Volbehr & Weyl p. 98 no. 15, Winkle note 52 p. 77 og note 94 p. 81, Henop, Schipperges p. 100 ff, Meynert, Zeitschrift Bd. 1, 1870, p. 260-282 og p. 383 ff
56. Kordes p. 367, Lübker & Schröder no. 1235, Zeitschrift Bd. 1, 1870 p. 270, Henop, Snorrason p. 28
57. Kordes p. 240, Lübker & Schröder no. 799, Carøe I p. 88, Ingerslev bd. II p. 555, Zeitschrift Bd. 1, 1870 p. 270, Henop
58. Kordes p. 252, Lübker & Schröder no. 828, Alberti no. 1511, Prov. berichte 1798 p. 244, Neues St. Mag. 2. Bd. 1834 p. 653, Henop
59. Alberti no. 1455
60. Lübker & Schröder no. 189
61. Winkle p. 37
62. Kordes p. 199, Lübker & Schröder no. 664
63. Lübker & Schröder no. 773, Alberti no. 1380, Volbehr & Weyl p. 99 no. 24
64. Lübker & Schröder no. 918, Alberti no. 1680, Callisen, Zeitschrift Bd. 68 p. 209 og p. 228
65. Alberti no. 2092
66. Alberti no. 943
67. Alberti no. 1846
68. St. Mag. Bd. VII 1827 p. 806, Norrie Theatrum bd. I p. 90
69. Carøe I p. 24, Winkle p. 17 og p. 74
70. Kordes p. 492
71. Kordes p. 173, Lübker & Schröder no. 507, Prov. berichte 1798 p. 243, Carøe I p. 59, Ingerslev bd. II p. 550
72. Lübker & Schröder no. 764, Alberti no. 1362, Neues St. Mag. 2. Bd. 1834 p. 653
73. Lübker & Schröder no. 808, Alberti no. 1467
74. Lübker & Schröder no. 776, Alberti no. 1386
75. Kordes p. 178
76. Lübker & Schröder no. 253, Alberti no. 393
77. Alberti no. 1392, Achelis Studenten no. 9202
78. Achelis Ärzte p. 43 note 9, Norrie Theatrum bd. II p. 11 og p. 174, (Kordes p. 373)
79. Zeitschrift Bd. 40, 1910 p. 189

80. (Hof og Stat) ingen andre kilder
81. (Hof og Stat), Moller I p. 505
82. Kordes p. 194 og p. 554, Zeitschrift Bd. 20 p. 169 ff
83. Kordes p. 193, Lübker & Schröder no. 627, Alberti no. 1079, Zeitschrift Bd. 20 p. 170 ff, Lægestand 3. udg. p. 41, Carøe I p. 71 og II p. 37, Ingerslev bd. II p. 613-614
84. Lübker & Schröder no. 127, Alberti no. 191
85. Alberti no. 597
86. Alberti no. 611, Volbehr & Weyl p. 132 no. 19
87. Alberti no. 2130
88. Alberti no. 598, Zeitschrift Bd. 15 p. 173
89. (Hof og Stat) ingen andre kilder
90. Grodum-Slesvig p. 73
91. (Hof og Stat), Zeitschrift Bd. 69 p. 122
92. Toft p. 30, Zeitschrift Bd. 5 p. 609 og Bd. 13 p. 296
93. Carøe I p. 27
94. Lübker & Schröder no. 666, Alberti no. 1135a
95. Grodum-Slesvig p. 46 og p. 62
96. Alberti no. 1182, Carøe III p. 120-121
97. Grodum-Slesvig p. 64
98. Alberti no. 1309
99. Alberti no. 1341
100. Alberti no. 2187, Volbehr & Weyl p. 133 no. 25
101. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 87-88, 100 Jahre
102. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 85-86
103. Zeitschrift Bd. 20 p. 169
104. (Hof og Stat) ingen andre kilder
105. Grodum-Slesvig p. 76
106. (Hof og Stat) ingen andre kilder
107. Grodum p. 123 ff, Grodum-Slesvig p. 76
108. Kordes p. 251, Lübker & Schröder no. 818, Alberti no. 1486
109. Lübker & Schröder no. 480, Alberti no. 790
110. Alberti no. 789a
111. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 82
112. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 83-84
113. Moller I p. 250, Kordes p. 173, Lübker & Schröder no. 497
114. Kordes p. 313, Lübker & Schröder no. 1102, Alberti no. 2003
115. Grodum-Slesvig p. 46, p. 58 og p. 60
116. Alberti no. 464, Prov. berichte 1832 p. 210
117. Lübker & Schröder no. 964, Alberti no. 1773
118. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 81, 100 Jahre
119. Grodum-Slesvig p. 58
120. Biogr. Lex. Bd. 3 p. 151, Volbehr & Weyl p. 130 no. 3
121. (Hof og Stat) ingen andre kilder
122. Kordes p. 59, Lübker & Schröder no. 203

123. Lübker & Schröder no. 500, Alberti no. 825
124. Alberti no. 1927, Brix p. 56 no. 108, Zeitschrift Bd. 15 (1885) p. 173
125. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 78-81 og Bd. II P. 26 ff
126. (Hof og Stat) ingen andre kilder
127. Volbehr & Weyl
128. Volbehr & Weyl p. 96 no. 9
129. Volbehr & Weyl p. 97 no. 10, Schipperges p. 183
130. Kordes p. 6, Lübker & Schröder Bd. 1 p. 3 og Bd. 2 p. 760, Volbehr & Weyl p. 97 no. 11, Biogr. Lex. Bd. 2 p. 13, Zeitschrift Bd. 1 (1870) p. 372-394, Schipperges p. 84
131. Volbehr & Weyl p. 97 no. 12, Schipperges p. 85
132. Volbehr & Weyl p. 97 no. 13, Schipperges p. 87, Carøe I p. 12-13, Norrie Sorø
133. Kordes p. 380 ff, Lübker & Schröder no. 1295, St. Mag. 1827 Bd. 7 p. 276 og p. 519, Volbehr & Weyl p. 97-98 no. 14, Schipperges p. 113-114, Biogr. Lex. Bd. 7 p. 320 ff
134. Kordes p. 119-121, Lübker & Schröder no. 336, Alberti no. 496, Volbehr & Weyl p. 98 no. 16, Carøe I p. 39, Biogr. Lex. Bd. 4 p. 68-70, Schipperges p. 118
135. Lübker & Schröder Bd. 2 p. 435 ff, Alberti Bd. 2 p. 203 ff, Prov. berichte 1798 p. 244 og 1831 p. 687, Volbehr & Weyl p. 98 no. 17, Schipperges p. 120 ff, Biogr. Lex. Bd. 5 p. 206 ff
136. Carøe III p. 22, Lübker & Schröder no. 134, Volbehr & Weyl p. 98-99 no. 18, Biogr. Lex. Bd. 2 p. 76-79
137. Lübker & Schröder no. 1318, Alberti no. 2360, Volbehr & Weyl p. 99 no. 19
138. Kordes p. 380, Lübker & Schröder no. 1294, Volbehr & Weyl p. 99 no. 20, Schipperges p. 115, Biogr. Lex. Bd. 7 p. 320
139. Grodum-Slesvig p. 81, Volbehr & Weyl p. 99 no. 21
140. Volbehr & Weyl p. 99 no. 22
141. Carøe III p. 37, Volbehr & Weyl p. 99 no. 23
142. Lübker & Schröder no. 775, Alberti no. 1384, Volbehr & Weyl p. 119 no. 20
143. Alberti no. 2252, Achelis Studenten no. 7063, Volbehr & Weyl p. 132 no. 18, Grönhoff
144. Alberti no. 1979, Volbehr & Weyl p. 78
145. Alberti no. 516, Zeitschrift Bd. 15 (1885) p. 171
146. Alberti no. 1169
147. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 77
148. Lübker & Schröder no. 50
149. Grodum-Slesvig p. 46
150. Grodum-Slesvig p. 77, Volbehr & Weyl p. 131 no. 11
151. Grodum-Slesvig p. 78
152. Alberti no. 708a
153. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 89-91
154. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 86-87
155. Lübker & Schröder no. 424, Alberti no. 662, Neues St. Mag. 2. Bd. 1834 p. 652, Carøe III p. 71
156. (Hof og Stat), Alberti II p. 238, Zeitschrift Bd. II p. 261
157. (Hof og Stat) ingen andre kilder

158. Alberti II no. 89 og p. 465
 159. Klose-Handbuch der historischen Stätten p. 210
 160. Alberti II no. 1043
 161. Alberti no. 2174
 162. Alberti no. 2, Zeitschrift Bd. I (1870) p. 393
 163. Schröder & Biernatzki Bd. I p. 114 ff og Bd. II p. 627, 100 Jahre p. 174-176
 164. Lübker & Schröder no. 798
 165. Lübker & Schröder no. 1280, Callisen Bd. 20 p. 282 no. 644
 166. Callisen Bd. 16 p. 392 no. 995
 167. Alberti no. 2272a

Register over fysici (og universitetsprofessorer i Kiel)

Ackermann, Harald Friedrich Nicolaus
G. 188	Fabricius, Johann Christian Eduard 164
Ackermann, Johann Friedrich 168, 169,
172	Fischer, Johan Leonhard 169, 174
Aggens, Hans 157	Franke, Karl Moritz 180
	Fuchs, Ambrosius 156
	Goeze, Friedrich Wilhelm 154
Balle, Johann Heinrich Andreas 181	Goeze, Hermann 155
Bartels, Johann Andreas Ludwig 185	Grabau, Johann Heinrich Wilhelm 154
Bendixen, Johannes Jacobus 161	
Berger, Christian Johann 172	Hagelstein, Franz Daniel 183, 186
Bolten, Johann Christian 139	Hansen, Johannes Gottlieb 182
Boysen, Adolf Josias 153	Hanssen, Ludwig 153, 161
Brandis, Joachim Diedrich 177	von Heidenstamm, Peter Petersen 166
Bössel, Georg Daniel 124	Hennings, Annus Emil Samuel 163
	Hennings, Johann Samuel 163
Carl, Johann Christian 148	Hensler, Philip 156
Carstens, Christian Adolph 162	Hensler, Philip Gabriel 141, 161, 169, 174
Chemnitz, Johann Hieronymus 144	Hermann, Georg Christian 166
Chemnitz, Mathias Christian 164	Hermann, Georg Michael 164
de Cilano, Georg Christian	Hermann, Johann Jacob 138
Maternus 139	Heseler, Hans Etlef 167
Claudius, Christian Detlev 166	Hintze, Nicolaus 148
Conradi, Johann Friedrich 156	Högel, Johann Zacharias 125, 148, 150,
152
Cruse, Rudolph 185	
	Jahn, Jacob Diedrich 149
Dame, Marcus Christian Kay 161	Jessen, Detlev Willers 145
Deckmann, Christian Gottlieb 178	Kannegiesser, Gottlieb Heinrich 171
Dohrn, Nicolaus 149	Kerstens, Johan Christian 172
	Kiene, Friedrich Karl 186
Esmarch, Theophilus Caspar
Christian 157	Klinck, August 182

- Koch, Friedrich Wilhelm Conrad 153
 Koeppel, Heinrich Gottlieb 153
 Kück, Johan Heinrich Philip 144
 Kühnel, Andreas Friedrich 157
- Lehmann, Ernst Heinrich Ferdinand 180
 Levestamm, Arnold 157
 Lüders, Adolf Friedrich 178
- Maes, Conrad Heinrich 182
 Martens, Otto Friedrich 158
 Maternus de Cilano, Georg
 Christian 139
 Mauch, Johann Wilhelm Theodor 158
 Messner, Peter Mathias 148
 Meyn, Andreas Ludwig Adolf 145, 171,
 178
 Michaelis, Gustav Adolf 179
 Michaelsen, Johann Georg 149
 Michelsen, Heinrich Erich 149
 Mumsen, Jacob 142
 Münch, Burchard Friedrich 189
- Nagel, Karl Friedrich 144
 Neuber, Johann Christian Valentin 148
 Niemann, Johann Karl Nicolaus 162
 Nissen, Woldemar Andreas 142, 157, 162,
 186
 Nöbling, Johann Gottfried Michael 152
- Oeding, Friedrich Jacob 156
 Oswaldt, Johann Gottfried 139
- Petersen, Hinrich Fridrich 139
 Petersen von Heidenstamm, Peter 166
 Pfaff, Christoph Heinrich 169, 176
 Prehn, Ludwig G. Wilhelm 145
 Praetorius, Nicolaus Friedrich
 Wilhelm 153
- von Reinharte, Friedrich Gottlieb 144
 Rissler, Wilhelm Gotthard Sophus 165
 Ritter, Georg Heinrich 178
 Rudolphi, Friedrich Carl Ludwig 190
- Salchow, Ulrich Christoph 148
 Sass, Johann 146, 154, 167
 Schorer, Carl Friedrich 184
 Schou, Wilhelm Carl Emil 167
 Schwartz, Jacob Heinrich Hermann 180
 Sidon, Karl Ludwig Christian 164
 Stolbom, Friedrich Wilhelm 145
 Struensee, Johann Friedrich 141
 Struve, Ernst Heinrich 182
 Struve, Friedrich Christian 172
 Suadicani, Carl Ferdinand 162
- Tagg, Heinrich Ludwig 154
 Thomsen, Heinrich Friedrich
 Ludwig 186, 188
 Thygesen, Jess 158
- Unzer, Johann Christoph 142
- Valentiner, Wilhelm Heinrich 180
 Vogel, Johan Jacob 124, 150, 152
 Vöckers, Carl Philip Jodocus 190
- Weber, Friedrich 169, 177
 Weber, Georg Heinrich 168, 169, 173
 Wichers, Barthold 124
 Wiedemann, Christian Rudolph
 Wilhelm 168, 177
 Wiggers, Georg 156
 Wächter, Johann Julius 189
 Wächter, Christfried 152

Abbott Total Enteral Nutrition

3 ernæringspræparater samt doseringspumpen ligger bag de positive resultater, – og dækker tilsammen de fleste indikationer for enteral ernæring!

ENSURE®

Basispræparat giver kun små slaggemængder

OSMOLITE®

Isotonisk.
50% af fedtindholdet er MCT-fedt

ENRICH®

Indeholder klinisk veldokumenterede kostfibre. (14 g/l)

FLEXIFLO II®

ABBOTT's enterale nutritionpræparater opfylder alle rekommanderede krav til fuldgylde ernæringspræparater.

Alle 3 præparater er gluten- og lactosefrit!

ENSURE, OSMOLITE og ENRICH kan naturligvis drikkes som *fuldgylde* kost, idet konsistensen er behagelig og smagen acceptabel, – selv ved længere tids anvendelse.

Systemets doseringspumpe FLEXIFLO II sikrer imidlertid sondepatienten en bedre styring af ernæringstilførslen og muliggør indgift af større ernæringsmængder, hvis dette er ønskeligt.

FLEXIFLO II doseringspumpen er tidsbesparende for personalet, og den præcise doseringsmulighed mindsker risikoen for diarræer.

ENSURE, OSMOLITE og ENRICH kan også anvendes som *kosttilskud* til patienter, der har øget behov for ernæring, eller som har vanskeligt ved at spise tilstrækkeligt.

Yderligere information og dokumentation kan fås ved henvendelse til

Dansk Medicinsk-Historisk Selskab

Bredgade 62, 1260 København K.

Bestyrelsen: Lektor Jørgen Koch (Formand), Tandlæge Leif Marvitz (Kasserer), professor, dr. med. Harald Moe og Lektor, Lic. pharm. Poul Reinhardt Kruse.

Den ordinære generalforsamling fandt sted d. 11. februar 1987. Kontingentet blev uforandret kr. 150,- og medlemstallet pr. 31/12 1987 var 262.

Følgende foredrag er afholdt i årets løb:

1. Øjenlæge, dr. med. Erik Godtfredsen: Fotosyntesen – livets oprindelse – medicinsk-historisk belyst.
2. Professor, dr. med. Per Lous: Homeostasen, en kort historisk oversigt.
3. Professor, dr. med. Ole Secher: Danske læger, tyske kirurger og noget om de slesvigske krige.
4. Overlæge Balslev Jørgensen: Middelalderens Konger.

I november 1987 var der et fællesmøde med Farmacihistorisk Selskab i anledning af det Kirurgiske Academis 200-års dag, hvis historie blev belyst ved fem korte indlæg.

Jørgen Koch

Medicinsk Historisk Selskab på Fyn

Beretning 1987

Selskabets ordinære generalforsamling afholdtes 9. marts 1987, hvorefter læge Axel Liebmann talte om Erindringer fra praksis for 50 år siden.

Den 10/3-1987 døde selskabets formand, professor, dr. med. Henning Schmidt.

I efteråret 1987 udstillede selskabet en del af sine samlinger på Odense sygehus i anledning af sygehusets 75 års jubilæum.

Den 8. april 1987 talte professor Philippe Grandjean om blyforgiftning i går og i dag.

Den 11. november 1987 talte overlæge dr. med. Paul Horstmann om
Odense sygehus gennem 75 år,

Den 15. december 1987 holdt overlæge Ejvind Honoré foredrag om
Dåb af ufødt – en form for kristen nøddåb.

Torsten Sørensen

Bestyrelsen pr. 17. marts 1988

Overlæge Ib Søgaard (Formand)
Birkevej 21, 5230 Odense M
Telf. 09 11 37 18

Overdyrlæge Hans Larsen
Bakkevej 5, 5853 Ørbæk
Telf. 09 33 15 77

Afd. leder, dr. med. Bent Collatz-Christensen
(Næstformand)
Svalevænget 4, 5210 Odense NV
Telf. 09 16 15 74

Tandlæge, cand. mag. Niels Brøndum
Haugstedgårdvej 9, 5000 Odense C
Telf. 09 11 65 22

Apoteker Nis Clausen (Kasserer)
Rugvang 33, 5210 Odense NV
Telf. 09 16 30 15

Overlæge Ejvind Honoré
Vejrmosegårds allé 51, 7000 Fredericia
Telf. 05 94 37 10

Overlæge Torsten Sørensen (Sekretær)
Vangen 24, Tved, 6000 Kolding
Telf. 05 52 84 89

Professor Franz Bierring
Lupinvej 63, 5210 Odense NV
Telf. 09 16 25 55

Jydsk Medicinhistorisk Selskab

Bestyrelse:

Professor, dr. med. Ejnar Hovesen, Sletterhagevej 53, 8240 Risskov,
(formand).

Embedslæge Jens E. Donner, Balevej 17, Ommestrup, 8544 Mørke,
(næstformand).

Overlæge, lektor Bent Langfeldt, Tretommervej 20 A, 8240 Risskov,
(sekretær).

Apoteker Erik Bové Christensen, Solbjergsøvej 31, Ny Solbjerg, 8355
Solbjerg, (kasserer).

Embedslæge Tage Grodum, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa.
Overlæge Jørgen Th. Jensen, Stolpedalsvej 45, 9000 Ålborg.
Dyrlæge Niels Stadsvold, Viaduktvej 9, 8260 Viby J.
Overlæge Helmer Søgaard, P. Heisesvej 4, 8000 Århus C.

Der har i årets løb været afholdt følgende arrangementer:

10. marts: Møde på århus amtssygehus med foredrag af professor H. P. Philipsen: »Palmenødder i peberblad. Tyggevaner i Sydøstasien. Historiske, etnografiske og medicinske aspekter.« Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

6. maj 1987: Årsmøde med generalforsamling på Århus amtssygehus. Samtlige valg var genvalg. Efter generalforsamlingen foredrag af professor Einar Hovesen: »Lægen Ole Worm«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

7. oktober 1987: Møde på Århus amtssygehus med foredrag af professor Steen Olsen: »Et obduktionsmateriale fra 1700-tallet. G. D. Morgagni's livsværk: De sedibus...«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

11. november 1987: Møde på Århus amtssygehus med foredrag af overlæge Thomas Jørgensen: »Entebbe-dramaet oplevet på nært hold«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder.

Jydsk Medicinhistorisk Museum

Museet kan fortsat glæde sig over stor interesse, hvilket blandt andet viser sig gennem de mange gaver. I det forløbne år må især fremhæves en storslået gave fra »Aarhus-Randers Kredsen af Danmarks Apotekerforening«, som i anledning af kredsens 100-års jubilæum skænkede museet 67.000 kroner til anvendelse i afdelingen for den pharmahistoriske samling.

Den glædelige interesse for museet har gennem årene bevirket en så stor tilgang af genstande til samlingerne, at rammerne er ved at sprænges. I forbindelse hermed kan nævnes, at der arbejdes med planer om en ny, stor museumsbygning, som skal rumme både Videnskabshistorisk Museum og Medicinhistorisk Museum. Nybygningen vil blive placeret i universitetsparken, og projektet er anslået til at ville koste 15-20 millioner kroner. Der er oprettet en byggefond, hvis formand er universitetets rektor, dr. phil. Henning Lehmann.

Museet er åbent for besøgende hver onsdag kl. 14 – 17. Herudover kan der aftales rundvisninger for grupper som skoleklasser, studerende, foreninger og lignende. I det forløbne år har stud. med. Lars Vestergaard været knyttet til museet som civil værnepligtig.

Museets adresse: Nørrebrogade 41, 8000 Århus C.

Ejnar Hovesen

CURRICULA VITARUM

Brade, Anna-Elisabeth. Embedseksamen 1968 (historie, materiel folkekultur), pædagogikum 1970, forskningsbibliotekar 1972. Ansat ved Rigsarkivet og siden 1970 ved Medicinsk-historisk Museum, fra 1974 som lektor, fra 1983 som bestyrer. 1972 medlem af Dansk medicinsk-historisk Selskabs bestyrelse, sekretær 1974-1984. Redaktør af Dansk medicinhistorisk Årbog 1972-1982. Artikler om medicin historiske, bibliofile, museale og folkemedicinske emner. Bopæl: Kalvehavevej 50, 3250 Gilleleje.

Christoffersen, Jens Christian, f. 27/1 1913 cand.med. 1937, dr.med. 1944 (Transurethral prostataresection). Specialist kirurgi og urologi. Overkirurg Bispebjerg hospital afd. D 1955-1981. Professor (klin.kir.) 1957-72. Medl. best. af Medicinsk historisk selskab 1969-73. Bopæl: Charlotte Muncksvej 3, 2400 Kbh. NV.

Grodum, Tage Martin, f. 5.7.1929. Cand.med. 1957, embedslægeeksamen 1971, speciallæge i samfundsmedicin/administrativ medicin. Praktiserende læge i Tinglev 1960, kredslæge i Herning 1971, embedslæge i Sønderjyllands amt 1977. Siden 1965 adskillige tillidsposter i lægefaglige organisationer, 1982-86 byrådsmedlem. Redaktionssekretær ved Dansk medicinhistorisk årbog 1974-80 og 1983-88. Bopæl: Slotsgade 30, 6200 Aabenraa.

Secher, Ole, f. 6.3.1918, cand.med. 1945, dr.med. 1952 (Æthers perifere virkning). Specialist i anæsthesiologi. Overlæge ved Rigshospitalet 1953, lektor 1953 og professor i anæsthesiologi ved Københavns Universitet 1964. Formand for Dansk medicinsk-historisk Selskab 1974-78. Bopæl: Kirkehøj 4, 2900 Hellerup.

Snorrason, Egill, f. 25.1.1915. Professor emerit., dr.med. 1950, dr.phil. 1974. Foruden arbejder om fysiurgi enkelte studier om med.-hist. emner: Johan Rhode, N. Stensen, J. F. Struensee og C. G. Kratzenstein. Bopæl: Drosselvej 31, 2000 Kbh. F.